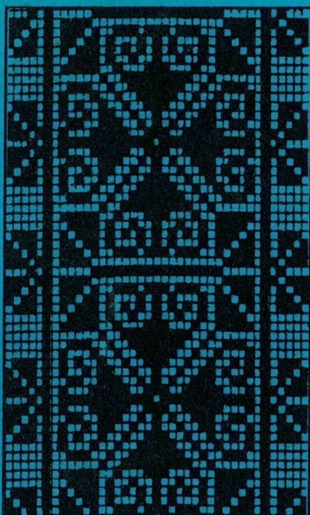
Український правопис

Проєкт найновішої редакції

"Наукова думка"

Національна академія наук України
Інститут української мови

Український правопис

(проєкт найновішої редакції)

КИЇВ
1999

Пропонований проект “Українського правопису” є найновішою редакцією орфографічного кодексу української мови. До нього внесено передусім ті зміни, які враховують столітні традиції української орфографії, відбивають неспотворене українське слово. Зокрема уточнено (спрощено) вживання літери **ґ** в питомих українських і запозичених загальних та власних назвах – прізвищах і географічних назвах, сформульовано нове правило вживання **и** на початку слова перед приголосними **н** та **р**, уведено окреме написання слова *пів* з іменниками, якщо воно означає “половина”, повернено як нормативне закінчення **-и** в родовому відмінку однини іменників III відміни з основою на групу приголосних **-ст-** та слів *Русь, Білорусь, осінь, сіль, кров, любов*, вирівняно парадигму іменників IV відміни з суфіксом **-ен-**, тобто відновлено закінчення **-и** та ін.

Значні зміни внесено до правопису слів іншомовного походження. Усі вони спрямовані на спрощення правил та зменшення кількості винятків.

Для фахівців та всіх, хто цікавиться питаннями правопису сучасної української літературної мови.

УКРАЇ́НСЬКИЙ АЛФА́ВІТ

Аа,	Бб,	Вв,	Гг,	Ґґ,	Дд,	Ее,
Єє,	Жж,	Зз,	Ии,	Іі,	Її,	Йй,
Кк,	Лл,	Мм,	Нн,	Оо,	Пп,	Рр,
Сс,	Тт,	Уу,	Фф,	Хх,	Цц,	Чч,
Шш,	Щщ,	Ьь,	Юю,	Яя.		

Аа,	*Бб,*	*Вв,*	*Гг,*	*Ґґ,*	*Дд,*	*Ее,*
Єє,	*Жж,*	*Зз,*	*Ии,*	*Іі,*	*Її,*	*Йй,*
Кк,	*Лл,*	*Мм,*	*Нн,*	*Оо,*	*Пп,*	*Рр,*
Сс,	*Тт,*	*Уу,*	*Фф,*	*Хх,*	*Цц,*	*Чч,*
Шш,	*Щщ,*	*Ьь,*	*Юю,*	*Яя.*		

Примітка 1. Термін *алфа́віт* має рівноправні синоніми *а́збука* та *абе́тка.*

Примітка 2. Апостроф (’) до алфавіту не входить і на розміщення слів у словнику не впливає, напр.: *бур’я́н, бу́ряний* стоятимуть поруч.

М’який знак (**ь**) має своє місце в алфавіті; тому *тьо́пнути* в словнику стоятиме не після *то́пнути*, а після слів, що починаються з **тх**.

Примітка 3. Сполучення літер **дж** і **дз**, що вживаються для позначення африкат, не входять до алфавіту; отже, такі слова, як *джерело́, дзвін,* стоятимуть у словнику під літерою **д**.

У $\frac{4602020100}{99}$

ISBN 966-00-0516-4

І. ПРАВОПИС ОСНОВИ СЛОВА

ЛІТЕРИ (БУКВИ) НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ[1]

ГОЛОСНІ

Ненаголошений о

§ **1.** 1. У складах із сумнівним ненаголошеним **о** пишемо ту саму літеру (букву) **о**, що й під наголосом: *боíться*, бо *бóязко; голýбка,* бо *гóлуб; дощý,* бо *дощ; робíть,* бо *рóбить; розýмний,* бо *рóзум.*

Літеру **о** пишемо й у таких словах, де сумнівний із правописного погляду звук наголосом не перевіряється: *кожýх* (пор. діал. *кóжа* "шкіра"), *лопýх* (пор. *лопýцьок*), *союз* (префікс *со-,* пор. *согрішúти*), *хомýт.*

2. У деяких словах, особливо після **г**, **к**, **х**, на місці давнього **о** перед постійно наголошеним **а**(**я**) маємо у вимові та на письмі **а**: *багáтий* (пор. Бог) і похідних *багáто, багáтство, багáття, багáч; гарячий* (пор. *горíти*), *гарячка, гарáзд, кажáн* (пор. діал. *кóжа* "шкіра"), *калáч* (пор. *кóло*), *качáн, хазяїн,* а також у деяких похідних з иншим наголосом: *багатúр* (багач), *гáрячé,* але *гончáр* (пор. *гóрно*), *богатúр* (велетень, герой), *корявий* (пор. *корá*), *лопáта* (пор. *лóпать*), *монастúр, монáх* (пор. складні слова з першим компонентом *моно-*), *погáний* (пор. *пóгань*), *ропá, солдáт, товáр* та ин.

Примітка. Про суфікси **-ова-**, **-ува- (-юва-)**, **-оват-**, **-уват- (-юват-)**, **-овит-** див. § 26, п. 8; § 27, п. 1.

---

[1] Щоб уникнути повторення "літера... на позначення голосного (приголосного...)", далі вживатимемо в основному терміни "голосний", "приголосний", "звук" і т. д.

Ненаголошені Е, И

§ 2. 1. У складах із ненаголошеними **е** та **и** пишемо ту саму літеру, що й під наголосом: *вели́кий, величе́зний*, бо *ве́лич; держу́*, бо *оде́ржати; клекоті́ти*, бо *кле́кіт; несу́*, бо *прине́сений; шепоті́ти*, бо *ше́піт; блища́ти*, бо *блиск; вишне́вий*, бо *ви́шня; трима́ти*, бо *отри́мувати; широ́кий*, бо *ши́роко.*

2. **Е** пишемо:

а) у групах **-ере-, -еле-:** *бе́рег, де́рево, передмі́стя, сере́дній; о́желедь, пелена́, се́лезень, ше́лест*;

б) у суфіксах **-ен-(я), -ен-, -ен'н'-, -енк-, -еньк-, -ер-(о), -есеньк-, -ечк-, -тель**: *козеня́, доручений, повідо́млення, Юхи́менко, ру́ченька, се́меро, мале́сенький, кни́жечка, вихова́тель*;

в) коли **е** при зміні слова випадає або вставляється: *сі́чень*, бо *сі́чня; ві́тер*, бо *ві́тру; мі́тел*, бо *мітла́; справедли́вий*, бо *пра́вда; хло́пець*, бо *хло́пця.*

3. **И** пишемо:

а) у групах **-ри-, -ли-** між приголосними у відкритих ненаголошених складах: *бринíти, гримíти, дрижа́ти, крива́вий, кри́ниця, криши́ти, стримі́ти, трива́ти, триво́га; глита́ти, блища́ти,* але *дріма́ти, тріща́ти*;

б) инколи ненаголошений **и** в групах **-ри-, -ли-** перевіряється наголосом: *криши́ти (кри́хта, кри́шка), трима́ти (стри́мувати); блища́ти (бли́скавка).*

Там, де застосувати визначені правила написання ненаголошених **е, и** не можна (*апельси́н, лева́да, кише́ня, лемі́ш, мину́лий, лимо́н, пирі́г* та ин.), треба звертатися до орфографічного словника.

І, И на початку слова

§ 3. 1. На початку слова звичайно пишемо **і**: *Іва́н, і́грашка, і́грище, і́дол, і́кати* (говорити *і*), *ім'я́, імби́р, і́скра, існува́ти, і́стина, іти́* тощо.

2. У деяких словах, особливо перед приголосними **н** та **р**, на початку слова пишемо **и**: *ина́кше, и́ноді, и́нколи, и́нший, инакоду́мець, иншомо́вний, переина́кшити, иноро́-*

дець, инопланетя́нин, инди́к, и́ній, иржа́, иржа́віти, иржа́ти, и́рій (пор. *ви́рій*), *и́род* (дуже жорстока людина, недолюдок), *и́кати* (пор. *ги́кати*), *и́кавка* (пор. *ги́кавка*).

Ї § 4. Літеру **ї** на означення звукосполучення **й + і** пишемо:

1. На початку слова й після голосного: *ї́жа, їжа́к, їзде́ць, ї́здити, ї́хній, ї́хати; дої́хати, краї́на, мої́, приї́хати.*

2. Після м'якого приголосного (на письмі – із м'яким знаком): *Ана́ньїн, Віньї́.*

3. Після твердого приголосного (на письмі – з апострофом): *з'ї́зд, об'ї́хати, пір'ї́на.*

4. Також в иншомовних словах після голосного: *архаї́чний, герої́зм, героїчний, егоїзм, егоїсти́чний, еліпсо́їд, проза́їк* (див. ще § 96).

Примітка. **Ї** не пишемо після префікса, якщо префікс закінчується голосним, а наступний склад починається з **і** (а не з **ї**): *доістори́чний, поінформува́ти;* так само **ї** не пишемо у складних словах, де перша частина закінчується голосним, а друга починається з **і**: *староіндійський.*

я, ю, є § 5. Літери **я, ю, є** пишемо:

1. На початку слова й після голосного для позначення звукосполучень **й + а, й + у, й + е:** *ясни́й, зна́ю, твоє́*, а також після **й** у слові *вiйя́ (війю́, на війї́).*

2. Після приголосного для позначення сполучення м'якого приголосного з **а, у, е:** *ряд, лю́ди, оста́ннє.*

Апостроф § 6. Роздільність вимови **я, ю, є, ї** та попереднього твердого приголосного позначаємо апострофом.

Апостроф пишемо перед **я, ю, є, ї:**

1. Після губних приголосних (**б, п, в, м, ф**): *б'ю, п'ять, п'є, в'я́зи, В'ячесла́в, (у) здоро́в'ї, м'я́со, рум'я́ний, тім'я, жира́ф'ячий, мереф'я́нський, Стеф'ю́к.*

Примітка. Апостроф не пишемо, коли перед губним звуком є приголосний (крім **р**), який належить до кореня (основи): *дзвя́кнути, духмя́ний, ма́впячий, медвя́ний, різдвя́ний, свя́то, тьмя́ний, цвях,* але *ве́рб'я, торф'яни́й, черв'я́к.*

Коли такий приголосний належить до префікса, то апостроф пишемо, як і в тих самих словах без префікса: *зв'язо́к, зв'ялúти, підв'яза́ти, розм'я́кнути.*

2. Після **р**: *бур'я́н, міжгі́р'я, пі́р'я, ма́тір'ю, кур'є́р, (на подві́р'ї), Мар'я́н, Мар'я́на.*

Примітка. Апостроф не пишемо, коли **ря, рю, рє** означають сполучення м'якого **р** із наступними **а, у, е**: *буря́к, бу́ряний, кря́кати, рябúй, рю́мсати, крюк, Ре́пін.*

3. Після **к** у слові *Лук'ян* і похідних від нього: *Лук'я́ненко, Лук'яню́к* та ин.

4. Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *без'я́дерний, без'язи́кий, від'ї́зд, з'є́днаний, з'ї́хати, з'яви́тися, об'є́м, під'ї́хати, під'ю́дити, пан'європе́йський, дит'я́сла, Мін'юст.*

Примітка 1. Після префіксів із кінцевим приголосним перед наступними **і, е, а, о, у** апостроф не пишемо: *безіме́нний, загітува́ти, зеконо́мити, зорієнтува́ти, зумі́ти.*

Примітка 2. Про апостроф у словах иншомовного походження див. § 106, у прізвищах — § 115, п. 11, у географічних назвах — § 120, п. 8.

Примітка 3. Апостроф уживаємо для відзначення усічености слова в розмовному й поетичному мовленні: *до 'дної* "до одної" *ями; мо'* "може" і т. ин.

ЙО, ЬО § 7. 1. **ЙО** пишемо для позначення звукосполучення **й + о**:

а) на початку слова й після голосного: *його́, йому́, завойо́ваний, райо́н, чийо́го*;

б) після приголосного, переважно на початку складу: *батальйо́н, бульйо́н, вйо́кати, Воробйо́в, курйо́з, мільйо́н, серйо́зний, Соловйо́в.*

2. **ЬО** пишемо після приголосного для позначення м'якості приголосного перед **о**: *всього́, Ковальо́в, Линьо́в, льон, сього́дні, сьо́мий, трьох, цього́.*

Чергування голосних

Чергування О–І, Е–І

§ 8. 1. У сучасній українській мові звуки **о, е** у відкритих складах часто чергуються з **і** в закритих складах:

а) при словозміні: 1) *водопі́й — водопо́ю, ви́селок — ви́сілка, гу́ркіт — гу́ркоту, дохі́д — дохо́ду, кінь — коня́, ка́мінь — ка́меня, ле́бідь — ле́бедя, лід — льо́ду, лій — ло́ю, мій — мого́, носорі́г — носоро́га, пішохі́д — пішохо́да, по́піл — по́пелу, сік — со́ку, сім — семи́, сто́гін — сто́гону, у́стрій — у́строю; ніч — но́чі — ні́ччю, пе́вність — пе́вности — пе́вністю, ра́дість — ра́дости — ра́дістю, о́сінь — о́сени — о́сінню; зеле́ної — зеле́ній, (у) вели́кому — (у) вели́кім;*

2) *гора́ — гір, нога́ — ніг, осо́ба — осі́б, село́ — сіл, сло́во — слів;*

3) *ба́тьків — ба́тькового, бра́тів — бра́тового, Василі́в — Василе́вого, ковалі́в — ковале́вого, Петрі́в — Петро́вого, шевці́в — шевце́вого;*

4) *Бори́спіль — Бори́споля, Ка́нів — Ка́нева, Ки́їв — Ки́єва, Льві́в — Льво́ва, Фа́стів — Фа́стова, Ха́рків — Ха́ркова, Черні́гів — Черні́гова;*

5) *ове́с — вівса́, ове́ць — вівця́, о́сі — вісь;*

6) *бою́ся — бі́йся, стоя́ти — стій;*

7) *вела́ (вести́) — вів, ві́вши; замела́ (замести́) — замі́в, замі́вши; мо́жу (могла́, могти́) — міг, мі́гши; несу́ (несла́, нести́) — ніс, ні́сши; плету́ (плела́, плести́) — плів, плі́вши;*

б) при словотворенні: *будо́ва — будівни́к, во́ля — ві́льний, роди́ти — дорі́дний, нога́ — підні́жжя, робо́та — робітни́к, село́ — сі́льський* та ин.

О, Е, що не переходять в І

2. **О, е** не переходять в **і** в закритому складі в таких випадках:

а) коли ці звуки вставні або випадні: *грйвень — грйвня, земéль — землá, казóк — кáзка, сóтень — сóтня; вйтер — вйтру, вíтер — вíтру, вогóнь — вогнó, день — дня, писéмний — письмó, роздéр — розідрáти, садóк — садкá, смýток — смýтку, сон — сну, трáвень — трáвня, церкóв — цéрква.*

Примітка 1. В окремих словах при їх зміні **о, е** не випадають: *лоб — лóба, мох — мóху, рот — рóта, лев — лéва, льон — льóну.*

Примітка 2. За аналогією до форм *книжóк, казóк* маємо **о** між приголосними в родовому відмінку множини й від деяких иншомовних слів: *áрка — áрок, мáрка — мáрок, пáпка — пáпок* та ин.;

б) у групах **-ор-, -ер-, -ов-** між приголосними: *торг — тóргу, хорт — хортá, смерть — смéрти, чверть — чвéрти, вовк — вóвка, шовк — шóвку;* виняток: *погíрдний* (пор. *погóрда*);

в) у групах **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-:** *горóд, морóз, пóдорож, поворóт, пóрох, стóрож; вóлос, головнúй, сóлод; бéрег, сéред, чéрез; зéлень, пéлех, шéлест* та ин., але *морíг, оборíг, порíг, смóрід, оберíг;*

г) у родовому відмінку множини іменників середнього роду на **-ення:** *знáчень (знáчення), полóжень (полóження), твéрджень (твéрдження), твóрень (твóрення);*

ґ) в абревіятурах і в похідних утвореннях: *лісгóсп, промтовáри, торгпрéд* та ин.;

д) у словах иншомовного походження: *агронóм, інженéр, студéнт, том, футбóл* та ин.

Примітка. За аналогією з тими словами української мови, де є чергування **о, е** з **і**, таке чергування з'явилося й у деяких давно засвоєних словах иншомовного походження: *Антíн — Антóна, ґніт — ґнотá, кóлір — кóльору, Прóкіп — Прóкопа; папíр — папéру.*

Відхилення в чергуванні О–І, Е–І

3. Є цілий ряд випадків, коли чергування **о, е** з **і** у відкритих і закритих складах відступає від наведених правил:

а) **і** наявне у відкритому складі в словах із вирівняною за иншими відмінками чи формами основою:

1) у формах називного відмінка однини: *гребінéць (гребінця́), дзвінóк (дзвінкá), камінéць (камінця́), кíготь (кíгтя), кілóк (кілкá), кінéць (кінця́), нíготь (нíгтя), рíвень (рíвня), стіжóк (стіжкá), торгівéць (торгівця́), фахівéць (фахівця́)* та ин.;

2) у формах родового відмінка множини: *вíкон (вікнó), вíчок (вíчко), гілóк (гíлка), зірóк (зíрка), кíлець (кільцé), лíжок (лíжко), нíжок (нíжка, нíжки), плíтóк (плíтка);*

3) у зменшених формах іменників (*візóчок, кілóчок, містóчок, гíронька)* за аналогією до таких форм, як *візкá (візкóм), кілкá (кілкóм), місткá (місткóм), гíрка* (де **і** в закритому складі), але *слівцé — словéчко*;

б) у групах **-оро-, -оло-, -ере- о, е** переходять в **і**:

1) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду (здебільшого з рухомим наголосом) і в похідних від них іменників на **-к(а)** зі значенням зменшеності: *бородá — бóрíд — борíдка, боронá — бóрін — борíнка, головá — гóлів — голíвка* (і *голóвка* — з иншим значенням), *сторонá — сторíн — сторíнка, чередá — чéрíд — черíдка;*

2) у родовому відмінку множини здебільшого іменників середнього роду та їх зменшених формах: *болóто — болíт — болíтце, ворóта — ворíт — ворíтця, долотó — долíт — долітцé,* але *дéрево — дерéв — деревцé, джерелó — джерéл — джерéльце;*

3) у деяких іменниках середнього роду на **-я**, що походять від основ, де **о, е** переходять в **і**: *безголів'я, Запоріжжя, підборíддя, поголів'я, роздорíжжя*, але *без-*

голо́сся, воротття́, лівобере́жжя, повноголо́сся, полоття́, узбере́жжя;

в) **і** в закритому складі виступає у формах чоловічого роду однини дієслів минулого часу й дієприслівників із повноголоссям, якщо відповідні форми жіночого та середнього роду однини й форма множини мають наголос на кінцевому складі: *волі́к, волі́кши (волокти́), збері́г, збері́гши (зберегти́), стері́г, стері́гши (стерегти́),* бо *волокла́, зберегла́, стерегла́; волокло́, зберегло́, стерегло́; волокли́, зберегли́, стерегли́* та ін., але *боро́в, коло́в, моло́в, поло́в, поро́в,* бо *боро́ла, коло́ла, моло́ла, поло́ла, поро́ла* та ін.;

г) **і** у віддієслівних іменниках середнього роду на **-ння** звичайно буває тільки під наголосом, а без наголосу — **е**: *носі́ння, ході́ння; вра́ження, заве́ршення, збі́льшення, зна́чення, поя́снення,* але *варе́ння* (і *варі́ння, ва́рення* — процес), *вче́ння.* Так само **-ення,** а не **-іння** мають іменники, похідні від слів з основою на **-ен-**: *наймéння;*

ґ) **о, е** наявні в закритому складі:

1) у непрямих відмінках іменників чоловічого роду з вирівняною за називним відмінком основою: *боре́ць — борця́ (борце́ві, борце́м* та ін.), *ви́борець — ви́борця, лове́ць — ловця́, творе́ць — творця́; мото́к — мотка́, косо́к — носка́, па́росток — па́ростка; во́день — во́дню, коте́л — котла́, оре́л — орла́;*

2) у повноголосних формах **-оро-, -оло-** зі сталим наголосом іменників переважно жіночого роду: *коло́д (коло́дка), доло́нь (доло́нька), соро́к, огоро́ж, моро́к, нагоро́д* (від них немає зменшених форм з **і**), але *дорі́г, дорі́жка, корі́в, корі́вка, бері́з, бері́зка* (проте *бере́зка* — виткий бур'ян);

3) у родовому відмінку множини ряду іменників переважно жіночого роду: *будо́в, вод, істо́т, осно́в, підпо́р,*

проб, субо́т, топо́ль (топо́лька), шкод; леле́к, меж, озе́р (озе́рце́), потре́б, але *осі́б, підкі́в*;

4) у прикметниках, утворених від власних імен на **-ов- (-ьов-, -йов-), -ев- (-єв-)**: *Ма́лишев—ма́лишевський, Па́влов — па́вловський, Соловйо́в — соловйо́вський.* Але в прикметниках, утворених від власних імен на **-ів- (-їв-)**, зберігається **і (ї)**: *Гаври́лів — гаври́лівський* (див. ще § 124, п. 2);

5) у ряді префіксальних безсуфіксних іменників типу: *зато́н, зато́р, перео́р, пото́п* під впливом родового та ин. непрямих відмінків однини та множини (*зато́ну, зато́ру, перео́ру, пото́пу)* та дієслівних форм (*переора́ти, потопи́ти*), але *ви́ріб, поті́к, розгі́н, уді́й.* Зрідка, навпаки, під впливом називного відмінка однини **і** поширюється на решту форм: *о́пік* (родовий однини *о́піку*);

6) під наголосом у словотвірних частинах **-вод, -воз, -лов, -нос, -роб** складних слів, що означають людей за видом діяльності, та в похідних утвореннях: *діловóд, діловóдство, екскурсовóд; водовóз; звіролóв; дровонóс; хліборóб, хліборóбство, чорноро́б* і т. ин. Проте в складних словах із коренем **-вод**, що означають предмети і явища, та в похідних утвореннях такий **о**, незалежно від наголосу, переходить в **і**: *водопро́від, газопро́від, газопровідний, електропро́від, родові́д, трубопро́від;* **о** здебільшого зберігається в словах зі складниками **-воз, -лов, -нос**: *електрово́з, лісово́з, теплово́з, мишоло́вка, медоно́с*;

7) незалежно від семантики слова в словотвірних частинах **-хід, -ріг** виступає тільки **і**: *всюдихі́д, місяцехі́д, пішохі́д, пішохі́дний, самохі́д, самохі́дний, стравохі́д, швидкохі́д, швидкохі́дний; козорі́г* і *Козорі́г* (сузір'я), *носорі́г* та ин.;

8) у ряді слів книжного походження та в похідних: *Бог, верхо́вний, виробни́цтво, ви́рок, зако́н, зако́нний, наро́д, наро́дний, основни́й, пото́п, пра́пор, проро́к,*

словни́к, а також за традицією в деяких прізвищах: *Артемо́вський, Боровико́вський, Грабо́вський, Котляре́вський* та ин., але *Василькі́вський, Верикі́вський, Железі́вський, Минькі́вський, Стані́вський* тощо.

Чергування Е–О після Ж, Ч, Ш, Щ, ДЖ, Й

§ 9. 1. Після **ж, ч, ш, щ, дж, й**:

а) перед м'яким приголосним, а також перед складами з **е** та **и** (яке походить від давньоукраїнського **и**) пишемо **е**: *вече́ря, джерело́, жени́ти, ні́женька, пшени́ця, ста́єнь, уве́чері, у́чень, черне́тка, четве́ртий, шестиде́нка, щемі́ти, щети́на*;

б) перед твердим приголосним, а також перед складами з **а, о, у** та **и** (яке походить від давньоукраїнського **ы**) пишемо **о**: *бджола́, буди́ночок, вечори́* (пор. *вече́ря*), *вчо́ра, жона́тий* (пор. *жени́ти*), *і́грашок, копійо́к, мішо́к* (пор. *міше́чок*), *пшоно́* (пор. *пшени́ця*), *чолові́к, чому́сь, чо́рний* (пор. *черне́тка*), *чоти́ри* (пор. *четве́ртий*), *шо́стий* (пор. *шести́*), *щока́*.

Примітка. У словах *ло́жечка — ло́жечок, кни́жечка — книжечо́к, лі́єчка — лі́єчок* і под. зберігається **е** (**є**), бо приголосний **ч** у наступному складі в давні часи був м'яким.

2. **О** виступає замість сподіваного **е** після шиплячих та **й** перед м'яким приголосним:

а) в іменниках жіночого роду III відміни в суфіксі **-ост(и)**: *безкра́йности, ме́ншости, пеку́чости, сві́жости* та ин. (відповідно до *ві́чности, ра́дости* тощо);

б) у давальному й місцевому відмінках однини деяких іменників: *бджолі́, на бджолі́, на ве́чорі, у пшоні́, на щоці́* (відповідно до більшости відмінкових форм із наступним твердим приголосним: *бджола́, бджолу́, ве́чора, вечори́* та ин.);

в) у закінченнях родового та орудного відмінків прикметників і займенників та числівників прикметникового типу жіночого роду: *безкра́йої, безкра́йою,*

гарячої, гарячою, нашої, нашою, першої, першою та ин. (відповідно до *безкрайого, безкрайому, нашого* тощо або до *другої, молодої* й под., де **о** закономірне);

г) у похідних утвореннях типу *вечоріти, вечоріє* (відповідно до *вечора, вечорові* тощо), *чорніти, чорніє, чорниці, чорнити, чорнило* та ин. (відповідно до *чорний, чорного* тощо).

Примітка. У прислівниках типу *ворожє, гаряче, хороше* після шиплячих пишемо **е**, але *творчо, законодавчо, хижо* та ин.

Чергування голосних у дієслівних коренях

Чергування О–А

§ 10. 1. Це чергування відбувається перед суфіксом **-а-(-я-)** або **-ува- (-юва-)** в коренях низки дієслів, змінюючи їхнє значення. Дієслова з **о** звичайно позначають тривалу, нерозчленовану дію або одноразову, закінчену, дієслова з **а** — повторювану, багаторазову дію: *гонити — ганяти, котити — качати, уклонитися — кланятися, ломити — ламати, могти, змогти, допомогти* та ин. — *вимагати, допомагати; скочити — скакати; схопити — хапати; стояти — стати.*

Проте більшість дієслів має кореневий **о**, що не чергується з **а**: *вимовити — вимовляти, виростити — вирощувати, простити — прощати, виносити — виношувати, відгородити — відгороджувати, договорити — договорювати, заспокоїти — заспокоювати, переконати — переконувати, установити — установлювати* тощо, але *випровадити — випроваджувати, випроводити — випроваджати.*

Чергування О, Е (невипадні) — І

2. Це чергування теж відбувається в коренях дієслів, змінюючи їхнє значення: **о, е** виступають у префіксальних дієсловах доконаного виду, **і** — в дієсловах недоконаного виду: *виволокти — виволікати, вигребти — ви-*

грібати, випекти — випікати, замести — замітати, зберегти — зберігати, наректи — нарікати, спостерегти — спостерігати, причепити — чіпляти.

О, е чергуються з **і** також у дієсловах із суфіксом **-ува- (-юва-)**, коли наголос падає на кореневий **і**, та в похідних від цих дієслів іменниках на **-ння**: *брехати — набріхувати, викоренити — викорінювати, виполоскати — виполіскувати, застебнути — застібувати, підперезатися — підперізуватися, тесати — затісувати, чекати — очікувати; викоренення — викорінювання, чекання — очікування,* але *вивершувати, завершувати, перевершувати, потребувати, прищеплювати.*

Е (випадний) — И

Випадний **е** чергується з **и** перед **л, р**: *беру — брати — вибирати, вистелю — вислати — вистилати, завмер — замри — завмирати, запер — запри — запирати, стер — зітри — стирати* та ін.; пор. ще: *клену — клясти — проклинати.*

Чергування У–В

§ 11. 1. Для досягнення милозвучності мови ненаголошений **у** на початку слова, а також прийменник **у** чергуються з **в**.

У вживаємо з метою уникнення збігу приголосних, важких для вимови:

а) між приголосними: *Наш учитель; Десь у хлібах кричав перепел*;

б) на початку речення перед приголосним: *У присмерку літають ластівки так низько* (Д. Павличко); *Увійшли до хати; У лісі стояв гамір, пахло квітами*;

в) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними **в, ф**, а також перед звукосполученнями **зв, св, дв, тв, гв, хв** і под.: *Сидимо у вагоні; Велике значення у формуванні характеру має самовиховання; Пішли у зворотному напрямку; Піти у світ; Склала тканину*

удвоє; Щастя у творчості; Разом служили у гвардійському полку; Одягнена у хвою, шумить дрімуча тайга;

г) після паузи, що на письмі позначаємо комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед приголосним: *До мене зайшла товаришка, учителька із сусіднього села; Галя побачила: усі вишні вкрилися білим цвітом; Стоїть на видноколі мати — у неї вчись* (Б. Олійник); *Це було... у Києві.*

2. **В** уживаємо для того, щоб уникнути збігу голосних:

а) між голосними: *У нього в очах засвітилась відрада* (Панас Мирний); *Була в Одесі; Прочитали в оголошенні*;

б) на початку речення перед голосними: *В імлі зникали дерева; В Антарктиді працюють наукові експедиції*;

в) після голосного перед більшістю приголосних (крім **в, ф, сф, хв** і под.): *Пішла в садок вишневий* (Т. Шевченко); *Коники сюрчали в траві.*

Примітка. У деяких словах чергуються **у** — **в** у префіксі **уз-**: *уздóвж (вздовж), узгір'я (взгір'я), уздогін (вздогін).*

3. **У—В** не чергуються:

а) у словах, уживаних тільки з **в** або тільки з **у**: *вдáча, вклад, викáти, впрáва, вступ* (і *удáча, уклáд, уникáти, упрáва, устýп* — з иншими значеннями); *взаємини, влáда, влáсний, властúвість, вплив* і под.; *увáга, узбережжя, укáз, улáмок, умóва, устáлений, установа, уяява*, а також у похідних утвореннях: *вступнúй, влáдáр, увáжність, умóвний, унúкливий* та ин.;

б) у власних іменах і в словах иншомовного походження: *Вдовéнко, Влáсенко, Врýбель, Владивостóк; Угóрщина, Удовичéнко, Уляна, Уругвáй, увертюра, університéт, утóпія* та ин.

Примітка. У поезії поряд із звичайною формою *Украïна* иноді вживається *Вкраïна*.

Чергування і–й

§ 12. Сполучник **і** та початковий ненаголошений **і** в ряді випадків чергуються з **й** у тих позиціях, що й **у** — **в**.

1. **І** вживаємо, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) після приголосного або паузи, що на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед словами з початковим приголосним звуком: *Вірю в пам'ять і серце людське* (Б. Олійник); *Хвилина — і табун мов буря понесла* (М. Рильський); *Оце тут з дерева виробляють всячину: і вози, і колеса...* (Панас Мирний);

б) на початку речення: *І долом геть собі село Понад водою простяглось* (Т. Шевченко); *І приковують* [гори] *до себе очі, і ваблять у свою далечінь імлисту* (М. Коцюбинський).

2. **Й** уживаємо, щоб уникнути збігу голосних:

а) між голосними: *У садку співали Ольга й Андрій; Оце й уся врода* (Панас Мирний); *Квітли вишні й одцвітали* (Ф. Малицький);

б) після голосного перед приголосним: *Навчає баєчка великого й малого* (Л. Глібов); *На траві й квітках росинки, шелестіння й гомін гілки, щебетання й пісня пташки* (Я. Щоголів).

Примітка. Так само чергується початковий ненаголошений **і** з **й** у словах: *іме́ння — йме́ння, імові́рний — ймові́рний, іти́ — йти, іти́ся — йти́ся (іде́ться — йде́ться)*.

3. Чергування **і** — **й** не буває:

а) при зіставленні понять: *Дні і ночі; Батьки і діти; Війна і мир*;

б) перед словом, що починається на **й, є, ї, ю, я**: *Ольга і Йосип — друзі; І раптом людська тінь майнула. Куди, для чого, хто і як?* (М. Рильський);

в) після паузи: *Щось такеє бачить око, І серце жде чогось* (Т. Шевченко);

г) у власних іменах і словах иншомовного походження: *Іва́не Іва́новичу!; біля Інгу́лу; коло Ірла́ндії; прийшла́ Ізабе́лла; не ідеа́льний; чудо́ва ікеба́на.*

Примітка. У художній літературі в іменах українців чергування **і — й** допускається: *Й Маркові купила Святу шапочку в пещерах У Йвана святого* (Т. Шевченко).

Чергування з – із – зі (зо)

§ 13. Варіянти прийменника **з — із — зі** (рідше **зо**) чергуються так само, як **у — в, і — й**, щоб досягти милозвучности мови.

1. **З** уживаємо:

а) перед словом із початковим голосним незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *З одним рибалкою він дуже подружив (Л. Глібов); Диктант з української мови;*

б) перед словом із початковим приголосним (крім **с**, **ш**), рідше — сполученням приголосних, якщо попереднє слово закінчується голосним, а також на початку речення, після паузи: *Плугатарі з плугами йдуть* (Т. Шевченко); *Як сонях той до сонця, до Вкраїни свій погляд я з любов'ю повертав* (Ф. Малицький); *З її приходом якось повеселіла хата* (Леся Українка).

2. Варіянт **із** уживаємо:

а) коли попереднє слово закінчується, а наступне починається на приголосний: *Разів із шість Рябка водою одливали* (П. Гулак-Артемовський); *Десь із городу чути було голоси* (А. Головко); *Вискочив, як із пекла; Який він із себе?;*

б) коли попереднє слово закінчується на голосний, а наступне починається приголосними **с, ш** або сполученням приголосних: *Родина із шести осіб; У кухні із свистом і скреготанням точили об макітру ножі* (М. Коцюбинський); *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав* (Т. Шевченко);

в) здебільшого на початку речення перед сполученням будь-яких приголосних, а також перед приголосними **с** або ***ш***: *А вже весна, а вже красна! Із стріх вода*

капле (народна пісня); *Із сіней потягло вологою; Із шафи дістали пальто.*

Примітка. У відповідних позиціях чергуються варіянти прийменника **з-за — із-за,** префікса **з- — із-**: *вийшла з-за будинку, вийшов із-за будинку, звóдити(ся) — ізвóдити(ся), звúкнути — ізвúкнути, згасáти — ізгасáти; зголоднíти — ізголоднíти, знайтú — ізнайтú* та ин., *звéчора — ізвéчора, здáвна — іздáвна, ззáду — іззáду, змáлку — ізмáлку, знов — ізнóв* тощо.

3. **Зі** вживаємо перед сполученням приголосних, коли початковими виступають **з, с, ш, щ**: *Бере книжку зі стола* (Леся Українка); *Ви зустріли ворога з палаючою ненавистю в очах, зі зброєю в руках* (Ю. Яновський); *Зі школи на майдан вивалила дітвора* (А. Головко); *Горить сльоза. Зі свічки капле віск* (І. Жиленко); *Балада зі знаком запитання* (І. Драч); *Зі щитом або на щиті.*

Примітка. Зо як фонетичний варіянт прийменника **зі** завжди виступає при числівниках **два, три:** *позичив зо дві сотні; не бачила зо три тижні;* може виступати й при займеннику **мною:** *зі (зо) мною,* але тільки *зі Львова*[1].

ПРИГОЛОСНІ

Літера Г

§ 14. Літера **г** передає на письмі глотковий щілинний приголосний як в українських словах типу *берегтú, вогóнь, гáдка, гей, гукáти, дорогúй, жагá, згин, крúга, могýтній, пагінéць, плуг,* так і в загальних назвах иншомовного походження (на місці **h, g**): *аборигéн, агітáція, агрéсія, багáж, болгáрин, бригáда, газéта, генерáл, геолóгія, горизóнт, грáмота, делегáт, кілогрáм, логопéд, магазúн, педагóг, фотогрáфія* (див. ще § 95, 96).

Літера Ґ

§ 15. Літера **ґ** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у словах, що відповідно вимовляємо: *áґрус, ґáва, ґáзда,*

---

[1] Уживаний у художньому мовленні архаїчний прийменник **к** у відповідній позиції має варіянт **ік**: *Ще ж як руку притулив [він] к серцю* **ік** *свому* (П. Тичина).

ґандж, ґанок, ґвалт, ґвалтувáти, ґéґати, ґедзь, ґелґотáти, ґерґотáти, ґерґотíти, ґíґнути, ґирлиґа, ґлей, ґніт (у лампі), *ґóґель-мóґель, ґонт(а), ґрасувáти, ґрáти* (іменник), *ґратчáстий, ґрéчний, ґринджóли, ґрунт, ґýдзик, ґýля, джиґýн, дзиґа, дзиґлик, ремиґáти* тощо та похідних від них, а також у власних назвах — топонімах України: *Ґорґáни* (гірський масив у Бескидах), *Ґорондá, Ýґля* (села на Закарпатті), у прізвищах українців: *Ґалаґáн, Ґалятóвський, Ґéник, Ґерзáнич, Ґердáн, Ґжúцький, Ґúґа, Ґóґа, Ґóйдич, Ґóнта, Ґрúґа, Ґýла, Ломáґа* та ин.

Буквосполучення ДЖ, ДЗ

§ 16. Буквосполучення **дж, дз** передають на письмі вимову зімкнено-щілинних приголосних звуків; кожне з них вимовляємо відповідно як один звук **дж, дз:** *відрóдження, джерелó, дзéркало, дзвін, дзьоб, кукурýдза.*

На межі префікса і кореня вони позначають два звуки — **д + ж** і **д + з:** *віджививúти, піджививúти, віднáка, надзвичáйний, підзéмний.*

Літера Щ

§ 17. Літера **щ** передає на письмі сполучення двох звуків **шч:** *дощ, піщáний, щáстя, щýка.*

Написання дзвінких приголосних

§ 18. Написання дзвінких приголосних **б, д, з, ж, г, ґ** перед глухими приголосними та в кінці слова перевіряємо за допомогою слів того самого кореня або утворенням иншої форми того самого слова так, щоб після цих приголосних стояли голосні: *голýбка (голýбочка), жéрдка (жердúна), кáзка (кáзочка), лóжка (лóжечка), берегтú (оберігáти); зуб (зýба), обíд (обíду), морóз (морóзу), ніж (ножá), бéрег (бéрега), ґляґ (ґляґу)* (див. ще § 21, п. 4, примітка 2).

Позначення м'якості приголосних

Коли пишемо Ь

§ 19. Літерою **ь** позначаємо м'якість приголосних звуків.

1. **Ь** пишемо:

а) після м'яких **д, т, з, с, дз, ц, л, н** у кінці слова та складу: *мідь, путь, па́морозь, вісь, ґедзь, па́лець, сіль, кінь; дя́дько, молотьба́, бли́зько, во́сьмий, Грицько́, кільце́, чванько́*;

б) після м'яких приголосних усередині слова перед **о**: *бадьо́рий, дзьоб, льон, си́нього, сьо́мий, трьох, тьо́хкати, цього́.*

Примітка. Про вживання **ь** у словах іншомовного походження див. § 107; у прізвищах — § 115, п. 9, 12а; у географічних назвах — § 120, п. 9.

2. **Ь** пишемо:

а) у словах на:

1) **-зький, -ський, -цький; -зькість, -ськість, -цькість; -зько, -сько, -цько; -зькому, -ському, -цькому; -зьки, -ськи, -цьки:** *близьки́й, вузьки́й, воли́нський, доне́цький; бли́зькість, лю́дськість; бли́зько, ві́йсько, бага́цько; по-францу́зькому (по-францу́зьки), по-украї́нському (по-украї́нськи), по-німе́цькому (по-німе́цьки).*

Примітка. У словах *баски́й, боязки́й, в'язки́й, дерзки́й, жаски́й, ковзки́й, пласки́й (пло́ский), порски́й, різки́й* і похідних утвореннях: *бо́язкість, в'я́зкість, ба́ско, рі́зко* тощо **ь** не пишемо;

2) **-енька, -енько, -онька, -онько; -енький, -есенький, -ісінький, -юсінький:** *ру́ченька, ба́тенько, голі́вонька, соколо́нько; гарне́нький, мале́сенький, свіжі́сінький, тоню́сінький* (див. ще § 25, п. 3, 4);

б) після м'якого **л** перед наступним приголосним: *Га́льченко, Гуцу́льщина, ї́дальня, кільце́, кова́льський, па́льці, риба́льство, сільськи́й, спі́льник.*

Примітка. Не ставимо **ь** після **л** у групах **-лц-, -лч-**, коли вони походять із **-лк-:** *ба́лка — ба́лці, га́лка — га́лці, галченя́, монго́лка —*

монго́лці, Ната́лка — Ната́лці, Ната́лчин, риба́лка — риба́лці, риба́лчин, спі́лка — спі́лці, спілча́нський, але *Га́лька — Га́льці, Га́льчин;*

в) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої групи I відміни й середнього роду на **-нн(я), -ц(е)** II відміни: *гри́вень, друка́рень, ї́дален, крамни́ць, ма́триць, пісе́нь, робітни́ць, ста́єнь; бажа́нь, знань, кі́лець, мі́сць, серде́ць* і *серць,* але *бур, зір* (після **р**);

г) у дієслівних формах дійсного та наказового способу: *бу́дить, бу́дять, здає́ться, ко́сить, ко́сять, ко́ситься, ро́бить, ро́блять, ро́биться, хо́дить, хо́дять; будь, бу́дьте, кинь, ки́ньте, підно́сь, підно́сьте, підно́сься, підво́дь, підво́дься, стань, ста́ньте, трать, тра́тьте* (див. ще § 91, прим. 1).

Примітка. Про вживання **ь** в словах иншомовного походження та у власних назвах див. § 107; § 115, п. 12.

Коли Ь не пишемо

§ 20. М'який знак **(ь)** не пишемо:

1. Після **р** у кінці складу або слова: *ві́р, ві́рте, гірки́й, кобза́р, лі́кар, монасти́р, переві́р, секрета́р, тепе́р, тюрма́, Ха́рків.*

2. Після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о):** *інжене́р, кі́нчик, промі́нчик, ме́нший, то́нший, У́манщина; волі́нський, громадя́нський, освітя́нський, селя́нський, у́манський, громадя́нство, селя́нство,* але *бриньча́ти, до́ньчин, ня́ньчин, ня́ньчити* та ин., бо в твірних основах між приголосними виступає **ь**: *бри́нькати, до́нька, ня́нька.*

3. Після м'яких приголосних, крім **л**, якщо за ними йдуть инші м'які приголосні: *ві́нця, дзвя́кнути, кінці́вка, ко́ристю, ланцюжо́к, при́п'ятський, ра́дість, віздвя́ний, світ, свя́то, слід, сміх, сніг, сніп, сьогодні, танцюва́ти, цвях, ща́стя,* але *різьбя́р* (і *різьба́р*), *тьмя́ний* і похідні від них.

Примітка. Коли **ь** наявний у формі називного відмінка іменника, то він зберігається й у всіх инших відмінках; коли ж у називному відмінку його немає, то й в инших відмінках його не пише-

мо, пор.: *Галька — Гальці, дівчинонька — дівчинóньці, письмó — на письмí, рéдька — рéдьці,* але *гáлка — гáлці, кáзка — кáзці, сторінка — сторінці, пáсмо — у пáсмі.*

4. Після **л** в іменникових суфіксах **-алн-(о), -илн-(о)**: *дéржално, пýжално, ціпúлно* та ин., але в зменшених формах **ь** пишемо: *дéржальце, пýжальце* й под.

5. Між подвоєними м'якими приголосними: *буттá, волóсся, галýззя, гілля́стий, життя́, камíння, ллéться, піднíсся, прилáддя, сíллю.*

6. Після **д, н, т** перед суфіксами **-ченк-(о), -чук, -чишин**: *Фéдченко, Пáнченко, безбáтченко; Радчýк, Степанчýк, Федчúшин, Гринчúшин,* але після **л** пишемо **ь**: *Михáльченко, Михальчýк.*

Зміни приголосних при їхньому збігові

Зміни приголосних перед -СЬК-(ИЙ), -СТВ-(О)

§ 21. 1. Перед суфіксами **-ськ-(ий), -ств-(о)** деякі приголосні зазнають звукових змін, а саме:

а) **к, ц(ь), ч + -ськ-(ий), -ство-(о)** дають **-цьк-(ий), -цтв-(о)**: *гірнúк — гірнúцький — гірнúцтво, пáрубок — парубóцький — парубóцтво, молодéць — молодéцький — молодéцтво, ткач — ткáцький — ткáцтво;*

б) **г, ж, з + -ськ-(ий), -ств-(о)** дають **-зьк-(ий), -зтв-(о)**: *убóгий — убóзтво, Збáраж — збáразький, боягýз — боягýзький — боягýзтво;*

в) **х, ш, с + -ськ-(ий), -ств-(о)** дають **-ськ-(ий), -ств-(о)**: *чех — чéський, птах — птáство, товáриш — товарúський — товарúство, залíсся — залíський.*

Инші приголосні перед суфіксами **-ськ-(ий), -ств-(о)** на письмі зберігаються: *агéнт — агéнтство, багáтий — багáтство, брат — брáтський — брáтство, завóд — заводськúй, інтелігéнт — інтелігéнтський, люд — людськúй лю́дство, сиротá — сирíтський — сирíтство, студéнт — студéнтський — студéнтство.*

Примітка. Про творення прикметників із суфіксом **-ськ-(ий)** від географічних назв і назв народів див. § 124.

Зміни груп приголосних -ЦЬК-, -СЬК-, -ЗЬК-, -СК-, -ШК-, -ЗК-, -СТ-, -ЧК-

2. При словотворенні і словозміні зазнають змін такі групи приголосних звуків:

а) група приголосних **-цьк-** змінюється на **-чч-**, а **-ськ-** — на **-ч-**, утворюючи іменники із суфіксом **-ин-(а)**: *вояцький — воя́ччина, коза́цький — Коза́ччина, німе́цький — Німе́ччина, туре́цький — Туре́ччина* (але *га́лицький — Галичина́); ре́крутський — рекру́тчина, солда́тський — солда́тчина;*

б) групи приголосних **-ськ-, -ск-** змінюються на **-щ-**, утворюючи іменники із суфіксом **-ин-(а)**: *полта́вський — Полта́вщина, віск — вощи́на, пісо́к (піску́) — піщи́на*;

в) групи приголосних **-ск-, -шк-** змінюються на **-щ-**, утворюючи прикметники із суфіксом **-ан-**: *віск — вощáни́й, до́шка — дощани́й, пісо́к (піску́) — піща́ний*;

г) групи приголосних **-ск-, -ст-** змінюються на **-щ-**, група **-зк-** — на **-жч-**, утворюючи різні дієслівні форми: *ве́реск — верещáти, верещу́, вереши́ш* і т. д.; *пуск — пущу́ — пу́щений; прости́ти — прощáти, прощáю, прощáєш* і т. д.; *прощу́*, але *прости́ш, прости́ть* і т. д.; *брязк — бряжчáти, бряжчу́, бряжчи́ш* і т. д.;

ґ) групи приголосних **-ськ-, -зьк-** відповідно змінюються на **-щ-, жч-**, утворюючи прізвища на **-енко, -ук:** *Васько́ — Ва́щенко — Ващу́к, Ісько́ — Іщенко — Іщу́к, Они́сько — Они́щенко — Онищу́к, Водола́зький — Водола́жченко, Кузько́ — Кужче́нко;*

д) у групі приголосних **-чк-** під час творення присвійних прикметників із суфіксом **-ин-** звук **к** змінюється на **ч**: *дочка́ — доччи́н, Сві́чка — Сві́ччин, Марі́чка — Марі́ччин.*

Примітка. У присвійних прикметниках від власних імен із групами **-ск-, -ськ-** звук **с** на письмі зберігається, а **к** переходить у **ч**: *Пара́ска — Пара́счин, Они́ська — Они́сьчин;* **-шк-** дає **щ**: *Мела́шка — Мела́щин.*

Зміни приголосних перед -Ш-(ИЙ) у формах вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників

3. У вищому ступені порівняння прикметників і прислівників **г, ж, з** перед суфіксом **-ш-(ий)** змінюються на **-жч-(ий)**, а **с** + **-ш-(ий)** — на **-щ-(ий)**: *дорогий — доро́жчий (доро́жче), ду́жий — ду́жчий (ду́жче), вузький — ву́жчий (ву́жче), низький — ни́жчий (ни́жче), висо́кий — ви́щий (ви́ще),* але *легкий — ле́гший (ле́гше).*

Це стосується й дієслів, утворених від прикметників вищого ступеня порівняння: *бли́жчати, ву́жчати, кра́щати* та ин., і похідних від них іменників: *підви́щення* (від *підви́щити*), *подоро́жчання* (від *подоро́жчати*).

Зміни приголосних перед суфіксом -Н-

4. Приголосні звуки **к, ц(ь)** перед суфіксом **-н-** змінюються на **-ч-**: *безпе́ка — безпе́чний, безпе́чність, безпе́чно; вік — ві́чний, ві́чність, ві́чно; мі́сяць — мі́сячний, око́лиця — око́личний, пшени́ця — пшени́чний, рік — річний, се́рце — серде́чний, со́нце — со́нячний, яйце́ — яє́чня.* Приголосний основи **ч** зберігається: *по́міч — помічний, помічни́к; ніч — нічний, ячмі́нь — я́чний* (або *ячмі́нний*).

Виняток становлять слова: *двору́шник, міро́шник, рушни́к, рушни́ця, серде́шний* (у значенні "бідолашний"), *со́няшник, торі́шній.*

Примітка 1. Приголосні **ж, ч, ш, щ, т(ь)** у формах давального та місцевого відмінків іменників (жін. р.) та в дієсловах перед постфіксом **-ся** на письмі зберігаються: *ді́жці, дочці́, кві́тці, кни́жці, ю́шці; не врі́жся, не моро́чся, не мо́рщся, ра́дишся, спи́ться.*

Примітка 2. Глухі приголосні кореня перед дзвінкими на письмі зберігаються: *боротьба́* (бо *боро́ти*), *про́сьба* (бо *проси́ти*). Так само й дзвінкі перед глухими на письмі зберігаються: *ба́бка, борі́дка, во́гкий, дігтя́р, кі́гті, кни́жка, легкий, ні́гті,* але *за́тхлий, зітхну́ти* (хоч *ди́хати*), *натхну́ти* (хоч *надиха́ти*), *тхір.*

Спрощення груп приголосних

-Ж(Д)Н-, -З(Д)Н-, -С(Т)Н-, -С(Т)Л-

§ 22. 1. У групах приголосних **-ждн-**, **-здн-**, **-стл-**, **-стн-** випадають **д** і **т**: *тиждень — тижня — тижнéвий; виїздити — виїзний, проїзд — проїзний, лéстощі — улéсливий, стелити — слати, щастя — щасливий, вість — вісник, кóристь — корисний, перстень — персня, честь — чесний, якість — якісний.* Але в словах *зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, хворостняк, шістнадцять* спрощення не відбувається.

Примітка. У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **-ст**, літеру **т** зберігаємо: *аванпост — аванпостний, баласт — баластний, компост — компостний, контраст — контрастний, форпост — форпостний.*

-З(К)Н-, -С(К)Н-

2. У групах приголосних **-зкн-**, **-скн-** перед дієслівним суфіксом **-ну-** випадає **к** : *бризки — бризнути, брязк — брязнути, блиск — блиснути, писк — пиcнути, плюск — плюснути, тиск — тиснути, тріск — тріснути,* але *випуск — випускний, виск — вискнути.*

-С(Л)Н-

3. У групі приголосних **-слн-** випадає **л**: *масло — масний, мисль — умисний, навмисне; ремесло — ремісник.*

Подвоєння приголосних

Подвоєння приголосних при їхньому збігові

§ 23. 1. Подвоєння приголосних виникає при збігові однакових приголосних:

а) префікса й кореня: *беззвучний, ввіч, ввічливий, віддати, відділ, заввишки, ззаду, оббити, роззброїти, роззява.*

Примітка. Не подвоюються приголосні в таких словах, як *отой, отут, отак, отам, отепер, отоді,* а також *оцей* тощо;

б) кінця першої й початку другої частини складноскорочених слів: *військкома́т* (військовий комісаріят), *страйкко́м* (страйковий комітет), *юнна́т* (юний натураліст);

в) кореня або основи на **-н(ь)** і суфіксів **-н-(ий) [-н-(ій)], -ник, -ниц-(я):** *вина́ — безви́нний, зако́н — зако́нний, причи́на — причи́нний; день — де́нний, о́сінь — осі́нній, ра́нок — ра́нній; башта́нник, годи́нник, письме́нник; віко́нниця, Ві́нниця.*

Подвоєння **н** зберігається й перед суфіксом **-ість** в іменниках, а також у прислівниках, утворених від прикметників із подвоєним **н**: *безви́нний — безви́нність — безви́нно, зако́нний — зако́нність — зако́нно, тума́нний — тума́нність — тума́нно*;

г) основи дієслова минулого часу на **с** і постфікса **-ся:** *ви́нісся, па́сся, розрі́сся, тря́сся.*

-ЕНН-(ИЙ), -АНН-(ИЙ) [-ЯНН-(ИЙ)]

2. Буквосполучення **нн** пишемо:

а) у наголошеному суфіксі **-е́нн-(ий)** прикметників, які вказують на більшу, ніж звичайна, чи найбільшу міру якості або можливість й неможливість дії: *височе́нний, здорове́нний, силе́нний, невблага́нний, недоторка́нний, нездійсне́нний, нездола́нний, незліче́нний, незрівня́нний, непримире́нний, несказа́нний, страше́нний, чисе́нний, нескінче́нний* та в прикметнику *стара́нний* з відтінком підсилення (див. § 26, п.2);

б) у прикметниках на **-енн-(ий), -янн-(ий)** старослов'янського походження: *благослове́нний, блаже́нний, мерзе́нний, огне́нний, окая́нний; свяще́нний, спасе́нний*, а також *боже́ственний*. Буквосполучення **нн** зберігається в іменниках та прислівниках, утворених від таких прикметників: *нездола́нність, нездола́нно, числе́нність, числе́нно* тощо.

Примітка. **Н** не подвоюється в дієприкметниках: *ви́вершений, ви́хований, збро́блений, індустріялізо́ваний, по́браний, ска́заний, спе́чений;* у прикметниках на **-е́ний**, співвідносних з відповідними дієприкметниками (з иншим наголосом): *варе́ний* (пор. дієприкметник *ва́рений), пече́ний* (пор. дієприкметник *пе́чений* та ин.), а також у прикметниках, які не вказують на вищу міру якості: *довгожда́ний, жада́ний, навіже́ний, скаже́ний, шале́ний.*

Треба розрізняти такі слова, як *здійсне́нний* (який може здійснюватися — прикметник) і *зді́йснений* (який здійснився — дієприкметник), *нездола́нний* (непереможний) і *нездо́ланий* (якого не подолали), *незліче́нний* (представлений у дуже великій кількості) і *незлі́чений* (не порахований) та ин.

3. Подвоюються приголосні в словах: *бовва́н, Га́нна, ллянı́й, овва́, сса́ти,* а також у похідних: *бовванı́ти, Га́ннин, ви́ссати, ссавці́* та ин.

Подвоєння приголосних перед Я, Ю, Є, І

4. Приголосні **д, т, з, с, ц, л, н, ж, ч, ш** подовжуються (а на письмі подвоюються), коли вони стоять між голосними:

а) перед **я, ю, і, є** в усіх відмінкових формах іменників середнього роду II відміни (крім форми родового множини): *знаря́ддя, знаря́ддю, на знаря́дді* та ин.; *життя́, життю́, у житті́; моту́ззя, у моту́ззі; коло́сся, коло́ссю, у коло́ссі; гілля́, гіллю́, на гіллі́; знання́, знанню́, у знанні́; збі́жжя, збі́жжю, у збі́жжі; сторі́ччя, сторі́ччю, у сторі́ччі; підда́шшя, підда́шшю, на підда́шші;* а також у похідних від них словах: *гілля́ — гілля́стий, гілля́чка; життя́ — життє́вий* (і *життьовий*), *життє́пис* та ин., але *знань, знаря́дь, підда́ш, сторі́ч, угі́дь.*

Якщо в родовому відмінку множини іменники середнього роду закінчуються на **-ів**, подовження зберігається: *відкриття́ — відкритті́в, почуття́ — почутті́в*;

б) перед **я, ю, і, е** в усіх відмінкових формах деяких іменників чоловічого та жіночого роду I відміни (за ви-

нятком форми родового множини із закінченням **-ей**): *суддя́, судді́, суддю́, су́ддів* і т. д.; *статтяя́, статті́, статте́ю* (але в родовому множини — *стате́й*); *рілля́, ріллі́, ріллю́, ріллe̍ю; Ілля́, Іллі́, Ілле́ю* та ин.;

в) перед **ю** в орудному відмінку іменників жіночого роду однини III відміни, якщо в називному відмінку основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: *мо́лодь — мо́лоддю, мить — ми́ттю, мазь — ма́ззю, вісь — ві́ссю, міць — мі́ццю, сіль — сі́ллю, тінь — ті́нню, по́дорож — по́дорожжю, ніч — ні́ччю, ро́зкіш — ро́зкішшю.*

Примітка. Якщо основа закінчується на два приголосні, губний або **р**, подвоєння не відбувається: *мо́лодість — мо́лодістю, по́вість — по́вістю, при́язнь — при́язню, кров — кро́в'ю, любо́в — любо́в'ю, ма́тір — ма́тір'ю;*

г) перед **я, ю** в прислівниках типу *зра́ння, навманн́я, спросо́ння; попідві́ко́нню, попідти́нню;*

ґ) перед **ю, є** у формах теперішнього часу дієслова *ли́ти (ли́тися): ллю, ллєш, ллємо́, ллєте́, ллють, ллє́ться, ллю́ться*, а також у похідних: *ви́ллю, наллю́* та ин.

Примітка. Приголосні не подовжуються в іменниках *кутя́, попадя́, свиня́,* у формах числівника *тре́тя, тре́тє* та ин.

ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

З- (ІЗ-, ЗІ-)

§ 24. 1. Префікс **з-** перед глухими приголосними **к, п, т, ф, х** переходить у **с-**: *сказа́ти, спалахну́ти, стовкти́, сфотографува́ти, схил.* Перед усіма иншими приголосними пишемо **з-** (иноді **із-**): *зба́вити, звести́, зжи́тися, ззирну́тися, зсади́ти, зці́пити, зчепи́ти, зши́ток, ізно́в.*

Префікс **з-** виступає переважно в словах, корінь яких починається голосним звуком або сполученням приголосного й голосного: *зеконо́мити, зігнорува́ти, зо-*

рієнтувáтися, зумóвити; згáслий, з'єднувати, з' їзд, змáзати, знадлúвий і под.

У тих випадках, коли корінь слова починається сполученням приголосних, пишемо здебільшого префікс **зі-**: *зібгáти, зігнýти, зідрáти, зізнáтися, зіпсувáтися, зістáвити, зíткнення, зіщýлитися* тощо. Префікс **зі-** вживається також у словах із коренем, перший склад якого становить звукосполучення губний + **й**: *зів'ялий, зімкнýти, зім'яти, зіп'ястися* (і *сп'ястúся*) тощо. У деяких словах префікс **зі-** чергується із **зо-**: *зігрівáти* й *зогрівáти, зімлівáти* й *зомлівáти, зіпрівáти* й *зопрівáти, зітлíти* й *зотлíти*.

БЕЗ-, РОЗ-, ЧЕРЕЗ- та ін.

2. У префіксах **без-, від- (од-), між-, над-, об-, перед-, під-, понад-, пред-, роз-, через-** кінцевий дзвінкий приголосний перед глухими не змінюється: *безкрáїй, безкорúсливий, відкриттý, вíдстань, міжконтинентáльний, міжпланéтний, надпотýжний, обпалúти, обтрусúти, передплáта, передчáсний, підтрúмка, понадплáновий, представнúк, розтягнýти, рóзчин, розхитáти, черезплíчник*.

ПРЕ-, ПРИ-, ПРІ-

3. Слід розрізняти префікси **пре-** і **при-**: префікс **пре-** вживаємо переважно в якісних прикметниках і числівниках для вираження найвищого ступеня ознаки: *прегáрний, презавзятий, прекрáсний, премýдрий, прекрáсно, препогáно;* префікс **при-** вживаємо здебільшого в дієсловах, що означають наближення, приєднання, частковість дії, результат дії тощо, а також у похідних словах: *прибíгти, прибудувáти, прикрутúти, прибóркати, пришвúдшити; прибуттý, притýлок, прúбраний, привáбливо*. Пор. прикметники на означення неповноти ознаки з префіксом **при-**: *пристáркуватий* і под.

Крім того, префікс **пре-** виступає у словах *презúрливий, презúрство* й у словах старослов'янського

походження: *преосвящéнний, преподóбний, престóл;* префікс **при-** вживаємо в іменниках та прикметниках, утворених внаслідок поєднання іменників із прийменниками: *прúгірок, прúярок; прибережний, прикордóнний.*

Префікс **прі-** вживаємо тільки в словах *прíзвисько, прíзвище, прíрва.*

АРХІ-

4. У всіх іменниках і прикметниках вживаємо префікс **архі-:** *архідиякон, архієпúскоп, архієрéй, архімільйонéр, архіреакціонéр, архіважлúвий, архіскладнúй* та ин.

ПРАВОПИС СУФІКСІВ

ІМЕННИКОВІ СУФІКСИ

-ИК, -НИК та ин.

§ 25. 1. Суфікси **-ик, -ник, -івник, -чик (-щик)** пишемо з **и:** *брáтик, вýзлик, передовúк; гірнúк, кулемéтник; газівнúк, працівнúк; хлóпчик, прáпорщик.*

Примітка. Слід відрізняти український суфікс **-ик** від иншомовних **-ик, -ік (-їк).** В иншомовних суфіксах пишеться **и** або **і (ї)** відповідно до правил правопису **и** та **і (ї)** в словах иншомовного походження: *істóрик, мéдик, фíзик,* але *механік, прозáїк, хíмік.*

-ИВ-(О)

2. Суфікс **-ив-(о),** що вживається для вираження збірних понять, які означають матеріял або продукт праці, пишемо тільки з **и:** *вáриво, дóбриво, кýриво, мéливо, мерéживо, мíсиво, морóзиво, пáливо, пéчиво, прядиво,* але *мáрево* (не матеріял і не продукт праці).

-АЛЬНИК, -ИЛЬНИК та ин.

3. У суфіксах **-альник, -ильник, -ільник, -альність** після л перед **н** завжди пишемо **ь:** *постачáльник, уболівáльник, фрезерувáльник; волочúльник, мастúльник; полíльник, відповідáльність, геніяльність.*

-АЛЬ, -ЕНЬ, -ЕЦЬ та ін.

4. Кінцевий приголосний у суфіксах **-аль, -ень, -ець (-єць), -ість, -тель** завжди м'який, а тому всі слова з цими суфіксами пишемо з **ь**: *ковáль, скрипáль; вéлетень, в'язень; украї́нець, мовознáвець, перемóжець; здáтність, свíжість; вихов́атель, любúтель.*

-ЕНН-(Я), -ИНН-(Я), -ІНН-(Я) та ін.

5. Суфікси **-инн-(я), -інн-(я), -анн-(я) [-янн-(я)]** пишемо з двома **н**.

Суфікс **-инн-(я)** вживаний в іменниках середнього роду, що означають збірні поняття: *бобовúння, гарбузúння, картоплúння, павутúння;* але *камíння, корíння, насíння* (від *кáмінь, кóрінь, насíяти*).

Суфікс **-інн-(я)** мають іменники середнього роду, утворені від дієслів із голосними основи **и** та **і**: *горíти — горíння, носúти — носíння, ходúти — ходíння, шарудíти — шарудíння.*

Суфікс **-анн-(я) [-яння-(я)]** мають іменники середнього роду, утворені від дієслів із голосним основи **а** (**я**): *гукáти — гукáння, гуля́ти — гуля́ння, зростáти — зростáння, сприяти — сприя́ння.*

Суфікс **-енн-(я)** мають віддієслівні іменники середнього роду, в яких наголос падає на корінь: *звéрнення, напрýження, піднéсення, удосконáлення.*

-ЕН-(Я) [-ЄН-(Я)]

6. Суфікс **-ен-(я) [-єн-(я)]** вживаємо в іменниках середнього роду на позначення живих істот: *вовченя́, гусеня́, чаєня́.*

-ЕЧОК [-ЄЧОК], -ЕЧК-(А) [-ЄЧК-(А)], -ИЧОК, -ИЧК-(А) та ін.

7. Суфікси зменшено-пестливих слів **-ечок [-єчок], -ечк-(а) [-єчк-(а)], -ечк-(о) [-єчк-(о)]** не слід змішувати із суфіксами **-ичок, -ичк-(а)**: останні бувають тільки в словах, що походять від іменників із суфіксами **-ик, -иц(я)**: *вóгничок, кóшичок, вýличка, пáличка.* В інших випадках уживаємо суфікси з **е** (**є**): *вершéчок, мішéчок,*

краєчок; діжечка, копієчка, Марієчка, річечка; віконечко, словечко, яєчко.

-ЕНК-(О) [-ЄНК-(О)], -ЕНЬК-(О, А) [-ЄНЬК-(О)]

8. Слід відрізняти суфікс **-енк-(о) [-єнк-(о)]** від суфікса **-еньк-(о) [-єньк-(о)]**: суфікс **-енк-(о) [-єнк-(о)]** вживаємо здебільшого в іменниках, що означають прізвища: *Гордієнко, Кравченко,* зрідка — у загальних назвах: *безбатченко, коваленко;* суфікс **-еньк-(о, а) [-єньк-(о)]** вживаємо для творення пестливих назв: *батенько, кониченько, серденько; ніженька, тополенька.*

-ИСЬК-(О) [-ЇСЬК-(О)], -ИЩ-(Е) [-ЇЩ-(Е)]

9. За допомогою суфіксів **-иськ-(о) [-їськ-(о)], -ищ-(е) [-їщ-(е)]** утворюють слова переважно з емоційно-негативним відтінком від іменників усіх родів, причому після приголосного пишемо **и**, після голосного — **ї**: *гноїсько, дівчисько, хлопчисько; вогнище, побоїще, становище.*

-ОВИЧ, -ІВН-(А) [-ЇВН-(А)]

10. Для творення чоловічих імен по батькові вживаємо тільки суфікс **-ович**: *Васильович, Дорошович, Ігорьович, Микитович, Олексійович, Юрійович, Лазарьович.*

Для творення жіночих імен по батькові вживаємо суфікс **-івн-(а)**, від імен на **-й** — **-їв-(а)**: *Борисівна, Василівна; Гордіївна, Сергіївна, Юріївна.*

Від таких імен, як *Григорій, Ілля, Кузьма, Лука, Микола, Сава, Хома, Яків,* відповідні імена по батькові будуть: *Григорович, Григорівна; Ілліч, Іллівна; Кузьмич* (і *Кузьмович*), *Кузьмівна; Лукич, Луківна; Миколайович* (і *Миколович*), *Миколаївна* (і *Миколівна*); *Савич* (і *Савович*), *Савівна; Хомич* (і *Хомович*), *Хомівна; Якович, Яківна.*

Примітка. При творенні імен по батькові в основах імен відбувається чергування **і** з **о**: *Антін — Антонович, Антонівна; Федір — Федорович, Федорівна.*

-ІВК-(А) [-ЇВК-(А)], -ОВК-(А)

11. В іменниках жіночого роду, утворених від іменників та инших частин мови, вживаємо суфікс **-івк-(а)**

[-ївк-(а)]: *долі́вка, маї́вка, ножі́вка, полі́вка, спирті́вка, части́вка, шалі́вка, шихті́вка.*

У деяких іменниках уживаємо суфікс **-овк-(а):** *голо́вка* (капусти), *духо́вка, зарисо́вка, підгото́вка.*

-ОК

12. В іменниках чоловічого роду після приголосних уживаємо суфікс **-ок** із випадним **о** в непрямих відмінках: *вершо́к, гайо́к, кийо́к, кіло́к, лужо́к, стручо́к;* після м'яких приголосних перед суфіксом **-ок** пишемо **ь:** *деньо́к, пеньо́к.*

-ИР, -ИСТ, -ИЗМ, -ІР, -ІСТ, -ІЗМ, -ЇР, -ЇСТ, -ЇЗМ

13. Иншомовні суфікси **-ир, -ист, -изм** виступають після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р:** *бригади́р, команди́р; бандури́ст, данти́ст, пейзажи́ст; класици́зм, педанти́зм, терори́зм;* після решти приголосних пишемо **-ір, -іст, -ізм:** *канонí́р, машталí́р, турні́р; піані́ст, спеціалі́ст; модерні́зм, плюралі́зм,* але в утвореннях від власне українських коренів пишемо **-ист, -изм:** *боротьби́ст, побутови́зм, речови́зм* та ин.

Після голосних у цих суфіксах виступає **ї:** *акмеї́ст, герої́зм, конвої́р.*

ПРИКМЕТНИКОВІ ТА ДІЄПРИКМЕТНИКОВІ СУФІКСИ

-Н-(ИЙ), -Н-(ІЙ)

§ 26. 1. Суфікс **-н-(ий)** уживаємо в переважній більшості якісних і відносних прикметників: *дру́жний* (спів), *за́хідний, мільйо́нний, прина́дний, приро́дний, фабри́чний.*

Суфікс **-н-(ій)** уживаємо порівняно в небагатьох прикметниках (переважно відносних): *бра́тній, всесві́тній, горо́дній, да́вній, жи́тній, за́дній, кра́йній, лі́тній; майбу́тній, ма́терній; незабу́тній, осві́тній, пі́зній, ра́нній, самобу́тній, субо́тній, ха́тній* та ин. Суфікс **-н-(ій)** уживаємо в усіх прикметниках прислівникового та іменникового походження, які мають перед цим суфіксом **ж, ш:** *бли́жній, учора́шній, да́вні́шній, дома́шній, доро́жній,*

дру́жній (потиск руки), *зо́внішній, колі́шній, му́жній, поздо́вжній, поро́жній, прийде́шній, ра́нішній, сіне́шній, спра́вжній, сього́днішній, туте́шній, худо́жній,* але *поту́жний.*

Примітка. У прикметниках, твірна основа яких закінчується на **н**, приєднання суфіксів **-н-(ий)**, **-н-(ій)** зумовлює подвоєння **н**: *знаме́нний, осі́нній, пли́нний, ра́нній, тума́нний.*

-АНН-(ИЙ), -ЕНН-(ИЙ), -АН-(ИЙ), -ЕН-(ИЙ)

2. Прикметникові суфікси **-анн-(ий)**, **-енн-(ий)**, які вживаються для підкреслення найвищої міри ознаки, пишемо з двома **н**: *невблага́нний, нездола́нний, неоціне́нний, несказа́нний, нескінче́нний, страше́нний* (але *жада́ний,* бо в ньому немає такого підкреслення) (див. § 23, п. 2). Такі прикметники завжди мають наголос на суфіксі, що відрізняє їх від дієприкметників, утворених від дієслівних коренів за допомогою суфіксів **-ан-(ий)**, **-ен-(ий)**: *ба́жаний, незлі́чений, неоці́нений, неподо́ланий, неска́заний, нескі́нчений.*

-ИЧН-(ИЙ), -ІЧН-(ИЙ) [-ЇЧН-(ИЙ)]

3. Складні суфікси **-ичн-(ий)**, **-ічн-(ий)** **[-їчн-(ий)]** виступають переважно у прикметниках, похідних від слів іншомовного походження; при цьому після кінцевого основи **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р** уживаємо **-ичн-(ий)**: *істори́чний, класи́чний, математи́чний, ортопеди́чний;* після решти приголосних — **-ічн-(ий)**: *акаде́мічний, анархі́чний, археологі́чний, епі́чний, ідилі́чний, органі́чний;* після голосних — **-їчн-(ий)**: *архаї́чний, героі́чний, прозаї́чний.*

-ИН, -ІН

4. У присвійних прикметниках, утворених від іменників першої відміни, після приголосних (крім **й**) пишемо суфікс **-ин**: *ба́ба — ба́бин, Га́ля — Га́лин, Ка́тя — Ка́тин, Ко́ля — Ко́лин, Мару́ся — Мару́син, Ната́ля — Ната́лин, свекру́ха — свек-*

ру́шин, ті́тка — ті́тчин; після голосних та апострофа — **-їн**: *Марі́я — Марі́їн, Софі́я — Софі́їн, Да́р'я — Да́р'їн.*

Примітка. Приголосні **г, к (шк), х** перед суфіксом **-ин** змінюються на **ж, ч(щ), ш**: *О́льга — О́льжин, дочка́ — дочи́н, сва́ха — сва́шин.*

-ИН-(ИЙ), -ІН-(ИЙ)

5. У прикметниках із значенням присвійності, утворених від назв тварин, після приголосних (крім **й**) пишемо суфікс **-ин-(ий)**: *бджоли́ний, голуби́ний, горобі́ний, качи́ний, орли́ний;* після голосних і апострофа — **-їн- (ий)**: *змії́ний, солов'ї́ний.*

-ИСТ-(ИЙ), -ІСТ-(ИЙ)

6. Суфікс **-ист-(ий)** уживаємо в прикметниках після приголосних: *барви́стий, голоси́стий, іскри́стий, пери́стий* (подібний до пера), але *пері́стий* (рябий), *промени́стий, урочи́стий;* після голосних — **-їст-(ий)**: *вибо́їстий, гної́стий, двої́стий, олі́їстий, трої́стий.*

-ЕВ-(ИЙ), -ЄВ-(ИЙ), -ОВ-(ИЙ)

7. Суфікс **-ев-(ий)** уживаємо в прикметниках, утворених від іменників на м'який або шиплячий приголосний, де наголос падає переважно на основу слова: *березне́вий, груше́вий, овоче́вий, си́тцевий.* У прикметниках, у яких перед суфіксом виступають м'які **н, т** або **й**, пишемо **-єв-(ий)**: *алюмі́нієвий, ді́євий, життє́вий, значеннє́вий, суттє́вий.*

Суфікс **-ов-(ий)** незалежно від наголосу вживаємо в прикметниках, які мають перед цим суфіксом твердий приголосний: *вітрови́й, казко́вий, ква́рцовий, палацо́вий, святко́вий, службо́вий.* Крім того, суфікс **-ов-(ий)** уживаємо в прикметниках, які мають перед цим суфіксом шиплячий (**ж, дж, ч, ш, щ**), м'який приголосний або **й**, причому наголос падає на закінчення: *бойови́й, гайови́й, грошови́й, дійови́й, дощови́й, життьови́й, крайови́й, нульови́й, речови́й, стильови́й, дріжджови́й.*

Ці ж правила поширюються на правопис суфіксів **-ов-**, **-ев-(-єв-)** у присвійних прикметниках жін. і середн. роду: суфікс **-ов-** уживаємо в присвійних прикметниках, утворених від іменників твердої групи: *ма́йстер — ма́йстрова, ма́йстрове; Петро́ — Петро́ва, Петро́ве; робітни́к — робітнико́ва, робітнико́ве; Шевче́нко — Шевче́нкова, Шевче́нкове;* суфікс **-ев-** (після голосного **-єв-**) уживаємо в присвійних прикметниках, утворених від іменників м'якої та мішаної груп: *Андрі́й — Андрі́єва, Андрі́єве; І́гор — І́горева, І́гореве; кобза́р — кобзаре́ва, кобзаре́ве; скрипа́ль — скрипале́ва, скрипале́ве; сто́рож — сто́рожева, сто́рожеве; това́риш — това́ришева, това́ришеве.*

-УВАТ-(ИЙ) [-ЮВАТ-(ИЙ)], -ОВАТ-(ИЙ), -ОВИТ-(ИЙ)

8. Суфікс **-уват-(ий)**, а після м'яких приголосних — **-юват-(ий)** уживаємо в прикметниках на позначення неповної міри вияву ознаки: *горбува́тий, круглува́тий, синюва́тий, темнува́тий,* а також властивості, схильності до чогось: *дуплува́тий, злодійкува́тий, остюкува́тий, піскува́тий.*

Суфікс **-оват-(ий)** уживаємо в прикметниках, якщо наголос падає на **о**: *плиско́ватий, стовбо́ватий.*

Суфікс **-овит-(ий)** уживаємо на позначення високого ступеня вияву ознаки: *гордови́тий, грошови́тий, талантови́тий.*

ДІЄСЛІВНІ СУФІКСИ

-УВА-(-ЮВА-), -ОВА-

§ 27. 1. Суфікс **-ува-(-юва-)** пишемо в дієсловах: *забі́лювати, керува́ти, порядкува́ти, розсі́ювати.*

У віддієслівних іменниках та дієприкметниках суфікс **-ува-(-юва-)** пишемо тоді, коли на перший голосний цього суфікса не падає наголос: *виве́ршувати — виве́ршування, виве́ршуваний; очі́кувати — очі́кування, очі́куваний; підси́нювати — підси́нювання, підси́нюваний;*

якщо на перший голосний суфікса падає наголос, то в дієприкметниках і поодиноких іменниках пишемо **-ова-**: *друкува́ти — друкува́ння,* але *друко́ваний; малюва́ти — малюва́ння,* але *мальо́ваний; підпорядкува́ти — підпорядкува́ння,* але *підпорядко́ваний; риштува́ти — риштува́ння,* але *ришто́вання, ришто́ваний.*

-ОВУВА-

2. У суфіксі **-овува-** перший голосний завжди наголошений: *завойо́вувати — завойо́вування, завойо́вуваний; перемальо́вувати — перемальо́вування, перемальо́вуваний; скупо́вувати — скупо́вування, скупо́вуваний.*

-ІР-(-ИР-)

3. Дієслова иншомовного походження, що мають у мові-джерелі суфікс **-ір-**, в українській мові втрачають цей суфікс у всіх формах: *загітува́ти — загіто́ваний, зареєструва́ти — зареєстро́ваний, інформува́ти — інформо́ваний, сконструюва́ти — сконструйо́ваний.* Але в окремих словах для усунення небажаної омонімії суфікс **-ір-** (після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р** — **-ир-**) зберігається: *буксі́рувати* (бо є *буксува́ти*), *пари́рувати* (бо є *парува́ти*), *полірува́ти* (бо є *полюва́ти*), *репети́рувати* (бо є *репетува́ти*) тощо.

Суфікс **-ір-(-ир-)** уживаємо також у поодиноких дієсловах типу *коти́рувати, лаві́рувати, пікі́рувати* (летіти вниз), *пікірува́ти* (пересаджувати рослини), *трети́рувати.*

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ПРАВОПИСУ СКЛАДНИХ СЛІВ

§ 28. Складні слова можна утворювати за допомогою сполучних звуків і без них.

Сполучні звуки О, Е (Є)

1. Коли перша частина складного слова — прикметник, то сполучним звуком виступає **о**: *важкоатле́т, гірничопромисло́вий, чорногу́з, яснозо́рий;* якщо першою частиною такого слова є прикметник м'якої групи, то перед

о пишемо **ь**: *верхньодніпро́вський, давньору́ський, середньові́ччя, синьо́кий.*

Примітка. З цими словами не слід змішувати складних слів, першою частиною яких є прислівник вищого ступеня порівняння на **е**: *вищезга́даний, нижчепідпи́саний.*

2. Коли перша частина складного слова — іменник або займенник, то сполучним звуком буває:

а) після твердого приголосного, зокрема після шиплячого, звук **о**: *атомохі́д, грушоподі́бний, дощомі́р, самовчи́тель*, але *кожум'я́ка, овочесхо́вище, очеви́дний;*

б) після м'якого приголосного (неподовженого), який закінчує основу іменника, пишемо **е**: *бурело́м, землетру́с, працезда́тний, яйцеподі́бний*, але *коно́в'язь,833ого́н, костогри́з, костопра́в, свинопа́с, свинома́тка;*

в) після **й**, який закінчує основу іменника м'якої групи, або м'якого подовженого приголосного першої частини пишемо **є**: *боєзда́тність, краєзна́вство; життєзда́тний, життє́пис, насіннєсуша́рка.*

Складні слова без сполучного звука

3. Складні слова можна утворювати без сполучного звука — шляхом безпосереднього приєднання основи до основи. При цьому перша основа може закінчуватися:

а) на голосний звук: *всюдихі́д, кількаразо́вий, радіокоміте́т; одноде́нний, двоя́русний, трині́жок, чотирику́тник; двадцятирі́чний, п'ятику́тний, семимі́льний;*

б) на приголосний звук: *Бори́спіль, Ви́шгород, Ми́ргород, Но́вгород, У́жгород; дипкур'є́р, літреда́ктор, мединститу́т.*

4. Складні слова пишемо разом і через дефіс.

Р а з о м пишемо:

а) усі складноскорочені слова й похідні від них: *Нацба́нк, Міносві́ти, міськра́да, профспі́лка, соцстра́х; профспілко́вий, соцстра́хівський.* Сюди належать і всі складні слова, першою частиною яких виступають компо-

ненти: **авія-, авто-, агро-, біо-, вело-, водо-, газо-, геліо-, гео-, гідро-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-, ізо-, квазі-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, нео-, палео-, псевдо-, радіо-, рентгено-, соціо-, стерео-, супер-, теле-, термо-, турбо-, фоно-, фото-** й под.;

б) складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник (коли він не позначений цифрою): *двобíчний, сімдесятирíччя, трикýтник, тривідсóтковий, чотиримíсячний, двоосьовúй, чотириáктний.*

Ч е р е з д е ф і с пишемо:

а) складні слова, утворені повторенням того самого слова: *писáв-писáв, робúв-робúв, ходúв-ходúв, бíлий-бíлий, легéнький-легéнький, багáто-багáто, сúньо-сúньо, тúхо-тúхо;*

б) складні слова – поєднання синонімів: *гúдко-брúдко, зрóду-вíку, тúшком-нúшком, чáсто-гýсто;* антонімів: *бíльш-мéнш, вúдимо-невúдимо;* близьких за значенням слів, що передають єдине поняття: *бáтько-мáти* (батьки), *хліб-сіль* (їжа); спільнокореневих слів різної будови: *велúкий-превелúкий, з дáвніх-давéн, з дíда-прáдіда, мáло-помáлу, повíк-вíки, рáдий-радíсінький, сúла-силéнна, тúхий-тихéсенький.*

Примітка. Два слова, одне з яких має форму називного, а друге — орудного відмінка, пишемо окремо: *кінéць кінцéм, однúм однá, честь чéстю, чин чúном*. Так само займенника та іменника того ж кореня: *самá самотóю;*

в) сполучення слів на позначення приблизности: *день-дрýгий, годúна-дві, не сьогóдні-зáвтра, три-чотúри.*

Примітка. Поєднання слів зі значенням приблизности або певних числових меж можуть складатися й з двох числівників, позначених цифрами. У таких випадках між ними ставимо тире: *3—4* (*дні*), *учні 8—10 класів;*

г) складні вигуки та звуконаслідування: *гей-гéй, гей-гей-гéй, ого-гó, бом-бóм, бом-бом-бóм*;

ґ) протяжні звуки в словах: *По-о-лку, стій! По-о-дай, а то во-о-ни наморились уже й та-а-к біля мене* (А. Тесленко);

д) літерні абревіятури з належними до них цифрами: *Ту-154, ЗІЛ-111, АН-24;*

е) літерні найменування паралельних класів у школах, різних будинків з однаковими номерами на тій самій вулиці: *7-А, 10-Б; вул. Зодчих, буд. 26-А;*

є) терміни, у складі яких є літера алфавіту: *П-подібний, Т-подібний;*

ж) літерні скорочення складних слів: *с.-г.* — сільськогосподарський, *с.-д.* — соціял-демократ, соціял-демократичний, *ст.-сл.* — старослов'янський. Але скорочення, утворені від словосполук, пишемо окремо: *с. г.* — сільське господарство.

§ 29. Складні іменники

Разом пишемо:

а) складні іменники, утворені поєднанням за допомогою сполучного звука двох або кількох основ, одна з яких — дієслівного походження: *вертолі́т, лісоспла́в, самохі́д, силосонаванта́жувач, теплово́з*;

б) складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного звука: *білокрі́вці, синьоцві́ття, чорногу́з, чорно́зем*;

в) складні іменники, утворені за допомогою сполучного звука від двох іменникових основ: *верболі́з, лісосте́п, носорі́г, зубробізо́н* (але *люди́но-день*); сюди ж належать іменники, першою частиною яких є незмінний іменник иншомовного походження (тут роль сполучного звука виконує останній голосний першого іменника: *автопробі́г, велоспо́рт, радіокоміте́т*);

г) складні іменники, утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: *гори́цвіт, шиба́йголова, перекоти́поле, пройди́світ; Непийпи́во, Переби́йніс, Убийво́вк* (прізвища);

ґ) складні іменники, утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника *сто* — називного) та іменника: *дванадцятитóнка, п'ятирíчка, сторíччя, стоп'ятдесятирíччя, шестидéнка.*

Примітка. У складних словах із числівником, який називає число двозначне, тризначне та ин., числівник звичайно пишемо цифрами й приєднуємо до другої частини слова за допомогою дефіса: *750-рíччя, 16-поверхóвий;*

д) складні іменники з першою частиною **напів-, полу-**: *напівавтомáт, напівбóкс, напівваговúк, напівімлá, напівмóрок, напівóберт, пóлудень, полýкіпок, полýмисок;*

е) складні іменники з першою частиною **пів**, якщо наступний іменник — загальна назва, вжита у формі називного відмінка, на позначення єдиного поняття: *півáркуш, півбáк, пíвдень, півзáхист, півкóло, півкýля, півмíсяць, півóберт, півовáл* та ин. Якщо іменник виступає у формі родового відмінка однини, то **пів** з ним пишемо окремо, бо він виражає значення іменника "половина": *пів áркуша, пів вíку, пів годúни, пів десяткa, пів дорóги, пів жмéні, пів кіломéтра, пів листá, пів нóмера, пів óберта, пів овáла, пів огіркá, пів свíту, пів сóтні, пів юрти, пів яблука, пів ями, пів ящика, пів Єврóпи, пів Кúєва, пів Украíни;*

ж) складні іменники, утворені з трьох і більше основ: *автомотогуртóк, світловодолікувáння, термогідродинáміка*;

з) складні іменники, що виникли на основі сполук словоформ: *Ейбóженко, Нетудихáта, Панібудьлáска* та ин.

Через дефіс пишемо:

1. Складні іменники, утворені з двох іменників без допомоги сполучного звука, незалежно від того, чи в даному слові відмінювані обидва іменники, чи тільки другий.

До таких слів з обома відмінюваними частинами належать:

а) іменники, що означають протилежні за змістом поняття: *зліт-посáдка, купíвля-прóдаж, рóзтяг-стúснення*;

б) іменники, що означають фах, професію, наукові звання: *магнітóлог-астронóм, лíкар-еколóг, член-кореспондент*;

в) іменники на позначення персонажів казок: *Зáйчик-Побігáйчик, Лисúчка-Сестрúчка.*

До слів із другою відмінюваною частиною належать:

а) іменники, в яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: *блок-систéма, буй-тýр, дúзель-мотóр, жар-птúця, кóзир-дíвка, крéкінг-процéс, Свят-вéчір, стоп-крáн*;

б) іменники, що означають державні посади, військові, наукові звання: *генерáл-лейтенáнт, контр-адмірáл, прем'єр-мінíстр, ýнтер-офіцéр, штабс-капітáн*;

в) іменники, що означають складні одиниці виміру: *кіловáт-годúна, людúно-день, тóнно-кіломéтр.*

2. Складні іменники з першим компонентом **віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-**: *вíце-президéнт, екс-чемпіóн, лейб-мéдик, мáксі-спіднúця, мíні-футбóл, óбер-мáйстер.*

3. Иншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-вéст, норд-óст.*

4. Словосполучення, що є переважно назвами рослин: *брат-і-сестрá, любú-менé, розрúв-травá, чар-зíлля.*

5. Скорочені іменники, в яких наводять початок і кінець слова: *б-ка* — бібліотека, *вид-во* — видавництво, *д-р* — доктор, *ін-т* — інститут, *л-ра* — література, *т-во* — товариство, *ф-ка* — фабрика.

6. Перша частина складного слова (яке пишемо разом або через дефіс), коли далі йде слово з такою самою другою частиною: *кулько- й роликопідши́пники, радіо- й телеапарату́ра, тепло- й гідроелектроста́нції.*

§ 30. Прикладки

Прикладки пишемо окремо й через дефіс, що залежить від семантики складників:

1. Якщо прикладкою виступає видова назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставимо: *мі́сто Ки́їв, ріка́ Дніпро́, трава́ звіробі́й.*

Якщо ж у ролі прикладки виступає родова назва, то між означуваним іменником і прикладкою ставимо дефіс: *звіробі́й-трава́, Дніпро́-ріка́, Саву́р-моги́ла, Сапу́н-гора́.*

2. Якщо іменник, що має означальний зміст, виступає в ролі прикладки в постпозиції, він приєднується до пояснюваного іменника дефісом: *вовк-жадню́га, ді́вчина-красу́ня, хло́пець-ве́летень.*

Якщо такий іменник виступає в препозиції до означуваного іменника, то його пишемо окремо: *ве́летень хло́пець, жадню́га вовк, красу́ня ді́вчина.*

3. Якщо пояснюваний іменник і прикладка можуть мінятися місцями (причому означальну роль виконує іменник у постпозиції), між ними завжди ставимо дефіс: *ді́вчина-грузи́нка* й *грузи́нка-ді́вчина, учи́тель-фі́зик* і *фі́зик-учи́тель, худо́жник-пейзажи́ст* і *пейзажи́ст-худо́жник.*

4. Якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає означальне значення, перетворюючи словосполучення на складний іменник без сполучного звука. Такі іменники пишемо через дефіс: *жук-коро́їд, за́єць-руса́к, льон-довгуне́ць.*

§ 31. Складні числівники та займенники

1. Р а з о м пишемо:

а) складні кількісні числівники: *одина́дцять, п'ятдеся́т, три́ста (трьохсо́т, трьомста́м)*;

б) складні порядко́ві числівники й схожі з ними прикметники, останнім компонентом яких є **-сотий, -тисячний, -мільйонний:** *дев'ятисо́тий, двохсо́тий, тритисячний, чотиримільйо́нний, п'ятна́дцятий, п'ятсоттридцятиты́сячний, шістдеся́тий, шістдесятип'ятимільйо́нний; багатоти́сячний, кількамільйо́нний.*

Примітка 1. Складені кількісні та порядкові числівники пишемо окремо: *ти́сяча п'ятсо́т, три́дцять ві́сім, ти́сяча дев'ятсо́т вісімдеся́т во́сьмий.*

Примітка 2. Числівники, до складу яких входять слова **з половиною** й под., теж пишемо окремо: *три з полови́ною, чотирна́дцять з лишком.*

2. Ч е р е з д е ф і с пишемо:

а) порядкові числівники, написані цифрами й літерами: *7-й, 10-і, 4-е, 11-го, 35-мільйо́нний, 3-ти́сячний, 4 ½-ти́сячний*;

б) складні займенники з компонентами **бозна-, будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-** й под.: *бо́зна-де, бо́зна-зві́дки, бо́зна-що; будь-котри́й, будь-хто́, будь-чи́й, будь-що́, будь-яки́й; котри́й-бу́дь, хто-бу́дь, чий-бу́дь, що-бу́дь, яки́й-бу́дь; котри́й-не́будь, хто-не́будь, чий-не́будь, що-не́будь, яки́й-не́будь; ка́зна-що, хто́зна-яки́й,* але *будь у ко́го, будь на чо́му, ка́зна з ки́м, ка́зна при ко́му* (бо між займенником і компонентом з'являється прийменник).

§ 32. Складні прикметники

Р а з о м пишемо:

а) складні прикметники, утворені від складних іменників, писаних разом: *електросилови́й* (електроси́ла), *залізобето́нний* (залізобето́н), *лісостепови́й* (лі-

состéп), *м'ясозаготівéльний* (м'ясозаготíвля), *радіофізи́чний* (радіофíзика), *самохíдний* (самохíд), *теплообмíнний* (теплоóбмін), *чорнозéмний* (чорнóзем);

б) складні прикметники, утворені від сполучення іменника та узгодженого з ним прикметника: *загальноосвíтній* (загáльна освíта), *легкоатлети́чний* (легкá атлéтика), *мовностильовúй* (мóвний стиль), *народногосподáрський* (нарóдне господáрство), *народнопоети́чний* (нарóдна поéзія), *первіснообщи́нний* (первíсна общи́на), *правобережний* (прáвий бéрег), *сільськогосподáрський* (сільськé господáрство), *східнослов'я́нський* (схíдні слов'я́ни);

в) складні прикметники з другою віддієслівною частиною: *волелю́бний, деревообрóбний, карколóмний, машинобудівнúй.*

Примітка. Прикметники з другою префіксальною віддієслівною частиною пишемо через дефіс: *вантáжно-розвантáжувальний, контрóльно-вимíрювальний;*

г) складні прикметники, в яких першим компонентом виступає прислівник: *важкохвóрий, внутрішньозаводськúй, загальнодержáвний;* так само й ті, в яких другим складником є дієприкметник: *вищезгáданий, нижчепідпи́саний, новоутвóрений, свіжозру́баний*, але *трóхи ви́ще зазнáчений* (параграф), бо є пояснювальне слово.

Примітка 1. Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, здебільшого зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником: *абсолю́тно сухúй, вíльно конвертóваний, діаметрáльно протилéжний, послідóвно миролю́бний, рíзко окрéслений, суспíльно кори́сний, суспíльно необхíдний, хімíчно зв'я́заний.*

Примітка 2. У складних термінах прислівник — компонент, що уточнює значення складного прикметника, пишемо разом із цим прикметником: *видовженотупоконíчний, короткогрушоподíбний, округлояйцеподíбний;*

ґ) складні прикметники (з двох або кількох компонентів), у яких основне змістове навантаження передає

останній прикметник, а попередні лише звужують, уточнюють його. Такі прикметники здебільшого мають термінологічне значення: *вузькодіале́ктне* (мовне явище), *грудочеревна́* (перепона), *давньоверхньоніме́цька* (мова), *двовуглекислий* (газ), *лінгвостилісти́чні* (особливості); також — *глухонімий, сліпоглухонімий*;

д) складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами: *двадцятиповерхо́вий, семиразо́вий, стовідсотко́вий, стото́нний, двохсотдвадцятип'ятирі́чний*, але *225-рі́чний*;

е) складні прикметники, утворені з двох неоднорідних прикметників (зокрема ті, які виражають відношення родової ознаки до видової): *поперечношліфува́льний* (поперечний шліфувальний верстат).

2. Ч е р е з д е ф і с пишемо:

а) складні прикметники, утворені від складних іменників, писаних із дефісом: *ві́це-президе́нтський* (ві́це-президе́нт), *ди́зель-мото́рний* (ди́зель-мото́р), *соція́л-демократи́чний* (соція́л-демокра́т), *у́нтер-офіце́рський* (у́нтер-офіце́р), *член-кореспонде́нтський* (член-кореспонде́нт).

Примітка. В окремих випадках, коли прикметник утворено від сполучення іменника з прикладкою, дефіс не ставимо: *Москва́-ріка́* — *москворі́цький*;

б) складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному: *агра́рно-сирови́нний, держа́вно-монополісти́чний, електро́нно-обчи́слювальний, культу́рно-техні́чний, лісопи́льно-струга́льний, ма́сово-політи́чний, мо́вно-літерату́рний, навча́льно-виховни́й, науко́во-техні́чний, озе́рно-лісови́й, пло́ско-опу́клий, постача́льно-збутови́й, свердли́льно-довба́льний, суспі́льно-політи́чний, столя́рно-механі́чний*; а також узвичаєні: *всесві́тньо-істори́чний, літерату́рно-мисте́цький, наро́дно-ви́зво́льний, підзо́листо-боло́тний* тощо; між

компонентами цих складних прикметників, не з'єднаними в одне слово, можна вставити сполучник **і**: *аграрний* і *сировинний, навчальний* і *виховний* тощо;

в) складні прикметники, першу частину яких закінчують **-ико (-іко, -їко)**: *героїко-романтичний, історико-культурний, механіко-математичний, політико-економічний, фізико-географічний*;

г) складні прикметники з першою частиною **військово-, воєнно-**: *військово-морський, військово-спортивний, воєнно-історичний, воєнно-стратегічний.*

Примітка. Складні субстантивовані прикметники *військовозобов'язаний, військовополонений* пишемо разом;

ґ) складні прикметники, в яких перша частина не має прикметникового суфікса, але яка за змістом є однорідна з другою частиною й приєднана до неї за допомогою сполучного звука **о** або **е**: *вино-горілчаний, м'ясо-вовняний, м'ясо-молочний, крохмале-патоковий.*

Примітка. Складні прикметники цього типу, що виступають як наукові терміни, пишемо разом: *головоногі, грудочеревна* (перепона);

д) складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *блакитно-синій, гіркувато-солоний, кисло-солодкий, молочно-білий, сіро-голубий, темно-зелений, червоно-зелено-синій,* але *жовтогарячий, червоногарячий* (окремі кольори);

е) складні назви проміжних сторін світу: *південно-східний, північно-західний; норд-остівський*;

є) складні прикметники, першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами: *20-річний, 10-поверховий.*

§ 33. Прислівники

1. Разом пишемо:

а) складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником: *віднині, відтепер, донині, дотепер, забагато, задовго, занадто, набагато, навічно, надалі, надовго, назавжди, назовсім, наскрізь, насправді, повсюди, подекуди, позавчора, позаторік, потроху, утричі.*

Примітка. Від цих прислівників слід відрізняти сполучення прийменників із незмінюваними словами, вживаними в значенні іменників. Такі сполучення пишемо окремо: *від сьогодні, до завтра, на завтра, на потім (не відкладайте цього до завтра, на завтра, на потім), за багато, на багато* (пор.: *забагато гуляєш* і *за багато років уперше приїхав, стало набагато легше й зал на багато місць*);

б) складні прислівники, що виникли від сполучення прийменника з відмінковою формою іменника чи колишнього короткого прикметника або утворені за зразком таких прислівників: *безвісти, безперестанку, вбік, ввечері, ввіч, вволю, вголос, вгорі, вгору, вдень, взимку, взнаки, відразу, вкрай, вкупі, влад, влітку, внизу, вночі, восени, впам'ятку, впень, вперед, вплав, вплач, впоперек, впору, враз, вранці, врешті, врівень, врівні, врозкид, врозліт, врозсип, врозтіч, вряд, всередині, вслід, всмак, вщерть, доверху, довіку, довкола, доволі, догори, додолу, додому, докупи, донизу, дотла, дощенту, заміж, заміжем, заочі, запанібрата, запівніч, зараз, разом, засвітла, збоку, зверху, звіку, згори, здуру, ззаду, зісподу, знизу, зозла, зокола, зразу, зранку, зрештою, зроду, зсередини, набік, набір, наверх, нагорху, навесні, навиворіт, навиліт, навідліг, навідріз, навік, навіки, навіч, нагору* (але *нагора*), *надвечір, надворі, надголодь, надзелень, надмір, надміру, назад, назахват, наздогад, назустріч, наниз, нанизу, наостанок, наостанку, напам'ять, наперебій, напереваги, наперед, наперекір, напереріз, напівдорозі, напідпитку, напоказ, наполовину, напохваті, наприклад, напровесні, напролом, нараз, нарешті, нарівні, нарозхват,*

наси́лу, наспі́д, на́спіх, наспо́ді, насторо́жі, наяву́, о́бік, о́біч, одві́ку, опі́вдні, опі́вночі, о́пліч, підря́д, по́біч, поблизу́, пове́рх, пові́к, пово́лі, поза́ду, по́ночі, по́пліч, по́руч, по́ряд, посере́дині, поча́сти, скра́ю, спе́реду, споча́тку, убі́к, убрі́д, уве́чері, уві́ч, уго́лос, угорі́, у́го́ру, уде́нь, узи́мку, узнаки́, укра́й, уку́пі, ула́д, улі́тку, уни́з, унизу́, уночі́, упе́нь, упере́д, упла́в, упла́ч, упо́перек, упо́ру, ура́нці, уре́шті, урі́вень, урі́вні, уро́зкид, уро́зліт, уро́зсип, уро́зтіч, уря́д, усере́дині, услі́д, усма́к, ущи́р та ин.;

в) складні прислівники, утворені сполученням прийменника з коротким (нечленним) прикметником: *відда́вна, воста́ннє, вручну́, до́гола́, допі́зна, зави́дна, за́молоду, за́ново, зви́сока, зга́рячу, зле́гка, злі́ва, зно́ву, зрі́дка, напе́вне, на́рівні, на́різно, нашвидку́, пома́лу, помале́ньку, потихе́ньку, спо́вна́, спро́ста, сп'я́ну*;

г) складні прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником: *вдво́є, втро́є, вче́тверо* та ин.; *впе́рше, вдру́ге, втре́тє* й под.; *на́двоє, на́троє, наче́тверо* й под.; *удво́х, утрьо́х, учотирьо́х* і т. д.; *водно́, заодно́, пооди́нці, спе́ршу;*

ґ) складні прислівники, утворені сполученням прийменника із займенником: *внічию́, втім, наві́що, на́що, передусі́м, почі́м, почо́му,* але *за ві́що;*

д) складні прислівники, утворені сполученням кількох прийменників зі словом будь-якої частини мови: *вдо́світа, вподо́вж, завбі́льшки, завгли́бшки, завдо́вжки, завто́вшки, завча́су, завши́ршки, знадво́ру, навздогі́н, на́взнак, навки́дьки, навко́ло, навкруги́, навкула́чки, навми́сне, навпаки́, навпере́йми, навпри́сядки, навпросте́ць, навря́д, на́вска́ч, на́вскіс, навскоси́, навспра́вжки, на́встіж, навтікача́, навздогі́н, наздогі́н, нао́сліп, напоготі́ві, позавчо́ра, поза́торік, попідти́нню, спідло́ба;*

е) складні прислівники, утворені з кількох основ (із прийменником чи без нього): *босо́ніж, водно́сталь,*

ліво́руч, мимово́лі, мимоїздом, мимохідь, мимохі́ть, наса́мперед, натще́серце, нашвидку́ру́ч, оба́біч, обі́руч, очеви́дно, повсякча́с, право́руч, привселю́дно, самохі́ть, стрімголо́в, тимчасо́во, чимду́ж, чимра́з;

є) складні прислівники, утворені сполученням часток **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** із будь-якою частиною мови: *аби́куди, аби́як, аніскі́льки, аніте́ле́нь, анітро́хи, аніч́ичи́рк, анія́к; деда́лі, деи́нде, де́коли, де́куди; чима́ло; щове́чора, щогоди́ни, щода́лі, щоде́нно, щодня́, щоду́ху, щомі́сяця, щомо́га, щонайбі́льше, щонайдо́вше, щонайду́жче, щонайкра́ще, щонайме́нше, щонайши́рше* й под., *щоно́чі, щопра́вда, щора́з, щора́зу, щоро́ку, щоси́ли, щохвили́ни* (але: *дарма́ що, по́ки що, ті́льки що, хіба́ що, чи що́); якомо́га, я́кось* і *яко́сь* (з різними значеннями), *якра́з, якнайбі́льше, якнайду́жче, якнайдо́вше* й под.

Примітка. Слід відрізняти прислівники, складені з прийменників або часток і різних частин мови, від прийменників або часток та іменників, прикметників тощо, коли останні зберігають у реченні свої функції як окремі частини мови. Їх пишемо окремо. Пор.:

Він повернув ***убік*** і *Ударив* ***у бік.***

Спочатку *це не було ясно* і ***З початку*** *розмови вони зрозуміли вашу думку.*

Прочитай вірш ***напам'ять*** і ***На пам'ять*** *він подарував мені книжку.*

Усередині *щось дуже заболіло* і *Йосипа посадили* ***у середині,*** *між старою і старим* (П. Мирний).

Хлопці домовилися йти всі ***вкупі*** *до міста* і ***У купі*** *піску гралися діти.*

Зауважую вам ***востаннє*** і *Вони постукали* ***в останнє*** *вікно.*

Ми чуємо це ***вперше*** і *Зайдемо* ***в перше*** *село.*

Утім, *я не заперечую* і ***У тім*** *спектаклі виступав і я.*

У нас ***чимало*** *досягнень* і ***Чи мало*** *вам допомагали?*

Нащо *було починати справу?* і ***На що*** *ви натякаєте?*

Ми ***теж*** *виступали на зборах* і *Він говорив* ***те ж,*** *що і я.*

Якось *уже воно буде* і ***Як ось*** *і Марко на поріг.*

2. О к р е м о пишемо:

а) прислівникові сполуки, утворені з прийменника та іменника, прислівника, присудкового слова, якщо вони зазвичай зберігають своє лексичне значення, особливо коли перед іменником можливе означення: *без ві́дома, без жа́лю́, без кінця́, без кінця́-кра́ю, без кра́ю, без ла́ду́, без лі́ку, без мети́, без на́міру, без путтятя́, без слі́ду, без смаку́, без су́мніву, без уга́ву, без упи́ну, без че́рги, в за́тишку, в мі́ру, в нагоро́ду, в но́гу, в о́бмін, в обрі́з, в по́зику, в ці́лості, до бі́са, до вподо́би, до гу́рту, до ді́ла, до загину, до запита́ння, до зарі́зу, до кра́ю, до кри́хти, до ладу́, до ли́ха, до лиця́, до мі́ри, до ноги́, до обі́ду, до оста́нку, до па́ри, до пня́, до поба́чення, до пори́, до путтятя́, до ре́чі, до ре́шти, до смаку́, до сме́рти, до снаги́, до сього́дні, за годи́ни, за дня́, за кордо́н,* (*закордо́н* — як іменник), *за кордо́ном, за раху́нок, за сві́тла, з бо́лю, з-за кордо́ну, з кра́ю в край, з переля́ку, з ра́дости, з розго́ну, на бігу́, на бі́с, на вагу́, на ве́сну* (але *навесні́*), *на ви́бір, на видноті́, на ві́дчай, на відмі́нно, на віку́, на га́муз, на го́лову* (але *наго́лову* розбити), *на ди́во, на дозві́ллі, на жа́ль, на зло́, на зразо́к, на льоту́, на ми́ть, на нішо́, на о́ко, на пору́ки, на поча́тку, на проща́ння, на ра́дість, на ра́дощах, на ру́ку, на самоті́, на світа́нку, на скаку́, на сла́ву, на сло́во, на сміх, на со́вість, на со́ром, на ходу́, на шко́ду, на ща́стя, над си́лу, не з руки́, ні на гріш, під бо́ком, під го́ру, під си́лу, по зако́ну, по змо́зі, по зна́ку́, по пра́вді, по си́лі, по со́вісті, по сусі́дству, по су́ті, по че́рзі, по щи́рості, у ви́гляді, уві сні́, у по́міч, у стокра́т, через си́лу, як слі́д, як тре́ба;*

б) словосполуки, що мають значення прислівників і складені з двох іменників (зрідка — числівників) та одного або двох прийменників: *від ра́нку до ве́чора, день у де́нь, з бо́ку на бі́к, з дня на де́нь, оди́н в оди́н, раз по́ раз, раз по ра́зу, раз у ра́з, рік у рі́к, час від ча́су;*

в) словосполуки, які в реченні виконують функції прислівника та складені з угоджуваних з іменниками числівників, займенників: *дру́гого дня, таки́м чи́ном, те́мної но́чі, тим ра́зом, тим ча́сом* і т. ин.;

г) прислівники, утворені сполученням прийменника з повним прикметником чоловічого (середнього) роду: *в основно́му, в ці́ло́му;*

ґ) прислівники, утворені сполученням прийменника **по** зі збірним числівником: *по дво́є, по тро́є, по че́тверо* тощо.

3. Ч е р е з д е ф і с пишемо:

а) складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника **по** та суфікса **-ому** або **(-к)и:** *по-ба́тьківському, по-бойово́му, по-бра́тньому, по-господа́рському, по-и́ншому, по-коза́цькому, по-на́шому, по-сво́єму, по-сусі́дському, по-украї́нському, по-християн́ському; по-ба́тьківськи, по-брате́рськи, по-господа́рськи, по-лю́дськи, по-сусі́дськи, по-украї́нськи;* також *по-лати́ні.*

Примітка. У прислівниках цього типу, утворених від складних прикметників, написаних через дефіс, ставимо дефіс тільки після **по-**: *по-соціялдемократи́чному;*

б) складні прислівники, утворені за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: *по-пе́рше, по-дру́ге, по-тре́тє* й т. д.;

в) неозначені складні прислівники з частками **будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна-**: *аби́-то, бу́дь-де, бу́дь-коли́, бу́дь-куди́, де-не́будь, де́сь-то, ка́зна-де, ка́зна-коли́, коли́-будь, коли́-не́будь, куди́-будь, куди́-не́будь, та́к-то, хто́зна-як, як-не́будь, як-де́;*

г) складні прислівники, утворені з двох прислівників: *вряди́-годи́, десь-и́нде, десь-и́нколи, сяк-та́к* та ин.;

ґ) складні прислівники, утворені повторенням того самого слова чи основи: *дале́ко-дале́ко, ле́две-ле́две, ось-*

ось та ин. або повторенням однакових слів (основ) зі вставленими між ними займенником **що**: *будь-що-будь*, часткою **не**: *де-не-де, колй-не-колй, хоч-не-хоч, як-не-як*, прийменниками **на, о**: *всього-нá-всього, пліч-ó-пліч.*

§ 34. Прийменники

1. Разом пишемо:

а) складні прийменники, утворені сполученням одного або двох (іноді — трьох) прийменників із будь-якою частиною мови: *внáслідок (унáслідок), вподóвж (уподóвж), зáмість, навкóло, напередóдні, наприкінці, щóдо;*

б) складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: *зáдля, зарáди, навпрóти, окрíм, пóза, пóміж, пóнад, поперéд, посерéд, прóміж.*

2. Через дефіс пишемо складні прийменники з початковими **з-, із-**: *з-за (із-за), з-над, з-пéред, з-під (із-під), з-пóза, з-пóміж, з-пóнад, з-пóпід, з-пóсеред.*

3. Окремо пишемо прийменникові сполуки: *з вíдома, з óгляду (на), у(в) рáзі, в сйлу, під кінéць, під чáс, щó ж до.*

§ 35. Сполучники

Разом пишемо складні сполучники, утворені від поєднань повнозначних чи неповнозначних слів із частками або прийменниками або поєднання повнозначного слова і неповнозначних слів: *аджé, анíж, втім, затé, мóвби, нáчеб, нáчебто, немóв, немóвби, немóвбито, ненáче, ненáчебто, нíби, нíбито, ніж, óтже, отóж, притíм, притóму, причíм, причóму, протé, сéбто, тóбто, цéбто, щоб, якбй, якщó* та ин.

Примітка. Сполучники **заté, протé, щоб, якбú, якщó**, які пишемо разом, треба відрізняти від однозвучних самостійних слів, що їх пишемо з прийменниками **за, про**, часткою **би** та прислівником **як** окремо. Так, сполучники **зате, проте** можна замінити одним із протиставних сполучників **а, але, однак,** тоді як прийменники **за, про** та вказівний займенник **те** такій заміні не підлягають. Пор.:

Хоч не застав Івана дома, ***зате*** *пройшовся* і *За те оповідання його похвалили.*

Почувся знадвору чийсь тихий, ***проте*** *знайомий голос* (Г. Тютюнник) і *Згадував* ***про те*** *поле.*

Сполучник **щоб** легко відрізнити від знайменника **що** з часткою **б**, оскільки на займенник **що** виразно падає наголос. Пор.:

Сказав, ***щоб*** *усі прийшли* і ***Що б*** *ви сказали, коли б я не приїхав?*

Сполучники **якбú, якщó** можна відрізнити від омонімічного сполучення прислівника **як** із часткою **би** або займенника **що** в контексті, бо на прислівник **як** завжди падає логічний наголос. Пор.:

Якби *тут був мій товариш!* і **Як би** *краще виконати завдання!*

Якщо *хочеш, допоможу тобі* і ***Як що*** *трапиться, нарікай на себе.*

2. О к р е м о пишемо:

а) сполучники з частками **б, би, ж, же:** *абó ж, аджé ж, алé ж, а як же, бо ж, колú б, колú б то, óтже ж, хочá б, хóч би;*

б) складені сполучники: *дармá що, для тóго щоб, зáмість тóго щоб, з тúм щоб, з тóго чáсу як, незважáючи (невважáючи) на те що, після тóго як, при цьóму, та й, тáк що, тим чáсом як, томý що, у мíру тóго як, чéрез те що* й под.

3. Ч е р е з д е ф і с пишемо сполучники **отóж-то, тúм-то, тíльки-но, томý-то.**

§ 36. Частки

Розрізняють словотворчі частки, які, уточнюючи зміст окремих слів, є їхніми складниками, і формотворчі частки, які вживаються лише в деяких формах слова для вираження граматичних значень (*хай, би* та ин.).

А. Словотворчі частки пишемо разом, окремо або через дефіс.

1. Разом пишемо:

а) частки **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *абúщо, абúяк, аніскíльки, анітрóхи, анічогíсінько, аніяк, дедáлі, дéколи, дéкотрий, дéщо, чималéнький, чимáло, щовéчора, щогодúни, щодéннó, щодня́, щодобú, щоду́ху, щонайкрáщий, щопрáвда, щорáзу, щосúли, якбú, якнайшвúдше, якомóга, якщó* та ин.;

б) частки **би(б), то, що** в складі сполучників та инших незмінних слів (*щоб, якбú, немóвбито, нíбито, абóщо, тóщо)* і частку **же (ж)** у складі стверджувальних часток *авжéж, атóж* (див. ще § 35);

в) частку **-ся (-сь)** у зворотних дієсловах: *буду́ється, наíвся (наíвсь)*;

г) частку **-сь** у складі займенників і прислівників: *котрúйсь, якúйсь, якáсь , якéсь, хтось, щось, десь, колúсь;*

ґ) частку **не,** коли вона виступає в складі будь-якої частини мови (крім дієслова) як префікс, тобто коли слово без цієї частки не вживають: *невíльник, негóда, неду́га, нéжить, немовля́, ненáвисть, нéук; невгасúмий, незлічéнний, невпúнний, невсипу́щий, негáйний, ненáвисний, ненастáнний, непохúтний, нестя́мний; невдóвзі, невúнно, невпúнно, незабáром, непору́шно, несамовúто, несказáнно;*

д) частку **не** з дієсловами, які без неї не вживаються: *невóлити, незчу́тися, ненáвидіти, нестя́митися,* або яким вона надає нового значення: *нездý́жати* (хворіти),

непокóїтися (хвилюватися), *неслáвити* (ганьбити). Але залежно від значення дієслова частку **не** можемо писати з деякими із них й окремо: *не здýжати* (не змогти), *не слáвити* (не прославляти);

е) частку **не** в складі префікса **недо-**, який означає дію, стан або якість, що виявляються в процесах, ознаках і предметах неповною мірою: *недобачáти, недовикóнувати, недоїдáти, недолю́блювати, недооцíнювати, недоплатúти, недочувáти; недовúконаний, недодéржаний, недозрíлий, недосмáжений, недооцíнений, недорóслий, недочýтий; недóбиток, недóїдок, недокрíв'я, недóріка, недóліток, недорíд, недóук* та ин. Якщо частка **не** заперечує дію, виражену дієсловом із префіксом **до**, її пишемо з таким дієсловом окремо: *він недочувáв*, але *він не дочув моїх слів;*

є) частку **не** з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками, якщо вони в сполученні з **не** означають одне поняття: *невмíння, невóля, неврожáй, недóля, неправда, несподíванка; небалакýчий, невдáлий, невесéлий, невчéний, недóбрий, незбагнéнний, немалúй, неписьмéнний, несмілúвий; неабúхто, неабúякий; невдогáд, невжé, невпáм'ятку, невтямкú, негáдано, недалéко, недармá, недýрно, нéхотя*, а також *незважáючи на..., невважáючи на..., немóв, ненáче.*

Примітка. Частку **не** пишемо окремо від прикметника, що має при собі як пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою **ні**, а також окремо від прикметника, перед яким стоять слова *далéко, зóвсім, аж ніяк: Ні до чого не здатна людина; Нітрохи не цікава лекція; Далеко не досконалий твір; Зовсім не великі обов'язки; Аж ніяк не приємні спогади;*

ж) частку **не** з дієприкметником, якщо він є означенням до іменника (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *незакíнчена прáця, нез'ясóвані питáння, неспростóвані фáкти*;

з) частку **ні** з займенниками, якщо вона не відокремлена від них прийменником, та з прислівниками: *ніхтó*

(нікóго), нічúй (нічиíм), нíщó (нічóго), ніякий (ніякому); нíде й нідé, нізáщо, нізвíдки, нізвідкілá, нíколи й нікóли, нінáщо, ніскíльки, нітрóхи, ніяк.

2. О к р е м о пишемо:

а) частку **що** в сполуках *дармá що, тíльки що, хібá що, щó ж до.*

Частку **то** в експресивних сполученнях *що то за, що то, чи то,* які виконують функції підсилювальних часток;

б) частку **не** зі словом, з яким вона не становить єдиного поняття, а є лише запереченням: *Не доля вирішує — людина творить свою долю; То не глибока річка клекоче, то шумить зелений ліс; Йому бракує не вміння виконати цю роботу, а бажання,* але *Не через небажання, а через невміння він не виконав цієї роботи;*

в) частку **не** при дієсловах, дієприкметниках, що виступають у функції присудків, при дієслівних формах на **-но, -то** й дієприслівниках: *не мóже не бáчити, не підхóдячи блúжче, не поспішáючи; Ні вітерець не війне, ні хмарка не набіжить; Праця не закінчена; Праці не закінчено; Підлога не вимита; Підлогу не вимито;*

г) частку **не** з прикметниками у функції присудка, якщо вона заперечує ознаку, виражену цими словами: *Ця річка не широка* (заперечення), але: *Ця неширока річка впадає в Дніпро* (одне поняття).

Примітка. Якщо між **не** й відповідним прикметником-присудком за змістом речення можливе слово *є (був, булá* тощо), частку **не** слід писати окремо; якщо зв'язка на цьому місці порушує зміст, частку **не** треба писати разом: *Цей будинок не старий* (не є старий), але *Цей будинок* (є) *нестарий* (тобто відносно недавно збудований);

ґ) частку **не** з дієприкметниками, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: *Перед будинком чорніла площа, не засаджена квітами; Ця робота ще не доведена до кінця; Я відклав ще не дописаний лист;*

д) частку **не** з числівниками, займенниками та прислівниками займенникового походження, а також при прийменниках і сполучниках: *не три, не п'ятий; не ти, не цей, не йнші; не инакше, не так; не при..., не на...; не то... не то;* також *не раз;*

е) частку **не** з підсилювальними прислівниками та незмінюваними присудковими словами, а також при словах, які пишемо через дефіс: *не варто, не дуже, не зовсім, не цілком; не від того, не досить, не можна, не треба; розмовляють не по-нашому;*

є) частку **ні**, вживану для заперечення наявності предмета чи ознаки, зокрема в деяких стійких словосполученнях без дієслова: *ні живий ні мертвий, ні кроку далі, ні на макове зерно, ні пава ні ґава, ні риба ні м'ясо, ні се ні те, ні сюди ні туди, ні так ні сяк;*

ж) частку **ні**, вживану як повторюваний єднальний сполучник із заперечним значенням або як підсилювальна частка: *Він не придатний ні до роботи, ні до розмови; Дитина ще не вміє ні ходити, ні говорити; Ні один не зробив так, як треба;*

з) частку **ні** в складі займенників, якщо в непрямих відмінках вона відділена від займенників прийменником: *ні в кого, ні до кого, ні з ким* і *ні з ким* (з різними значеннями), *ні до чого, ні за що, ні на що й ні на що* (з різними значеннями), *ні на якому.*

3. Через дефіс пишемо:

а) частки **-бо, -но, -от, -то, -таки**, коли вони виділяють значення окремого слова: *іди-бо; давай-но; тільки-но; так-от, як-от; отакий-то, стільки-то, тим-то, якось-то; важкий-таки, все-таки, дістав-таки, так-таки.*

Примітка 1. Якщо між часткою та словом, до якого її приєднують, стоїть инша частка, всі три слова пишемо окремо: *скільки ж то* (написано), *чим би то* (втішити).

Примітка 2. Частку **таки** пишемо окремо від тих слів, яких вона стосується, якщо вона стоїть перед ними: *Він таки забіг до друга.*

б) компоненти **будь-, -будь, -нéбудь, кáзна-, хтóзна-, бóзна-** й под. у складі займенників і прислівників (див. § 31, п. 2б; § 33, п. 3 в);

в) частку **не,** вживану як префікс в іменниках — власних назвах: *не-Єврóпа,* але в загальних — разом: *нелюдúна, неістóта*; у філософських творах – через дефіс: *не-я, не-матерія.*

Б. Ф о р м о т в о р ч і частки пишемо окремо від инших слів, зокрема:

а) частки **хай, нехáй,** за допомогою яких утворюють форми третьої особи однини й множини наказового способу: *Хай живе незалежна Україна! Нехай святиться ім'я Твоє;*

б) частку **би (б),** за допомогою якої утворюють форму умовного способу дієслова: *зайшóв би, пішлá б.*

В. М о д а л ь н і частки теж пишемо окремо, а саме:

а) частку **же (ж),** що відіграє видільну роль у реченні: *Ходи ж зі мною; Він же великий учений;*

б) частки **то, це,** що мають у складі речення значення вказівності або визначальності: *Нащо то одній людині стільки грошей? Чи це вже й пожартувати не можна?*

УЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ТА МАЛОЇ ЛІТЕР (БУКВ)

Велика та мала літери в тексті й реченні

§ 37. А. З в е л и к о ї літери пишемо:

1) початкове слово будь-якого тексту, його окремих частин, розділів, підрозділів, параграфів тощо;

2) перше слово речення після крапки, знака питання (знака питання з крапками), знака оклику (знака оклику з крапками), трьох крапок, якими закінчується попереднє речення: *У хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках* (М. Коцюбинський); *Вона піш-*

ла. А куди ж іти? Може, знову піти роботи шукати? Та де ж її знайдеш? Роботи! А нащо ж його й роботи шукати? (Б. Грінченко); *Не буди мене... Ще трошки... Хвилиночку... Ой...* (О. Довженко);

3) перше слово речення, що вставляється в текст між двома окремими реченнями чи приєднується до попереднього речення і береться в дужки: *Як добре, що не світиться в сінях. (Нема нічого злого, щоб на добре не вийшло.) Хтось відчинив входову браму* (Б. Лепкий); *Довкола стовбура кружляємо. Ану, бува, наздоженеш. (Що цього вже не буде, знаємо, проте — живеш)* (В. Стус);

4) перше слово підрядкових текстових виносок на зразок: *Про це див. у праці...; Тут і далі цитуємо за виданням...; Цит. праця...; Там же...; Там само...;*

5) початкове слово ухвальної частини тексту постанови, указу тощо, яка йде після слів "постановляє", "постановляю", "повідомляє"; також початкове слово тексту протоколу після слів "слухали", "ухвалили":

Кабінет Міністрів України постановляє: Перенести робочий день 9 березня на 11 березня цього року;

С л у х а л и:

Фінансова дисципліна у виробничому об'єднанні "Електроприлад". Інформація контрольно-ревізійної комісії (акт перевірки бухгалтерії та адміністрації додається).

У х в а л и л и:

Вказати головному бухгалтерові об'єднання "Електроприлад" п. Тарасенкові М. Г. на недостатньо ефективний стиль роботи бухгалтерії з фінансовими документами, а генеральному директорові об'єднання п. Захарченкові В. М. на відсутність з його боку належного контролю за фінансово-господарською дисципліною в установі (з протоколу);

6) перше слово кожного рядка віршованого тексту (з огляду на авторську настанову) незалежно від наявності розділового знака в кінці попереднього рядка і від форми передачі такого тексту — строфами чи в суцільний

рядок (в останньому випадку зберігати початкову велику літеру рядків, що не починають окремого речення, не обов'язково):

Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе (В. Симоненко);

І не хотілося мені, Щоб тії ночі, тії дні Минали в безрік (Я. Щоголів); *Повітря склом виблискує ламким, І тиша ніжно дзвонить над полями* (М. Рильський);

7) перше слово текстових рубрик, позначених цифрою (або великою літерою) з крапкою (у цьому разі одну рубрику від иншої також відокремлюємо крапкою):

Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Затвердити Положення про Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (додається) і ввести його в дію з 1 січня 1996 року.

2. Міністерству статистики вжити заходів щодо створення та введення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України;

5.1. Асоціяція є юридичною особою.

5.2. Асоціяція має печатку встановленого зразка і штамп зі своїм найменуванням, може мати спеціяльні бланки, емблеми, значки, вимпели (зі Статуту асоціяції гімназій і ліцеїв України);

8) перше слово авторських діалогічних ремарок драматургічного тексту, поданих у дужках усередині або в кінці репліки чи монологу дійової особи: В а л е р і й. Ну? (*Дзвінок, бере трубку.*) Так!.. Вислав сорок машин. Так, і сам виїжджав на кар'єр. (*До Шумила.*) Ну, закінчуємо! (О. Довженко); Л і л я. Я допоможу вам, дядю Пашо! (*Підтримуючи Пахома Микитовича, виходить.*) (*Ю. Яновський*).

9) перше слово ремарок, що подаються в дужках тексту промови і передають ставлення слухачів до сказаного: *Слава і честь борцям за вільну незалежну Україну*

(Бурхливі тривалі оплески. Присутні встають і співають національний гімн) (з газети);

10) перше слово прикінцевих текстових ремарок (поданих у дужках) на зразок: (*Закінчення в наступному номері*); (*Далі буде*);

11) перше слово текстових ілюстрацій-речень, поданих у дужках, лапках (усередині авторської фрази) або після двокрапки (наприкінці авторської фрази): *Розглянемо односкладні речення типу "Спать мені не хочеться"; Деякі односкладні речення (Світає; Дощить) мають нульову валентність* (з наукової статті).

Примітка. У текстах великого державного або міжнародного значення (у парламентських та урядових постановах, державних та міжнародних актах тощо) актуалізовані слова і фрази можна повністю передавати великими літерами: *Верховна Рада Української Радянської Соціялістичної Республіки урочисто ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення Української держави — УКРАЇНИ* (з Акту проголошення незалежности України).

Великими літерами іноді передають також назви текстів та їх композиційно завершених частин, ключові слова рекламних текстів, реєстрові слова словникових статей, прізвища на афішах, у програмах, ділових паперах тощо: *Фірма пропонує активний ВІДПОЧИНОК...* (з газети); *Нові КАРТРИДЖІ за новими цінами* (з рекламного оголошення).

Б. З м а л о ї літери пишемо:

1) слова після крапок у реченні, що передають уривчастість мовлення: — *Любити мені хочеться, мамо... Вас же любили колись. Може, я... знайду... мамо... знайду...* (О. Довженко); — *Дивіться... он там... встає* (М. Коцюбинський); *За ними ще один... ще... їх багато* (В. Підмогильний);

2) слово в реченні, що стоїть після інтонаційно виділеної в ньому мовної одиниці зі знаками питання чи оклику: *Все (довкруги? в тобі?) поснуло, бо ти все спиш, і*

спиш, і спиш (В. Стус); *В нас уже є досвід — сумний досвід! — в загрозі втрати інтелектуального потенціялу, з різних причин не усунутій свого часу, криється лихо, далебі більше від економічних катастроф* (з журналу);

Якщо інтонаційно виділене слово (чи слова) в тексті не є частиною речення, а саме виконує його функцію, то подальшу фразу починаємо з великої літери: *Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати, бодай ви терном поросли!* (Т. Шевченко); *Рідний край! На світі немає нічого дорожчого за нього, за землю, яка породила тебе і виростила* (І. Цюпа);

3) перше слово текстових рубрик, позначених цифрою або малою літерою з подальшою круглою дужкою (у цьому разі одну рубрику від иншої відокремлюємо крапкою з комою або комою, якщо рубрики малослівні); так само перше слово текстових рубрик без будь-яких цифрових і буквених позначок і з початковим тире, напр.:

Комісія працює в таких напрямках:

а) *координація роботи засобів масової інформації, які впливають на суспільну свідомість;*

б) *організація системи конкурсів, змагань, олімпіяд тощо;*

в) *організація тестування знань та профорієнтаційного прогнозування;*

г) *видача цільових чеків на освіту дітей;*

ґ) *індивідуальна робота з сім'ями* (з газети);

Основними завданнями центрів є:

забезпечення прав громадян України...;

здійснення комплексу організаційних заходів...;

організація та здійснення широкого і систематичного рекламування об'єктів приватизації;

створення та ведення реєстрів акціонерів;

сприяння розвиткові в Україні фондового ринку (з Положення про центри сертифікаційних аукціонів);

Демократична школа передбачає дотримання таких принципів:

— школа — організація дітей і педагогів, які об'єдналися для спільної навчально-виховної діяльности;

— навчання учнів фінансується суспільством на основі загальної рівности;

— вчитель і учень мають право загального вибору;

— критерії якости навчально-виховного процесу — відповідність рівня підготовки випускників потребам суспільства, що перевіряється практикою (з газети);

4) перше слово ремарок, що подані наприкінці речення або тексту в дужках і вказують на їхнє джерело (якщо це слово не є власною назвою): *У нас є ті духовності, що дають право увійти до європейського дому й стати врівень з цивілізованими народами світу* (*з виступу*); *Хочеш їсти калачі — не сиди на печі* (*прислів'я*);

5) перше слово авторських діялогічних ремарок драматургічного тексту, поданих у дужках після найменування дійової особи: М і л і ц і о н е р (*іде до дверей, гукає*). *Свідок Чуйко!* (Ю. Яновський); К а р т а ш о в (*яблуко випало з рук*). *Дозвольте, дозвольте!..* (О. Довженко).

Велика та мала літери при вигуках, звертаннях, прямій мові, цитатах

§ 38. А. З в е л и к о ї літери пишемо:

1) перше слово речення, що йде після вигуку (або окличного вигукового чи звуконаслідувального слова), після якого стоїть знак оклику: *О! А ти, Олесю, в Києві? — крикнула Любецька* (І. Нечуй-Левицький); *Гей! Поля жовтіють, І синіє небо...* (М. Рильський); *Трю-лю-лю! Я роблю тепер, що хочу, Що захочу, те й роблю!* (В. Симоненко); *Годі! З рук у мене випало перо...* (Олександр Олесь); *Увага! Рушив поїзд* (О. Довженко); *Отакої! Вставай — вареники гарячі* (А. Головко);

2) перше слово після звертання, відокремленого знаком оклику: *Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш* (Т. Шевченко); *Кораблі! Шикуйтесь до походу! Мрійництво! Жаго моя! Живи!* (В. Симоненко);

3) перше слово після стверджувальних і заперечних слів, відокремлених знаком оклику: *Так! У справедливих армій доля завжди прекрасна* (О. Гончар); *Ні! Вона б не сказала про це ніколи й нікому!* (П. Загребельний);

4) перше слово після питальних слів або риторичних фраз, відокремлених знаками питання чи оклику: *Що? Ти смієшся з мене?; Як?! Ти мене не слухаєш?; Чому? Хіба сьогодні свято?* (Г. Хоткевич);

5) перше слово прямої мови, яка стоїть після двокрапки і береться в лапки або починається з тире: *І серця я свого спитав: "О серце, де, куди йдемо ми?"* (І. Франко); *І грек сказав: — Ну й парить, ох і спека!* (Л. Костенко);

6) перше слово цитати — окремого речення, що подається після двокрапки і береться в лапки: *Про бідність у господарстві приповідка каже: "На голу кістку і сорока впаде!"* (О. Воропай); *Перед смертю Сковорода заповідав поховати його на узвишші, поблизу гаю та стодоли, і написати на хресті: "Світ ловив мене, але не спіймав"* (Д. Яворницький).

Б. З м а л о ї літери пишемо:

1) слово після вигуку (або звуконаслідувального слова), що стоїть усередині речення і позначається знаком оклику: *Ждемо день, і другий — гай-гай! — немає Тетяни* (С. Васильченко); *Ото розлука — пу-гу-гу! — пу-гу-гу-гу! — розлука* (В. Стус);

2) слова автора після прямої мови зі знаком питання, знаком оклику чи трьома крапками: *— Ну? Де твоє естетичне почуття? — сказав Василь тихо* (О. Гаврилюк); *— О, ні! — стріпує отець Сойка енергійно головою* (С. Тудор); *— Хто там? — Я... — знехотя відповів Тиміш* (В. Підмогильний);

3) перше слово цитати, включеної в речення як його частина: *Як зазначає коментатор Л. Нуаре, "людська мова є продукт колективної людської праці". Цей висновок Нуаре вражає своєю простотою і елементарною очевидністю* (Л. Булаховський); *Першу ложку куті господар підкидає до стелі, — "щоб так ягнята стрибали, як ця пшениця скаче від землі до стелі!". Другу ложку куті підкидає, — "щоб телята рикали так, як це зерно стрибає від землі до стелі", а третю, — "щоб бджоли роїлися"* (О. Воропай);

4) перше слово цитати, що стоїть після двокрапки і наводиться зсередини речення: *Часом здоровий глузд дає відповідь найбільш зближену до відповіді антрополога: "бо їх так виховано"* (зб. "Українська душа").

Велика та мала літери в назвах людей, істот і посад

§ 39. А. З в е л и к о ї літери пишемо:

1) індивідуальні найменування людей:

а) прізвища і прізвиська (зокрема діячів давнини), імена, імена по батькові, а також зменшені імена: *Григо́рій Са́вович Сковорода́, Ма́рко́ Луки́ч Кропивни́цький, Мико́ла Васи́льович Го́голь, Фе́дір Миха́йлович Достое́вський; Лавре́нтій Зиза́ній, Памво́ Бери́нда, Феофа́н Прокопо́вич; Яросла́в Му́дрий, Володи́мир Монома́х, Дани́ло Га́лицький, Петро́ Моги́ла, Петро́ Сагайда́чний (Конаше́вич), Не́стор Літопи́сець, Олекса́ндр Не́вський; Дани́ло Апо́стол, Дем'я́н Многогрі́шний, Ян Гус, Ка́рел Ча́пек, Ю́ліуш Слова́цький, Фредери́к Шопе́н, Хри́сто Бо́тев, Іва́н Ва́зов, І́во А́ндрич, Наполео́н Бонапа́рт, Ґю́став Флобе́р, Джон Ґолсуо́рсі, Теодо́р Дра́йзер, Джордж Вашинґто́н, Ге́нрих Манн, Луї́джі Піранде́лло, Рабіндрана́т Таґо́р, Муса́ Джалі́ль, Ва́жа Пшаве́ла, Ома́р Хайя́м, Олекса́ндр Македо́нський, Рі́чард Ле́вове Се́рце;*

також особові найменння індіянців: *Чингачгу́к, Мале́нький Во́вк;* також пестливі форми імен: *Богда́ночко* (про Богдана Хмельницького), *Юрко́, Юра́сь* (про Юрія Хмельницького), *Мару́ся Чура́й, Мару́ся Богусла́вка; Іва́сь, Пе́трик, Петру́сь, Тодо́сь, Я́сик, Ганну́ся, Катру́ся, Оле́ся, Уля́нка;*

б) псевдоніми, конспіративні клички, народні найменння-символи: *Ма́рко́ Вовчо́к* (Марія Олександрівна Вілінська), *Ле́ся Украї́нка* (Лариса Петрівна Коса́ч), *Оле́на Пчі́лка* (Ольга Петрівна Коса́ч), *Оста́п Ви́шня* (Павло Михайлович Губенко), *Я́нка Купа́ла* (Іван Домінікович Луцевич), *Яку́б Ко́лас* (Костянтин Михайлович Міцкевич), *Скита́лець* (Степан Гаврилович Петров), *Марк Твен* (Самюель-Ленхорн Клеменс); *Кобза́р* (про Тараса Шевченка); *Каменя́р* (про Івана Франка), *Хміль* (про Богдана Хмельницького);

в) складники китайських, корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських, таїландських індивідуальних найменувань: *Сунь Ятсе́н, Вень Тиню́нь, Лі Бо; Лім Хон Ін; Хо Ши Мін; У Ну Мунг, У Чин Су; Вілуйо́ Пуспоюдо́, Суджоно́ Ходино́то́; Кула́б Сайпради́т, Ватака́н;*

г) иншомовні прізвища з початковими частками **О', Д', Ван-, Мак-, Сан-, Сен-, Ібн:** *О'Те́нрі, О'Ке́йсі, О'Ко́ннор, Д'Аламбе́р, Д'Артанья́н, Ван-Да́мм, Ван-Де́йк, Мак-Маѓо́н, Сан-Марти́н, Сен-Симо́н; Ібн Русте́, Ібн Си́на;*

ґ) найменння відомих літературних героїв зі словом **Дон** ("пан"): *Дон Жуа́н, Дон Хуа́н, Дон Кіхо́т;*

д) складні імена, прізвища, псевдоніми (кожний їх складник): *Зино́вій-Богда́н, Богда́н-І́гор, Вільге́льм-Рі́хард, Жан-Жа́к, Джеймс-Фенімо́р, Марі́я-Тере́за, Марі́я-Антуане́тта, Е́рих-Марі́я; Ба́йда-Вишневе́цький, Кві́тка-Основ'я́ненко, Нечу́й-Леви́цький, Соловйо́в-Сєдо́й, Но́виков-Прибо́й;*

е) множинні форми від прізвищ (прізвиськ) на позначення роду, династії або вжитих у стилістично піднесеному тоні: *Вишневе́цькі, Кайдаші́, Симире́нки; Бурбо́ни, Вели́кі Моѓоли, Га́бсбурґи, Рома́нови, Рю́риковичі;*

є) присвійні прикметники від імен та прізвищ із суфіксами **-ів (-ов-а, -ев-а, -ов-е, -ев-е), -їв (-єв-а, -єв-е), -ин (-ин-а, -ин-е), -їн (-їн-а, їн-е)**, що вказують на належність чого-небудь комусь: *Грінче́нків словни́к, Франко́ве сло́во, Гри́цева нау́ка, Андріїв приз, Ле́сині ві́рші, Марі́їн лист;*

ж) прикметникові утворення від прізвищ: *Но́белівська пре́мія, ву́лиця Го́голівська, Шевче́нківська енцикло́педія, Франківська кімна́та;*

2) індивідуальні назви:

а) іпостасей (осіб) Святої Трі́йці, найменувань Богородиці та слова, що їх заміняють (також кожне слово складних і складених найменувань): *Бог, Бог-Оте́ць, Я́гве* (*Єго́ва*), *Бог-Си́н, Бог-Ду́х Святи́й, Госпо́дь Всеви́шній, Вседержи́тель, Син Бо́жий, Святи́й Дух, Богоро́диця, Бо́жа Ма́тір, Пречи́ста* [*Ді́ва*], *Богома́тір, Трі́йця* та ин.; *Він, Його́* та ин.

б) біблійних: *Ада́м, А́вель, Ісу́с Христо́с, Марі́я Магдали́на, Петро́, Павло́, Матві́й, Мойсе́й, Лука́, Йо́сип Прекра́сний, Ю́да Іскаріо́т, Іва́н Богосло́в, Іва́н Хрести́тель* (*Предте́ча*) та ин.;

в) міфологічних істот і божеств: *Перу́н, Ла́да, Мара́, Купа́ло, Яри́ло, Дажбо́г, Сваро́г, Коляда́, Со́нце-Дажбо́г, Воѓонь-Сваро́жич, Род, Стрибо́г, Хорс, Ве́лес, Лель; Зевс, Юпі́тер, Афі́на (Ате́на), Афроди́та, Вене́ра; Ахілле́с, Анте́й, Гера́кл, Промете́й; Бу́дда, Магоме́т, Алла́х, Мо́ло́х, Ка́рма, Ра́ма, Ши́ва, Морґа́на, Жи́ва, Левіяфа́н* та ин.

г) персоніфікованих дійових осіб у байках, казках, драматичних творах: *Вовк, Кіт, Ле́бідь, Рак, Щу́ка, Мiро́шник, Жа́ба, Віл, Зозу́ля, Пі́вень, Сви́та, Торби́на,*

Перекоти́по́ле, Виногра́д; Ко́цький, Черво́на Ша́почка, Попелю́шка, Дід Моро́з, Са́нта-Кла́ус, Сніѓуронька; Лісови́к, Ма́вка, Переле́сник; також кожне слово складних назв казкових дійових осіб: *Іва́сик-Теле́сик, Іва́н-Побива́н;* також перше слово персоніфікованих словосполучень: *Той, що гре́блі рве; Той, що в скалі́ сиди́ть;*

3) клички тварин (свійських і приручених): *Рябко́, Сірко́* (собаки); *Сніжи́нка* (кішка); *Гнідко́, Стріла́* (коні); *Круторо́гий, Си́вий* (воли); *Голу́бка, Ли́ска* (корови); *Ра́ві, Ша́ші* (слони); *Кра́сень, Фарао́н* (папуги) та ин.;

4) пошанні звертальні форми в офіційному та приватному листуванні: *Па́не, Добро́дію, Громадя́нине, Дру́же* та ин.; *Па́не Президе́нте, Па́не Голо́во* та ин.; *Ваш, Твій* та ин.;

5) умовні назви осіб (суб'єктів) в офіційних документах:

а) персоніфіковані найменування сторін, що укладають угоди, контракти тощо: *А́втор, Видавни́цтво, Замо́вник, Викона́вець, Постача́льник, Покупе́ць* та ин.;

б) персоніфіковані наймення у практиці міжнародних відносин та в актах міжнародного значення: *Висо́кий Гість,* [*Висо́кі*] *Догові́рні Сто́рони* та и́н.;

6) назви найвищих посад (крім родових найменувань у їхньому складі):

а) в Україні: *Президе́нт Украї́ни (Президе́нт), Голова́ Конституці́йного Су́ду Украї́ни, Голова́ Верхо́вної Ра́ди Украї́ни, Прем'є́р-міні́стр Украї́ни (Прем'є́р-міні́стр), Генера́льний прокуро́р Украї́ни;*

б) инших країн згідно з нормами офіційного протоколу: *Президе́нт І́ндії, Президе́нт Ме́ксики, Ма́ршал Се́йму (Сена́ту) Респу́бліки По́льща, Прем'є́р-міні́стр Кана́ди* та ин.;

в) міжнародного й дипломатичного рівнів: *Генера́льний секрета́р ООН, Генера́льний ко́нсул (*але *Надзвича́йний і Повнова́жний Посо́л);*

г) у церковній ієрархії: *Дала́й-ла́ма, Патрія́рх Ки́ївський і всіє́ї Украї́ни-Ру́си, Па́па Ри́мський, Святі́йший оте́ць* та ин.;

ґ) у світському і церковному етикеті: *Ва́ше Превосходи́тельство, Ва́ша Королі́вська Вели́чність, Ва́ша Свя́тість* та ин.;

д) різного рангу згідно з нормами офіційного протоколу: *Міні́стр осві́ти Украї́ни, Посо́л Ісла́мської Респу́бліки Іра́н, Президе́нт Націона́льної акаде́мії нау́к Украї́ни, Генера́льний ко́нсул Кана́ди, Принц Уе́льський;*

7) символи (релігійні, містичні, філософські та ин.), зумовлені текстовою стилістичною настановою: *Во́ля, До́ля, Душа́, Життя́, Ідє́я, Нова́ Украї́на, Потойбі́чність, Пра́вда, Смерть, Те́мрява, Філосо́фія Без Дзе́ркала, Ща́стя* та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо:

1) службові слова — складники иншомовних індивідуальних особових найменувань (**ван, да, де, ді, дю, дер, ед, ель, ла, ле, лос, фон** та ин.): *Лю́двіґ ван Бетхо́вен, Леона́рдо да Ві́нчі, Ло́пе де Ве́ґа, Кур де Жебелі́н, Брето́н де лос Ерре́рос, Ко́ла діРіє́нцо, ді Вітто́ріо, дю Гар, Нур ед Дин, Абд ель Кери́м, ле Шапельє́, фон дер Гольц* та ин.; але *Декандо́ль, Делі́ль, Дериба́с, Лага́рп, Ламеттрі́, Лафонте́н, Леса́ж, Фонві́зін*;

2) слова **дон** (“пан”) і **дона** (“пані”) перед особовим ім’ям як форма ввічливого звертання: *дон Мануе́ль, дон Фердина́нд, до́на Клари́та, до́на Ро́са* та ин.;

3) компонент **-паша** в тюркських особових назвах: *Геди́к-паша́, Осма́н-паша́* та ин.;

4) кваліфікаційні прикладки після імен: *Іва́н-царе́нко, Ки́рик-мужичо́к* та ин.;

5) узагальнені назви — похідні від імен і прізвищ та утворення від них: *донжуа́н (донжуа́нство, донжуа́нський), ловела́с, ме́нтор (ме́нторський), мецена́т (ме-*

ценáтство), робінзóн (робінзонáда), брáунінг (пістолет), *галіфé* (штани), *дúзель* (двигун), *макінтóш* (одяг), *максúм* (кулемет), *рентгéн* (апарат), *френч* (одяг);

6) загальні назви — похідні від найменувань персонажів казок, вистав, творів для дітей тощо: *бáба-ягá, дід-морóз, івáн-покивáн, попелюшка, червóна шáпочка* та ин.;

7) родові, узагальнені та образні назви міфологічних істот: *áнгел, дéмон, лісовúк, мýза, нíмфа, русáлка, титáн, фавн, фéя, бог Перýн, молóх війнú, змагання геркулéсів, юда* (зрадник);

8) множинні прізвища, вжиті в стилістично зневажливому тоні: *калúтки, квíслінги, пузирí, хлестакóви* та ин.;

9) загальні назви, утворені від власних імен (прізвищ): *бандéрівець, геґельянець, махнóвець, фрейдúзм, шевченкіяна* та ин.;

10) назви народів, племен, а також людей за національною ознакою або за місцем проживання: *австрíйці, бельгíйці, венесуéльці, корéйці, япóнці; ацтéки, гермáнці, деревляни, помóри, тúверці; американець, болівíєць, словáчка, чех, шриланкíйка; волинянин, закарпáтець, киянка, львів'янин, одесúт, полтáвець, полтáвка, харків'янин* та ин.;

11) назви посад, звань, наукових ступенів тощо: *архімандрúт, вíце-президéнт, вíце-прем'єр вíце-прем'єр-міністр, генерáльний дирéктор, главá держáви (ýряду, адміністрáції), держáвний секретáр, єпúскоп, президéнт акадéмії наýк, прорéктор, рéктор, учéний секретáр, федерáльний кáнцлер; акадéмік, генерáл-лейтенáнт, заслýжений діяч мистéцтв, нарóдний артúст Украї́ни, лауреáт Держáвної прéмії íмени Тарáса Шевчéнка, профéсор, член-кореспондéнт; дóктор наýк, кандидáт наýк* та ин.;

12) назви найвищих посад іноземних держав, а також високих посад різного рангу, якщо цього не вима-

гає офіційний протокол: *президе́нт США, міні́стр закордо́нних справ Че́хії, міні́стр осві́ти Украї́ни, посо́л Бе́льгії, президе́нт Націона́льної акаде́мії нау́к Украї́ни* та ин.;

13) множинні або узагальнені клички тварин: *ли́ски, рябки́, сірки́*;

14) загальні назви тварин: *бульдо́г, вівча́рка, дог, пі́нчер, сенберна́р* (породи собак); *йоркши́р* (порода свиней); *лего́рн* (порода курей); *симента́лка* (порода корів) та ин.;

15) прикметники, утворені від власних особових імен:

а) за допомогою суфіксів **-івськ- (-ївськ-), -инськ- (-їнськ-)**: *бальза́ківський вік, микола́ївські часи́, кате́рининська Росі́я, рентге́нівський знí́мок, шевче́нківський стиль*;

б) якщо вони входять до складу стійких словосполучень: *а́вгієві ста́йні, ахілле́сова п'ята́, горді́їв ву́зол, дамо́клів меч, езо́півська мо́ва, прокру́стове ло́же, ю́дині срібняки́; архіме́дова спіра́ль, базе́дова хворо́ба, бертоле́това сіль, ві́ттова хворо́ба, га́йморова порожни́на, піфаго́рова теоре́ма.*

Велика та мала літери в географічних та астрономічних назвах

§ 40. А. З в е л и к о ї літери пишемо видові найменування (незалежно від кількости їхніх складників):

1) населених пунктів та їх частин: *Адди́с-Абе́ба, Алу́шта, Бі́ла Це́рква, Бордж-Ома́р-Ідри́с, Бофо́рт-Уе́ст, Бри́нтон-Парк, Володи́мир-Воли́нський, Га́мбург, Дніпропетро́вськ, Жо́вті Во́ди, Кейпта́ун, Нови́й Орлеа́н, Нью-Йо́рк, Пресиде́нсіа-Рокс-Са́єнс-Пе́нья, Ру́ська Поля́на, Санкт-Петербу́рг, Сан-Себастья́н, Са́нта-Марі́я, Умм-Саа́д, Микі́льська Борщагі́вка* та ин.;

2) инших топографічних об'єктів: *А́зія, Антаркти́да, Євро́па, Євра́зія, Півде́нна Аме́рика, Півні́чна Аме́рика*

(материки); *Альбе́рт-Ніл, Амудар'я́, Бінта́нг-Боло́н, Блаки́тний Ніл, Вели́кий Усу́ту, Вікто́рія-Ніл, Далло́ль-Босо́, Дніпро́, За́хідний Буг, За́хідний Лого́н, Півде́нний Буг, Рейн, Те́мза* (річки); *Байка́л, Балато́н, Га́ннерс-Куо́йн, Гран-Кана́рія, Дезе́рта-Гранді́, І́льмень, Сент-Люсі́я, Сева́н* (озера); *Абу́-Кір, Вели́кий Сирт* (затоки); *Босфо́р, Дардане́лли* (протоки); *Ваа́ль-Ві́лче* (водосховище); *Мала́ А́зія* (півострів); *Аксе́ль-Хе́йберг, Вели́кий Шапта́р, Кейп-Брето́н, Гринс-Па́трік* (острови); *Вели́кий Кавка́з, За́хідні А́льпи, Приполя́рний Ура́л, Ста́ра-Плани́на, Схі́дна Сьє́рра-Ма́дре, Сьє́рра-Нева́да* (гори); *Вели́кий Арара́т, Герлахо́вський Штіт, Мо́нте-Ро́за, Пе́нья-Нева́да* (вершини); *Ключе́вська Со́пка, Ла́ссен-Пік* (вулкани); *Кабу́-Рошу́, Ка́ва-Бургу́н, Са́ут-Іст-Хед* (миси); *Го́бі, Калаха́рі, Караку́ми, Саха́ра* (пустелі); *Вели́кий Басе́йн, Півде́нний Лісосте́п, Півде́нний Степ* (географічні області); *Кози́нські Горби́* (урочище); *Було́нський Ліс* (парк); *Аска́нія-Но́ва, Білове́зька Пу́ща* (заповідники) та ин.; також *Півні́чний Льодови́тий океа́н, Схі́дно-Кита́йське мо́ре* та ин.;

3) сторін горизонту (у переосмислених назвах): *Близьки́й Схід* (у знач. "група країн"), *Дале́кий Схід* (у знач. "частина країни", "група країн"), *За́хід* (у знач. "частина країни", "група країн"), *Кра́йня Пі́вніч* (у знач. "територія, що прилягає до Північного Льодовитого океану"), *Пі́вдень* (у знач. "частина країни"), *Схід* (у знач. "група країн", "частина країни") та ин.;

4) переосмислених географічних об'єктів: *Верса́ль* (у знач. "Версальський мир"), *Ка́нни* (у знач. "оточення та розгром"), *Лати́нська Аме́рика* (у знач. "південний американський континент"), *Мю́нхен* (у знач. "Мюнхенська угода 1938 р."), *Парна́с* (у знач. "світ поезії"), *Седа́н* (у знач. "воєнний розгром"), *Чо́рна А́фрика* (у знач. "частина континенту на південь від Сахари") та ин.;

5) індивідуалізованих родових одиниць як складників видових географічних найменувань (у тому числі й іншомовних): *Земля́ Фра́нца-Йо́сифа, Нова́ Земля́, Півні́чна Земля́* (острови); *Висо́кий За́мок* (гора), *Костянти́нів Ка́мінь* (гора); *Че́ський Ліс* (гори); *Іссик-Куль* (куль — "озеро"), *Муюн-Кум* (кум — "пісок"), *Порт-Едуа́рд, По́р-то-Но́во, По́рту-Але́гре* (порто, порту — "порт"), *Рі́о-Гра́нде, Рі́о-Не́гро* (ріо — "річка"), *Ха́ра-Нур* (нур — "озеро") та ін.;

6) службових мовних одиниць як індивідуалізованих початкових частин складних видових географічних назв: *Де-Мо́йн, Ед-Даму́р, Ез-Зау́р, Ель-Ба́хра, Ен-Наси́ра, Енх-Тайва́н, Ер-Рува́йс, Ес-Са́т, Ет-Тама́д, Еш-Ше́йх-Бадр, Ла-Бо́ка, Лас-Ма́тас, Ле-Кре́нто, Лос-А́нжелес* (міста); *Лос-Кома́ндос* (архіпелаг); *Де-Бре́йне, Ла-Ма́нш* (протоки); *Лос-Фра́йлес* (острови) та ін.;

7) держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць (також індивідуалізованих родових позначень як їхніх складників): *Автоно́мна Респу́бліка Крим, Ара́бська Респу́бліка Єги́пет, Аргенти́нська Респу́бліка, Башкортоста́н, Бруне́й Даруссала́м, Держа́ва Бахре́йн, Держа́ва Куве́йт, Доміні́ка́нська Респу́бліка, Є́менська Ара́бська Респу́бліка, Іра́нська Респу́бліка, Князі́вство Мона́ко, Кооперати́вна Респу́бліка Гая́на, Королі́вство Непа́л, Королі́вство Таїла́нд, Мексика́нські Сполу́чені Шта́ти, Наро́дна Респу́бліка Бангладе́ш, Об'є́днані Ара́бські Еміра́ти, Папуа́-Нова́ Гвіне́я, Півде́нно-Африка́нська Респу́бліка, Респу́бліка Білору́сь, Респу́бліка Індоне́зія, Султана́т Ома́н, Туви́нська Автоно́мна Респу́бліка, Федерати́вна Респу́бліка Брази́лія; Бага́мські Острови́ (Співдру́жність Бага́мських Острові́в), Бе́рег Слоно́вої Кі́стки (Респу́бліка Бе́рег Слоно́вої Кі́стки), Комо́рські Острови́ (Респу́бліка Комо́рські Острови́), Сейше́льські Острови́ (Респу́бліка Сейше́льські Острови́), Соломо́нові Острови́* та ін.;

8) союзів держав: *Європе́йське Економі́чне Співтовари́ство, Європе́йський Сою́з, Лі́га На́цій, Організа́ція Об'є́днаних На́цій, Співдру́жність Незале́жних Держа́в (Співдру́жність, краї́ни Співдру́жности)* та ин.;

9) держав, регіонів і територій, одиниць територіяльного поділу (традиційні або неофіційні назви): *Букови́на, Ві́нниччина, Вну́трішня Молда́вія, Волі́нь, Галичина́, Екваторія́льна А́фрика, Закавка́ззя, Закарпа́ття, За́хідна Украї́на, Курдиста́н, Наддніпря́нщина, Побу́жжя, Поді́лля, Polі́сся, Полта́вщина, Приазо́в'я, Прикарпа́ття, Причорномо́р'я, Приура́лля, Слобожа́нщина, Трансильва́нія, Центра́льна А́фрика; А́нглія, Голла́ндія, Краї́на Ба́сків* та ин.;

10) образно переосмислені назви держав та географічних об'єктів: *Краї́на Вра́нішньої Сві́жости* (Корея), *Краї́на Кленóвого Листка́* (Канада), *Краї́на Мільйо́нів Слоні́в* (Лаóс), *Краї́на Ти́сячі Озе́р* (Фінляндія), *Краї́на Вра́нішнього Со́нця* (Японія); *Золотове́рхий* (Київ), *Півні́чна Пальмі́ра* (Санкт-Петербург), *Славу́та, Славу́тич* (Дніпро) та ин., але *Нови́й світ, Стари́й світ; Мі́сто жо́втого дия́вола* (Нью-Йорк), *Мі́сто на семи́ па́горбах* (Рим), *Столи́ця сві́ту* (Париж);

11) держав і територій (історичні назви): *Вели́кий Луг* (*Луг*), *Воло́щина, Га́лицько-Воли́нське князі́вство, Запорі́зька Січ (Січ, Запорі́жжя), Золота́ Орда́ (Орда́), Галиле́я, Ки́ївська Русь (Русь), Моско́вська Русь (Моско́вія, Моско́вщина), Сарма́тія, Скі́фія (Скі́тія), Свяще́нна Ри́мська імпе́рія, Карпа́тська Украї́на, Украї́нська Наро́дна Респу́бліка* та ин.;

12) вулиць з індивідуалізованими родовими позначеннями як їх складниками: *Бо́ричів Тік, До́брий Шлях, Козя́чий Брід, Єлисе́йські Поля́, Яросла́вів Вал* та ин.;

13) астрономічних об'єктів (також народні назви): *Вели́ка Ведме́диця (Вели́кий Віз), Козорі́г, Марс, Мі́сяць, Сату́рн, Со́нце, Юпі́тер, Кво́чка, Па́сіка, Чума́цький*

(Моло́чний) Шлях; Мо́ре Дощі́в, Мо́ре Нектáру, Мо́ре Хмар, Океáн Бур (на Місяці) та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо:

1) родові позначення у складі видових найменувань:

а) населених пунктів та їх частин, географічних та топографічних об'єктів: *мі́сто Бі́лгород-Дністро́вський, село́ Сухи́й Яр, ху́тір Відрáдний, Личакі́вське клáдовище, маси́в Теремки́; А́денська зато́ка, Брази́льське плоскогі́р'я, Бре́йда-фіо́рд, Варáнгер-фіо́рд, Анзо́рські острови́, пік Ане́то, Вели́кі рівни́ни* (географічна область), *Гвія́нська котлови́на, Вели́ке Гірке́ о́зеро, Гібралтáрська прото́ка, горá Гове́рла, течія́ Гольфстри́м, Гри́бова губá, мис До́брої Наді́ї, Драко́нові го́ри, Зáхідно-Інді́йський хребе́т, острови́ Зеле́ного Ми́су, мис Капітáна Дже́ральда, острови́ Короле́ви Шарло́тти, мо́ре Лáптєвих, Ліві́йська пусте́ля, Мале́ Гірке́ о́зеро, рі́чка Мали́й Усу́ту, Москвá-рікá, Нагáєва бу́хта, Панáмський переши́йок, Пе́рська зато́ка, Півде́нний по́люс сві́ту, Півні́чне поля́рне ко́ло, острови́ При́нца Уе́льського, рі́чка Свято́го Лавре́нтія, Світови́й океáн, Схі́дно-Європе́йська рівни́на, Ти́хий* (або *Вели́кий*) *океáн, Чо́рне мо́ре, Урáло-Кушу́мський степ* та ин.;

б) сторін горизонту: *ві́тер із зáходу, норд-о́ст, півде́нний зáхід, пі́вдень краї́ни, пі́вніч, схід о́бласті* та ин.;

в) неофіційних груп та офіційних союзів держав (також у минулому): *Балкáнські краї́ни, краї́ни Бáлтії, Варшáвський до́говір* (1955 р.), *краї́ни Близько́го Схо́ду, Західноєвропе́йський сою́з, Пан'європе́йський сою́з, Півні́чноатланти́чний до́говір* (1949 р.), *Трої́ста зго́да* (але *краї́ни Зго́ди*), *Трої́стий сою́з* (але *Антáнта*), *Свяще́нний сою́з, Сою́з держáв Центрáльної А́фрики*;

г) автономних областей та округів, а також країв, провінцій, штатів, воєводств, префектур, областей, районів, сільрад тощо; так само об'єктів старого державного та адміністративного територіяльного поділу: *пре-*

фектýра Бутáра Руандíйської Респýбліки, провíнція Вéрхнє Óгове Габóнської Респýбліки, департáмент Вéрхня Мáрна, Єврéйська автонóмна óбласть, Житóмирська óбласть, Золотонíський райóн Черкáської óбласти, штат Колорáдо, Красноярський край, Кулябівська сільрáда, Лю́блінське воєвóдство, Ненéцький автонóмний óкруг, грáфство Нíмба Респýбліки Лібéрії, Хáрківська міськрáда; Áвстро-Угóрська імпéрія, Бéрегівський óкруг, Вíтебське воєвóдство, Лóхвицький повíт, Пиря́тинський полк, Сóсницька сóтня, Черкáське старóство та ин.;

ґ) вулиць (бульварів, провулків, проспектів, набережних, узвозів), шляхів (залізничних, морських та ин.), а також майданів, площ, парків тощо: *Андрíївський узвíз, Бéхтерівський провýлок, бульвáр Капуцúнів, Військóво-Грузúнська дорóга, вýлиця Пилúпа Óрлика, Музéйний завýлок, Залізнúчне шосé, Лíтній сад, Львíвська плóща, майдáн Незалéжности, нáбережна Лейтенáнта Шмíдта, Оболóнський проспéкт, Півдéнно-Зáхідна залізнúця, Півнíчний морськúй шлях, Стрúйський парк, Ромодáнівський шлях*;

д) транспортних об'єктів: *Кúївський вокзáл* (у Москві), *Півдéнний вокзáл* (у Полтаві), *стáнція Кúїв-Волúнський, платфóрма Сорóчий Брід, стáнція метрó "Майдáн Незалéжности", стáнція метрó "Контрактóва плóща", зупúнка "Вýлиця Садóва", порт Одéса, прúстань Ржúщів* (на Дніпрі) та ин.;

е) астрономічних об'єктів: *зíрка Альтаíр, комéта Галлéя, Тунгýський метеорúт, сузíр'я Велúкого Пса, тумáнність Андромéди*;

2) службові слова — складники назв держав, населених пунктів та инших географічних об'єктів: *Анс-д'Éно, Антигуа і Барбýда, Баррóу-ін-Фéрнес, Берген-оп-Зóм, Вíла-дус-Ремéдіос, Кáбо-Грасьяс-а-Дьéс, Кáшіяс-ду-Сýл, Колóнія-дель-Сакрамéнто, Кортúна-д'Ампéццо, Мáр-*

дель-Пла́та, Ньюка́сл-апо́н-Тайн, Па́со-де-лос-Лі́брес, Порт-о-Пре́нс, Порт-оф-Спе́йн, По́са-Ри́ка-де-Ідáльго, Пуе́нт-а-П'є́р, Рив'є́р-дю-Рампа́р, Ріо-Бра́водель-Но́рте, Росто́в-на-Дону́, Са́гуа-ла-Гранде́, Са́ла-і-Го́мес, Сан-Франци́ско-де-Мако́рис, Сполу́чене Королі́вство Вели́кої Брита́нії та Півні́чної Ірла́ндії, Тринідáд і Тоба́го, Шало́н-сюр-Со́н; Бока-де-ла-Сьє́рпе, Бо́кас-дель-Дра́гон (протоки); *Кордилье́ра-де-Мери́да, Сьє́рра-де-лас-Мі́нас* (гори); *Ферна́нду-ді-Норо́нья* (острови), *Фе́рт-оф-Ло́рн* (затока) та ин.;

3) назви страв, напоїв, тканин тощо, утворених від географічних найменувань: *боло́нья, босто́н, джерсі́* (тканини); *маде́ра, тока́й* (сорти вин); *байка́л, ся́ни* (напої); *боржо́мі, ми́ргородська, сваля́ва* (мінеральні води) та ин.

Примітка. Велику чи малу літеру в назвах країни проживання (*батьківщи́на, вітчи́зна*) пишемо залежно від їхньої стилістичної диференціяції.

Велика та мала літери в назвах установ та організацій

§ 41. А. З в е л и к о ї літери пишемо:

1) усі слова складених видових назв:

а) найвищих державних установ України: *Верхо́вна Ра́да Украї́ни, Верхо́вний Суд Украї́ни, Генера́льна Прокурату́ра Украї́ни, Кабіне́т Міні́стрів Украї́ни, Конституці́йний Суд Украї́ни;* також *Центра́льна Ра́да* (в УНР);

б) найвищих міжнародних організацій: *Всесві́тня Ра́да Ми́ру, Генера́льна Асамбле́я ООН, Ра́да Безпе́ки* та ин.;

в) установ, у назвах яких першому слову — видовому найменню підпорядковані инші видові найменування: *Адміністра́ція Президе́нта Украї́ни, Асамбле́я Ра́ди Євро́пи, Конгре́с Всесві́тньої Ра́ди Ми́ру, Конгре́с США, Прези́дія Верхо́вної Ра́ди Украї́ни, Сейм Литви́, Украї́нська Ра́да Ми́ру* та ин.;

2) обидві частини видового найменування, що пишеться через дефіс: *Ки́єво-Могиля́нська акаде́мія, Ки́єво-Пече́рська ла́вра, Кири́ло-Мефо́діївське товари́ство, Півде́нно-За́хідна залізни́ця, Свя́то-Миха́йлівський монасти́р* та ин.;

3) перше слово складених видових назв (також підпорядковані видові найменування в їхній структурі):

а) державних, громадських, профспілкових, релігійних та інших установ, органів і організацій України (крім найвищих) і зарубіжних держав: *Австралі́йський конгре́с тред-юніо́нів, Антимонопо́льний коміте́т Украї́ни, Асоція́ція офіце́рів запа́су Украї́ни, Ви́щий арбітра́жний суд Украї́ни, Головна́ держа́вна податко́ва інспе́кція Украї́ни, Військо́во-морські́ си́ли Украї́ни, Ви́ща атестаці́йна комі́сія Украї́ни, Держа́вна рекла́мно-інформаці́йна компа́нія Украї́ни, Збро́йні си́ли Украї́ни, Конфедера́ція конголе́зьких профспіло́к, Націона́льна гва́рдія Украї́ни, Націона́льний банк Украї́ни, Націона́льна асамбле́я* (законодавчий орган у ряді країн), *Націона́льні збо́ри Фра́нції, Прези́дія Вели́кого наро́дного хура́лу Монго́лії, Прийма́льня Верхо́вної Ра́ди Украї́ни, Оща́дний банк Украї́ни, Ра́да канто́нів* (верхня палата парламенту Швейцарії), *Ра́да Федера́ції Росі́ї, Слу́жба безпе́ки Украї́ни, Спі́лка компози́торів Украї́ни, Схі́дно-Украї́нська інвестиці́йна компа́нія, Украї́нська гре́ко-католи́цька це́рква, Украї́нська правосла́вна це́рква, Устано́вчі збо́ри* (представницький орган для вироблення конституції), *Федера́льні збо́ри* (у ряді зарубіжних країн), *Федера́льне бюро́ розслі́дування* (США), *Федера́ція незале́жних профспіло́к Украї́ни, Федера́ція футбо́лу Украї́ни* та ин.;

б) державних установ, військових і громадських організацій минулого: *Держа́вна ду́ма* (царської Росії), *Зе́мський собо́р, Крайо́ва а́рмія (А́рмія Крайо́ва), Ра́да генера́льної старши́ни, Ра́да старі́йшин, Тимчасо́вий у́ряд, Украї́нські січові́ стрільці́ (Січові́ стрільці́), Украї́нська га́лицька (повста́нська) а́рмія* та ин.;

в) міністерств і відомств та їхніх структурних підрозділів, урядових та парламентських комісій тощо: *Головне́ архі́вне управлі́ння при Кабіне́ті Міні́стрів Украї́ни, Держа́вний департа́мент авіаці́йного тра́нспорту Украї́ни, Держа́вний коміте́т телеба́чення і радіомо́влення Украї́ни, Держа́вний ми́тний коміте́т Украї́ни, Комі́сія Верхо́вної Ра́ди Украї́ни з пита́нь агропромисло́вого ко́мплексу, Комі́сія з держа́вних нагоро́д при Президе́нтові Украї́ни, Міністе́рство еконо́міки Украї́ни, Міністе́рство зо́внішніх економі́чних зв'язкі́в Украї́ни, Націона́льна радіокомпа́нія Украї́ни, Операти́вна міжві́домча комі́сія Кабіне́ту Міні́стрів Украї́ни, Прес-слу́жба Президе́нта Украї́ни, Ра́да націона́льної безпе́ки при Президе́нтові Украї́ни* та ин.;

г) установ місцевого значення: *Видавни́цтво при Льві́вському університе́ті і́мени І. Я. Франка́, Головне́ управлі́ння вну́трішніх справ* (міста, области), *Ки́ївський військо́вий о́круг, Коміте́т науко́во-техні́чної терміноло́гії НАН Украї́ни, Луга́нський обласни́й викона́вчий коміте́т рад наро́дних депута́тів, Центра́льно-Украї́нське видавни́цтво, Черні́гівська облспоживспі́лка, Шевче́нківський райо́нний військо́вий комісаря́т м. Києва* та ин.;

ґ) міжнародних громадських, профспілкових та инших організацій (крім найвищих): *Всеєвропе́йська федера́ція кікбо́ксингу, Всесві́тня слу́жба пого́ди, Генера́льна конфере́нція ЮНЕСКО, Дитя́чий фонд ООН, Економі́чна і соція́льна ра́да ООН, Європе́йська конфере́нція профспіло́к, Європе́йська спі́лка демократи́чної мо́лоді, Європе́йський валю́тний фонд, Конфедера́ція футбо́лу Півде́нної Аме́рики, Міжнаро́дна асоція́ція украї́нських економі́стів, Міжпарла́ментський сою́з, Олімпі́йський конгре́с, Організа́ція з безпе́ки і співробітни́цтва в Євро́пі, Спі́льний ри́нок, Украї́нсько-німе́цький фонд* та ин.;

д) політичних організацій України та инших країн світу: *Демократи́чне об'є́днання "Украї́на", Лейбори́стська па́ртія Великобрита́нії, Міжрегіона́льний блок ре-*

фо́рм, Наро́дний рух Украї́ни, Організа́ція украї́нських націоналі́стів, Па́ртія є́дности і ро́звитку (Індонезія), *Республіка́нсько-демократи́чна па́ртія Украї́ни, Селя́нська па́ртія Украї́ни, Украї́нська республіка́нська па́ртія, Федера́ція ліберáльних і демократи́чних па́ртій Європе́йського співтовари́ства* та ин.

Приміткa. Уточнення в назві політичної організації, подане в дужках, пишемо з малої літери: *Соція́л-демократи́чна па́ртія Украї́ни (об'є́днана) — СДПУ(о)*;

е) виробничих об'єднань, підприємств, фірм, культурно-освітніх, наукових, навчальних установ, закладів культури, спорту, торгівлі, побуту тощо (повне офіційне найменування): *Авіаці́йний науко́во-техні́чний ко́мплекс і́мени О. К. Анто́нова, Ба́нківська акаде́мія Націона́льного ба́нку Украї́ни, Буди́нок дитя́чої тво́рчости, Буди́нок худо́жника, Спі́лка худо́жників Украї́ни, Дени́сівська сере́дня загальноосві́тня шко́ла, Ки́ївський ліце́й міжнаро́дних відно́син, Книжко́ва пала́та Украї́ни, Льві́вський пала́ц одру́ження, Марії́нський пала́ц, Музе́й наро́дної архітекту́ри та по́буту, Націона́льна о́пера Украї́ни і́мени Т. Г. Шевче́нка, Пала́ц правосу́ддя* (у ряді країн), *Сорбо́нна* (університет у Парижі), *Парк культу́ри та відпочи́нку і́мени М. Т. Ри́льського, Украї́нська акаде́мія друка́рства, Украї́нський ві́льний університе́т, Націона́льна бібліоте́ка НАН Украї́ни і́мени В. І. Верна́дського* та ин.

Примітка. В офіційних та рекламних текстах, на вивісках, покажчиках, етикетках тощо початкове родове найменування складеної назви установ та організацій пишемо звичайно з великої літери (також усі літери такої назви): *Банк "Відро́дження", Мілі́ція, Радго́сп "О́ржицький", Се́ктор пере́кладів, Ша́хта "Глибо́ка"* та ин. З великої літери пишемо умовні однослівні позначення установ та організацій як суб'єктів ділових контрактів, угод тощо: *Музе́й, Об'є́днання, Підприє́мство, Управлі́ння* та ин.

Індивідуалізовані образні найменування родових і видових назв у значенні "уряд", "військове відомство", "поліція", "служба безпеки" тощо пишемо з великої літери: *Бі́лий дім, Капіто́лій* (вищі урядові кола США), *Ки́їв* (вищі урядові кола України), *Кремль, Москва́*

(вищі урядові кола Росії), *Пекі́н* (вищі урядові кола Китаю), *Пентаго́н* (військове відомство США), *Ско́тленд-Ярд* (поліційне відомство Великобританії) та ин.

Б. З малої літери пишемо:

1) родові позначення у складі офіційних видових найменувань різного типу: *Ки́ївська місько́ ра́да наро́дних депута́тів, Міжнаро́дний коміте́т Черво́ного Хреста́* (організації); *Держа́вна Третьяко́вська галере́я, Ка́рлів університе́т, Ки́ївський літерату́рно-меморія́льний буди́нок-музе́й Тара́са Шевче́нка* (заклади); *па́ртія Бла́нко* (Уругвай), *па́ртія Ве́нспуре* (Норвегія), *па́ртія Колора́до* (Уругвай), *па́ртія Хе́йре* (Норвегія); *аге́нтство Пре́нса лати́на, аге́нтство Франс прес* та ин.;

2) родові назви типу **банк, видавництво, відділення, комплекс, компанія, рада, сектор, товариство, управління, президія, приймальня, фірма** в неофіційному вживанні: *агропромисло́вий ко́мплекс, акціоне́рне товари́ство, банк "Украї́на", видавни́цтво "Осві́та", ві́дділ культу́ри, відді́лення гуманіта́рних нау́к, компа́нія з торгі́влі нерухо́містю, прези́дія худо́жньої ра́ди теа́тру, приймальня міні́стра, се́лищна ра́да, се́ктор о́бліку, спеція́лізо́вана вче́на ра́да* (для захисту дисертацій), *управлі́ння спра́вами, фі́рма "Роксола́на"* та ин.;

3) традиційні неофіційні назви вітчизняних і закордонних державних (представницьких та адміністративних) органів: *бундесра́т, департа́мент, пала́та, джирга́, конгре́с, ландта́г, меджлі́с, муніципаліте́т, парла́мент, сейм, сена́т, со́ртинг, у́ряд, хура́л* та ин.

Велика та мала літери в назвах історичних подій, епох, пам'яток, назвах календарних дат

§ 42. А. З великої літери пишемо індивідуалізовані найменування (у назвах-словосполученнях видові складники):

1) історичних подій та епох: *Велика французька революція, Відродження (епоха Відродження, раннє Відродження, українське Відродження), Гетьманщина, Друга світова війна* (також традиційно *Велика Вітчизняна війна*), *епоха Просвітництва, епоха Ренесансу (Ренесанс), епоха Реформації (Реформація), Козаччина, Коліївщина, Льодове побоїще, Лютнева революція, Львівське збройне повстання 1848 р., Семирічна війна, Хмельниччина* та ин.;

2) релігійних свят і постів: *Благовіщення, Вербна неділя, Великдень (Пасха), Богоявлення Господнє (Водохреща, Водохрещі, Йордан, Йордань), Введення (Уведення), Вознесіння Господнє (Вознесіння, Знесіння, Ушестя), Громниця, Зелені свята, Івана Купала (Іван Купало), Петра і Павла, Покрова Пресвятої Богородиці (Покрова), (Перша, Друга) Пречиста, Різдво Христове, Різдвяні свята, Свят-вечір (Коляда), Святого Духа, Сорок святих, Стрітення, Теплого Олекси, Трійця, Успіння Пресвятої Богородиці; Великий піст, Чистий четвер, Великий четвер, Велика п'ятниця, Велика субота, Страсний тиждень, Петрів піст, Успенський піст, Різдвяний (Пилипів) піст, Масниця* тощо;

3) календарних та історичних дат і свят: *День Європи, День Збройних сил України, День знань, День міліції, День незалежности України, День перемоги (Свято перемоги, 9 Травня), День прав людини, День прикордонника, День Руху неприєднання, Новий рік* та ин.;

4) історичних та архітектурних пам'яток, пам'ятників тощо: *Андріївська церква, Домський собор, Ейфелева вежа, Ермітаж, Зимовий палац, Золоті ворота, Колізей, могила Невідомого солдата, обеліск Вічної слави, пам'ятник Перемоги, пам'ятник Слави, собор Паризької богоматері (Нотр-Дам), собор Святого Петра, Софійський собор (Свята Софія), Хотинський замок, церква Святого Йоргена* та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо родові найменування:

1) історичних подій та епох: *анти́чний світ, визво́льна війна́ украї́нського наро́ду 1648-54 рр., гре́ко-пе́рські ві́йни, громадя́нська війна́, доба́ феодалі́зму, епо́ха класици́зму (класици́зм), епо́ха романти́зму (романти́зм), золоти́й вік, космі́чний вік, рефо́рма 1861 р., сере́дні віки́, середньові́ччя, хресто́ві похо́ди* та ін.;

2) геологічних та археологічних періодів: *ази́льська культу́ра, кам'яни́й вік, кре́йдовий пері́од, мі́дний вік, неолі́т, палеозо́йська ера, палеолі́т, трипі́льська культу́ра* та ин.;

3) календарних дат: *день відчи́нених двере́й, день зу́стрічі випускникі́в, день інформа́ції, саніта́рний день* та ин.

Велика літера в заголовках, назвах книг, творів мистецтва, наукових праць, офіційних документів, почесних нагород

§ 43. А. З в е л и к о ї літери пишемо:

1) заголовки текстів, їхніх частин, розділів, підрозділів, параграфів тощо (у заголовках-словосполученнях — перше слово);

2) назви художніх і мистецьких творів, підручників, наукових праць тощо (у назвах-словосполученнях і реченнях — перше слово, а також наявні в них видові найменування): *"Вели́ка рідня́", "Гайдама́ки", "Дай се́рцю во́лю, заведе́ в нево́лю", "До́мбі і син", "Енеї́да", "Ма́йстер і Маргари́та", "Сад гетсима́нський", "Тро́нка", "Хіба́ реву́ть воли́, як ясла по́вні?"* (художні твори); *"Боге́ма", "Запоро́жець за Дуна́єм", "Мазе́па", "Пая́ци", "Фа́уст"* (опери); *"Дивлю́сь я на не́бо", "Пові́й, ві́тре, на Вкраї́ну", "Стої́ть гора́ висо́кая"* (пісні); *"Запоро́жці пи́шуть листа́ туре́цькому султа́нові", "Я́влення Христа́ наро́дові"* (картини); *"Камі́нний хрест", "Ті́ні забу́тих пре́дків"* (кінофільми); *"Істо́рія Украї́ни", "Матема́-*

тика", *"Чи́танка"* (підручники); *"Словни́к української мо́ви"*, *"Грама́тика української мо́ви"*, *"Істо́рія української літерату́ри"* (наукові праці); *Енциклопе́дія дома́шнього господа́рства, Енциклопе́дія українозна́вства* та ин.;

3) перше слово складених назв музичних творів: *Дев'я́та симфо́нія Бетхо́вена, Дру́га симфо́нія Л. Реву́цького, Пе́рший конце́рт П. І. Чайковського* та ин.;

4) назви газет, журналів, писемних пам'яток (у складених — перше слово і видові найменування): *"Вечі́рній Ки́їв"*, *"Го́лос Украї́ни"*, *"Де́йлі експре́с"*, *"Украї́на молода́"*, *"Літерату́рна Украї́на"* (газети); *"Вітчи́зна"*, *"Все́світ"*, *"Дзвін"*, *"Сло́во і час"* (часописи); *"Літо́пис Самови́дця"*, *"Ру́ська пра́вда"*, *"Сло́во о по́лку І́горевім"* (писемні пам'ятки) та ин.;

5) у подвійних назвах — перші слова обох складників: *"Андрі́й Солове́йко, або Вче́ніє світ, а невче́ніє — тьма"*, *"Глита́й, або ж Паву́к"*, *"Де́йлі те́леграф енд Мо́рнінг пост"* та ин.;

6) перше слово назв законодавчих, виконавчих, дипломатичних та инших офіційних документів: *Акт прого́лошення незале́жности Украї́ни, Деклара́ція про держа́вний сувереніте́т Украї́ни, Декре́т Кабіне́ту Міні́стрів Украї́ни, Догові́р про заборо́ну випро́бування я́дерної збро́ї в атмосфе́рі, в космі́чному про́сторі і під водо́ю, Жене́вські уго́ди* (1954 р., 1962 р.), *Зако́н Украї́ни "Про осві́ту"*, *Зая́ва Генера́льної Асамбле́ї ООН, Зве́рнення Президе́нта Украї́ни до Верхо́вної Ра́ди Украї́ни, Кни́га поче́сних госте́й, Ко́декс Украї́ни про адміністрати́вні правопору́шення, Комюніке́ про зу́стріч на найви́щому рі́вні, Конве́нція про доро́жній рух, Конституці́йний зако́н, Конститу́ція Украї́ни (Основни́й зако́н), Конце́пція промисло́вого ро́звитку Украї́ни, Криміна́льний ко́декс Украї́ни, Мемора́ндум про гара́нтії безпе́ки Украї́ни, Пакт миру (1952 р.), Постано́ва Кабіне́ту Міні́стрів Украї́ни*

“Про рóзміри стипендіяльного забезпéчення студéнтів, ýчнів, слухачíв навчáльних зáкладів, а тáкож аспірáнтів і докторáнтів”, Прáвила дорóжнього рýху, Прогрáма житлового будівнúцтва, Протокóл про нáміри між Національною академíєю наýк Украíни і Міністéрством освíти Украíни, Реглáмент Верхóвної Рáди Украíни, Розпорядження Президéнта Украíни, Статýт ООН, Угóда про віднóвлення мúру у В’єтнáмі, Укáз Президéнта Украíни “Про нагорóдження Почéсною віднзáкою Президéнта Украíни”, Олімпíйська хáртія та ин.;

7) назви нагород, відзнак (у складених — перше слово і видові найменування): *Держáвна прéмія íмени Тарáса Шевчéнка, “За відмíнні ýспіхи в навчáнні, прáці і за зразкóву поведíнку”, “За оборóну Кúєва”, “Медáль материнства”* (медалі); *“Мáти-героíня”, “Материнська слава”, “Перемóга”* (ордени), *Похвáльна грáмота, Почéсний знак Президéнта Украíни, Кýбок УЕФА* та ин.;

8) назви культових книг: *Апóстол, Бíблія (Слóво Бóже, Святé Письмó), Євáнгелія (Євáнгеліє), Корáн, Мінéя, Псалтúр, Тóра, Тріóдь, Часослóв* та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо родові найменування:

1) в неофіційних назвах документів різного типу (в тому числі і родові складники видових назв, якщо вони не стоять на початку): *áкт, директúва, закóн, заява; Мúтний кóдекс Украíни, пóльсько-украíнське комюнікé, Вíденська конвéнція* (1961 р.), *підписáти меморáндум, згíдно з накáзом, Північноатлантúчний пакт* (1949 р.), *постанóва ýряду Украíни, підписáти протокóл, Корабéльний статýт, укáз Президéнта Украíни* та ин.;

2) нагород, відзнак тощо: *Королíвський кýбок, золотá медáль, óрден Почéсного легіóну, óрден Святóго Володúмира, Гонкýрівська прéмія, Міжнарóдна прéмія мúру, прéмія íмени Івáна Огієнка* та ин.;

3) культових книг (у тому числі пам’яток культури): *Кúївський псалтúр, Мстислáвове євáнгеліє, Остромúрове*

єва́нгеліє, Пересо́пницьке єва́нгеліє, Новий́ заповіт́ (завіт́), Стари́й заповіт́ (Ве́тхий завіт́) та ин.;

4) навчальних дисциплін, наукових спеціяльностей: *украї́нська мо́ва, дошкі́льна психоло́гія, зага́льне мовозна́вство, міжнаро́дне пра́во, філосо́фія, фіна́нси і креди́т* та ин.

Велика та мала літери в назвах форумів, з'їздів, сесій, конгресів, наукових конференцій, симпозіумів, фестивалів, спортивних змагань

§ 44. А. З в е л и к о ї літери пишемо початкові слова офіційної назви:

1) внутрішніх та міжнародних форумів різного характеру: *Всесвіт́ній конгре́с за мир і життя́, про́ти я́дерної збро́ї; Конгре́с за́хисту культу́ри* (Париж, 1935 р.); *Всесвіт́ня конфере́нція з а́вторського пра́ва; Всеукраї́нська педагогі́чна конфере́нція; VII Міжнаро́дна конфере́нція з пробле́м семанти́чних дослі́джень; І Міжнаро́дний симпо́зіум: "Люди́на: мо́ва, культу́ра, пізна́ння"; II Міжнаро́дний з'ї́зд славі́стів; II Всеукраї́нські чита́ння з прав люди́ни* та ин.;

2) внутрішніх та міжнародних фестивалів, конкурсів, змагань: *І́гри до́брої во́лі, Олімпі́йські і́гри, Міжнаро́дний ко́нкурс дитя́чого малю́нка, Міжнаро́дний ко́нкурс піяністів і скрипалі́в імени П. І. Чайко́вського; Міжнаро́дний кінофестива́ль краї́н А́зії, А́фрики, Лати́нської Аме́рики* та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо родові найменування у складі назв форумів, змагань, зібрань тощо різного типу і рангу: *виробни́ча нара́да, зимо́ва Олімпія́да, Ка́ннський кінофестива́ль, конгре́с україністі́в, Панамерика́нські і́гри, Потебня́нські чита́ння, се́сія Верхо́вної Ра́ди Украї́ни, Всеукраї́нський церко́вний собо́р* та ин.

Велика та мала літери в найменуваннях сортів рослин

§ 45. А. З в е л и к о ї літери пишемо спеціялізовані видові найменування сортів рослин (у назвах – словосполученнях – перше слово): *Антóнівка, Бíлий налúв, Гóлден дéлішес, Папéрівка, Сніговúй кальвíль* (яблуні); *Лісовá красýня, Украї́нська глúва* (груші); *Рекóрд, Угóрка* (сливи); *Шпáнка рáння* (вишня); *Епікýр* (картопля), *Чóрний принц* (тюльпан) та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо узагальнені найменування сортів рослин: *антóнівка, бéра, глúва, угóрка, шпáнка* та ин.

Велика та мала літери в назвах, що беруться в лапки

§ 46. А. З в е л и к о ї літери пишемо:

1) назви закладів, підприємств, організацій, що беруться в лапки (якщо назва складається з кількох слів, то з великої літери пишемо перше з них): *"Гарáнт траст кóмпані"* (банк), *"Золотúй кóлос"* (готель), *"Арсенáл"* (завод), *"Львíвська політéхніка"* (університет), *"Фíлко корпорéйшн"* (фірма), *"Чáйка"* (кемпінг) та ин.;

2) назви марок машин: *"Антéй"* (літак), *"Білорýсь"* (трактор), *"Нúва"* (комбайн), *"Вóльво", "Тойóта"* (автомобілі); *"Ікáрус", "Турúст"* (автобуси) та ин.;

3) назви асортименту продовольчих товарів: *"Кúїв вечíрній", "Пташúне молокó"* (цукерки); *"Кришталéва", "Украї́нська з пéрцем"* (горілки); *"Букéт Молдáвії"* (вино); *"Ванíльне", "Крéкер"* (печиво); *"Буковúнський", "Швейцáрський"* (сири); *"Мáльборо", "Столúчні"* (цигарки) та ин.;

4) усі слова назви, якщо вона пишеться через дефіс або якщо первісне її вживання передбачає великі літери: *Донéцька шáхта "Вíтка-Глибóка"* (шахта), *"Кúївська*

Русь—Фортýна" (компанія), *"Чумáцький Шлях"* (акціонерне товариство) та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо родові найменування у складі неофіційної назви підприємства чи організації: *будúнок відпочúнку "Зоря́", пансіонáт "Здорóв'я", санатóрій "Украї́на", фáбрика трикотáжних вúробів "Киянка"* та ин.

Велика та мала літери в скороченнях

§ 47. А. З в е л и к о ї літери пишемо:

1) скорочені назви установ, закладів, організацій як видових найменувань (переважно з початковими усіченнями типу **Голов, Держ, Діпро, Київ, Мін, Укр** та ин.): *Головенéрго, Держстандáрт, Держтелерáдіо, Діпромíст, Київгáз, Міносвíти, Мінфíн, Укрінбáнк, Укрінфóрм; Кабмíн, Укоопспíлка* та ин.;

2) індивідуальні скорочення з початковими усіченнями **Євро, Інтер**: *Євробáчення, Європарлáмент, Інтербáчення, Інтерпóл;*

3) переважна більшість ініціяльних абревіятур (більшість ініціяльно-буквених, частина ініціяльно-звукових, буквено- і звуково-цифрові, буквено-звукові): *АПК* (агропромисловий комплекс), *АТС* (автоматична телефонна станція), *ВКВ* (вільно конвертована валюта), *ВО* (виробниче об'єднання), *ВПК* (військово-промисловий комплекс), *КНР* (Китайська Народна Республіка), *МП* (мале підприємство), *НЛО* (непізнаний літальний об'єкт), *СНД* (Співдружність Незалежних Держав), *СНІД* (синдром набутого імунного дефіциту), *УРП* (Українська республіканська партія), *УТН* (Українські телевізійні новини), *ВООЗ* (Всесвітня організація охорони здоров'я), *ДАІ* (Державна автоінспекція), *ЕОМ* (електронно-обчислювальна машина), *НАН* (Національна академія наук), *СУМ* (Словник української мови), *УРС* (Українсько-російський словник), *ДТ-20,*

КБН-3, ПКБ-75, РАТ-0,35; УНДІП (Український науково-дослідний інститут педагогіки), *ЦСКА* (Центральний спортивний клуб армії) та ин.;

4) трансліттеровані ініціяльно-буквені та ініціяльно-звукові абревіятури: *АНП, АНС, ППА* (зарубіжні інформаційні агентства); *АРЕНА* (політична партія в Бразилії), *НАТО, ФІДЕ, ФІФА, ЮНЕСКО* та ин.;

5) власне буквені трансліттеровані абревіятури (за традицією): *Бі-бі-сí, Ен-бі-сí, Сі-бі-éс, Сі-бі-сí, Сі-ен-сí* та ин.;

6) комбіновані складово-ініціяльні скорочення: *ВА-банк, ДемПУ, КрАЗ, КиївНДІПмістo, ЛуМЗ, УкрНДІРГ* та ин.;

7) скорочені географічні назви: *Бенілю́кс, Донбáс, Кузбáс, Танзáнія; Півн. мор. шлях, Півд. Амéрика* та ин.;

8) деякі графічні скорочення (бібліографічні скорочення назв міст, окремі умовні позначки, буквені символи при маркуванні, покажчики, деякі умовні скорочення одиниць виміру тощо): *А* (автобус — знак на зупинці), *А-72, А-76, Б-100/130* (марки автоавіябензину), *А* (ампер), *В* (вольт), *Г* (газовий — у маркуванні кам'яного вугілля), *Д* ("Динамо"), *Д.* (Дніпропетровськ), *Д-144, Д-458, Д-493* (дорожні машини), *З.* (захід), *К.* (Київ), *К* (курсант військового інституту) та ин.

Б. З м а л о ї літери пишемо:

1) скорочення, що є родовими назвами: *держадміністрáція, держустанóва, керспрáв, колдóговíр, медінститýт, облвиконкóм, помрéж, райвійськкомáт, сільрáда* та ин.;

2) ініціяльно-звукові скорочення, що функціонують у мові як звичайні слова: *вуз, дзот, дот, загс, муно, неп* та ин.;

3) власне буквені (питомі й запозичені) скорочені родові найменування: *есéр, есéс, усýс, цекá, чекá* та ин.;

4) відмінкові закінчення ініціяльно-звукових і комбінованих абревіятур, переданих великими літерами: *з ВАКу, перед ВАКом, на КрАЗі, від МАЗу, ТЮГу, ТЮГом, у ЦУМі, з УНІАНом* та ин.;

5) сполучник у складі ініціяльних абревіятур *ТН і Р* (типові норми і розцінки); *ПК і В* (парк культури і відпочинку);

6) більшість умовних (графічних) скорочень різного типу: *англ., а/п, вид-во, г, д-т, кг, м, мм, р-н, см, ст., т, ф-т, упр.*

До найпоширеніших загальноприйнятих графічних скорочень належать такі:

авт. — автор; авторський
акад. — академік
ап. — апостол
б. — будинок
вид-во — видавництво
вип. — випуск
вул. — вулиця
гр. — громадянин
грв. — гривня
див. — дивись, дивіться
доц. — доцент
д. — доктор (наук)
знач. — значення
еп. — єпископ
ім. — імени
і под. — і подібне (подібні)
і т. д. — і так далі
і т. ин. — і таке инше (такі инші)
кв. — квартира
кн. — князь
м. — місто
митр. — митрополит
н.е. — нашої ери
о. — острів; отець
оо. — отці
обл. — область; обласний
оз. — озеро
п. — пан; параграф; пункт
перев. — переважно
пор. — порівняй[те]
преп. — преподобний
пп. — пани, панове; параграфи; пункти
проф. — професор
р. — ріка; річка
рр. — роки
с. — село; сторінка
св. — святий
свв. — святі
ст. — станція; сторіччя (століття)
т. — том
т-во — товариство
тт. — томи
та ин. — та инше (инші)
тис. — тисячоліття
ч. — частина
чл.-кор. — член-кореспондент

Примітка. Деякі скорочення прийнято писати через скісну риску: *а/п* — автопідприємство, *км/год* — кілометр за годину, *п/с* — поштова скринька, *с/г* —сільське господарство, *тел./факс* — телефон-факс та ин.

Слова не скорочуються на голосну, якщо вона не початкова в слові, і на **ь**. Наприклад, слово *селя́нський* може бути скорочене: *сел., селян., селянськ.* При збігу двох однакових приголосних скорочення треба робити після першого приголосного: *настін. календа́р, ден. норма.* При збігу двох (і більше) різних приголосних скорочення можна робити як після першого, так і після останнього приголосного, залежно від структури слова: *власноруч.* або *власноручн. (власнору́чний)*, але тільки *власт. (власти́вий).*

ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ

Орфографічні правила переносу

§ 48. Частини слів з одного рядка в другий слід переносити за складами: *га́й-ка, зо́-шит, кни́ж-ка, ко-ло́-дязь, па́ль-ці, са-дів-ни́к, Ха́р-ків.*

При цьому:

1. Не можна розривати сполучення літер **дж, дз,** які позначають один звук. Отже, переносити можна лише так: *ґу́-дзик, хо-джу́.* Якщо **дж, дз** не становлять одного звука (це буває, коли **д** належить до префікса, а **ж** або **з** — до кореня), то їх слід розривати: *над-звича́й-ний* (а не *на-дзвича́йний), під-жив-ля́ти* (а не *пі-дживля́ти*).

2. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюємо від попередньої літери: *бур'-я́н* (а не *бур-'я́н), кіль-це́* (а не *кіл-ьце́), Лук'-я́н* (а не *Лук-'я́н), ни́зь-ко* (а не *ни́з-ько*).

3. Одну літеру не залишаємо в попередньому рядку й не переносимо в наступний: *ака-де́-мія* (а не *а-каде́мія), Ма-рі́я* (а не *Марі́-я), олі-ве́ць* (а не *о-ліве́ць*). Так само не можна поділяти на частини для переносу такі двоскладові слова, як *або́, моя́, о́ко, ши́я* тощо.

4. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *багато-ступі́нчастий* (а не *ба-*

на не становить складу: *багато-ступінчастий* (а не *багатос-тупінчастий), восьми-гранний* (а не *восьмиг-ранний), далеко-східний* (а не *далекос-хідний*).

5. Не можна розривати ініціяльні абревіятури, а також комбіновані абревіятури, які складаються з ініціяльних скорочень цифр: *ЗІЛ-111, ЛАЗ-105, МАУ, УРП.*

6. У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами: *Дні-про* й *Дніп-ро, Оле-ксандра* й *Олек-сандра, се-стра* й *сест-ра*. Це правило поширюється й на суфікси: *бли-зький* і *близь-кий, видавни-цтво, видавниц-тво* й *видавницт-во, гали-цький* і *галиць-кий, украін-ський* і *украінсь-кий, убо-зтво, убоз-тво* й *убозт-во, суспільс-тво* й *суспільст-во.*

Технічні правила переносу

§ 49. 1. Не можна переносити прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціяли або инші умовні скорочення, що до них належать: *Т. Г. Шевченко* (а не *Т. Г. // Шевченко), гр. Іваненко* (а не *гр.// Іваненко), акад. (доц., проф.) Гончаренко* (а не *акад.* (*доц., проф.*)// *Гончаренко), п. Гнатюк* (а не *п. // Гнатюк*).

Примітка. Якщо імена, звання тощо подаються повністю, то прізвища (а також по батькові) можна переносити: *Тарас Григорович Шевченко* й *Тарас // Григорович Шевченко, академік // Агатангел Кримський* і т. ин.

2. Не можна відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать: *1917 р.* (а не *1917 // р.), 150 га* (а не *150 // га), 20 см³* або 20 *куб. см* (а не *20 // см³* або *20 // куб. см), 5 г* (а не *5 // г*).

Примітка. Якщо назви мір подаються повністю, то їх можна переносити: *1917 // рік, 150 // гектарів* і т. ин.

3. Граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, не можна відривати й переносити: *2-й* (а не 2- // *й*), *4-го* (а не *4- // го), 10-му* (а не *10- // му)* й т. ин.

4. Не можна розривати умовні (графічні) скорочення типу *вид-во, і т. д., і т. ин., та ин., т-во* тощо.

5. Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

ЗНАК НАГОЛОСУ (ʹ)

§ 50. Знак наголосу ставимо на маловідомих словах (локалізмах і т. ин.), а також тоді, коли слово може вживатися з двома наголосами, змінюючи при цьому своє значення, пор.: *Ми схóдили на гору* й *Ми сходúли на гору та повернулися додому ще завидна; Обрáзи* (від дієслова *ображáти), óбрази* (художні, літературні), *образú* (ікони), *самé* [*молокó*] й *а сáме.*

II. ПРАВОПИС ЗАКІНЧЕНЬ ВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

ІМЕННИК

Поділ на відміни

§ 51. За належністю до граматичного роду та за відмінковими закінченнями всі іменники поділяють на чотири відміни.

І відміна: іменники переважно жін. й деякі іменники чол. роду, а також спільного роду із закінченнями **-а, -я** в називному відмінку однини: *ваѓа, ѓиря, маши́на, ко́лія, пра́ця; воєво́да, Ілля́, листоно́ша, сирота́, убі́вця.*

ІІ відміна: а) іменники чол. роду з кінцевим приголосним основи та із закінченням **-о** в наз. відмінку (переважно назви осіб): *бік, ве́летень, заво́д, край, ма́йстер, това́риш; ба́тько, та́то, тату́ньо; Дніпро́, Петро́.*

Примітка. Іменник жін. роду *па́ні* не відмінюємо (в усному мовленні форма називного відмінка множини від називного однини відрізняється кінцевим наголосом: *пані́*). Вживані в розмовній мові варіянти *па́нія, па́ня* мають відповідні повні парадигми;

б) іменники середн. роду із закінченнями **-о, -е, -я** (крім іменників із суфіксами **-ат-, -ят-, -ен-** при відмінюванні): *вікно́, мі́сто; мо́ре, по́ле, прі́звище; весі́лля, життя́, знання́;* також іменники із суфіксами згрубілости **-ищ-, -иськ-**, утворювані від іменників усіх родів: *вітри́ще* (від *ві́тер*), *дівчи́сько* (від *дівча́*), *свекру́шисько* (від *свекру́ха*).

ІІІ відміна: іменники жін. роду з кінцевим приголосним основи: *вість, любо́в, міць, річ, ро́зкіш, сіль, тінь,* а також слово *ма́ти*, в якому при відмінюванні з'являється суфікс **-ер-**.

IV відміна: іменники середн. роду:

а) із закінченнями **-а, -я,** що приймають перед більшістю відмінкових закінчень суфікси **-ат-, -ят-**: *дівчá (дівчáти), гусń (гусńти), гусенń (гусенńти), лошá (лошáти), телń (телńти);*

б) із закінченням **-я** (із суфіксом **-ен-** при відмінюванні): *íм'я (íмени), плéм'я (плéмени).*

Поділ на групи

§ 52. Іменники I та II відміни поділяють на три групи: тверду, м'яку та мішану.

I відміна

1. Тверда група

До твердої групи належать іменники жін. роду із закінченням **-а** (крім тих, основа яких закінчується на шиплячий приголосний): *жíнка, машúна, перемóга, сівбá, фáбрика,* а також іменники спільного роду (чол. і жін.) з цим самим закінченням: *головá, дружúна, калíка, недорíка, непосúда, сиротá, стáроста* та чол. роду (назви осіб): *Микúта, Микóла, Сáва* тощо.

2. М'яка група

До м'якої групи належать іменники жін. роду із закінченням **-я:** *бýря, друкáрня, землń, надíя, пíсня, робітнúця, сім'я;* іменники спільного роду з цим самим закінченням: *суддń, убúвця* тощо та іменник чол. роду *Іллń.*

3. Мішана група

До мішаної групи належать іменники жін. роду із закінченням **-а** та з основою на шиплячий приголосний: *вéжа, гýща, íжа, кáша, вдáча, межá, плóща, тúша,* а також іменники спільного роду із закінченням **-а** та з основою на шиплячий приголосний: *лівшá, листонóша;* іменник чол. роду *вельмóжа.*

II відміна

1. Тверда група

Чоловічий рід До твердої групи належать іменники чол. роду з кінцевим твердим приголосним основи (крім шиплячих) і з закінченням **-о**: *дуб, палáц, темп, удáрник, ýспіх; бáтько, Петрó;* переважна більшість іменників на **-р**: *вир, вúхор, відвáр, двір, жир, сир, стóвбур, стóляр, явір;* сюди ж належать іменники *звір, комáр, снігýр,* які, проте, в називному відмінку множини мають закінчення м'якої групи: *звíрі, комарí, снігурí,* а також усі іменники иншомовного походження на **-ер, -ір, -їр, -ор, -ур (-юр)** і з постійно наголошеними **-ар (-яр), -ир**: *інженéр, мáйстер, шúфер, шофéр; папíр, сувенíр; конвоíр, дирéктор, профéсор, світлофóр; абажýр, каламбýр; базáр, гектáр, комісáр, футляр, ювіляр; бригадúр, касúр, командúр, пасажúр.*

Середній рід До твердої групи належать іменники середн. роду із закінченням **-о**: *вікнó, залíзо, кóло, мíсто, селó.*

2. М'яка група

Чоловічий рід До м'якої групи належать іменники чол. роду з кінцевим м'яким приголосним основи: *вéлетень, звúчай, край, учúтель, татýньо, Бенéдьо;* сюди належить частина іменників із суфіксами **-ар, -ир,** які в однині мають наголос на корені: *бóндар — бóндаря, кóзир — кóзиря, лíкар — лíкаря, пúсар — пúсаря,* а також іменники, в яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *буквáр — букварá, вівчáр — вівчарá, друкáр — друкарá, інвентáр — інвентарю́, календáр — календарá, кобзáр — кобзарá, секретáр — секретарá, шахтáр — шахтарá; гузúр — гузирá, проводúр — проводирá, пухúр — пухирá* та ин.

Середній рід До м'якої групи належать іменники середн. роду із закінченням **-е** та **-я** (без суфіксів **-ен-**, **-ят-** при відмінюванні й переважно з подовженням кінцевого приголосного основи): *го́ре, мі́сце, мо́ре, по́ле; життя́, завда́ння, збі́жжя, здоро́в'я, змага́ння, знаря́ддя, ли́стя, обли́ччя, пі́р'я, по́лум'я.*

3. Мішана група

Чоловічий рід До мішаної групи належать іменники чол. роду з кінцевим шиплячим приголосним основи: *вanта́ж, дощ, сто́рож, слуха́ч, ткач, това́риш; вітри́ще, діди́ще, дуби́ще;* а також іменники на **-яр** (назви людей за видом їхньої діяльності), в яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *вугля́р — вугляра́, каменя́р — каменяра́, пісня́р — пісняра́, скляр — скляра́, тесля́р — тесляра́, школя́р — школяра́.*

Середній рід До мішаної групи належать іменники середн. роду із закінченням **-е** при основі на шиплячий приголосний: *ло́же, плече́, прі́звище, я́вище.*

§ 53. ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Перша відміна

Тверда група **М'яка група**

Однина

Н.	жі́нк-**а**	столи́ц-**я**	наді́-**я**
Р.	жі́нк-**и**	столи́ц-**і**	наді́-**ї**
Д.	жі́нц-**і**	столи́ц-**і**	наді́-**ї**
Зн.	жі́нк-**у**	столи́ц-**ю**	наді́-**ю**
Ор.	жі́нк-**ою**	столи́ц-**ею**	наді́-**єю**
М.	...жі́нц-**і**	... столи́ц-**і**	...наді́-**ї**
Кл.	жі́нк-**о**	столи́ц-**е**	наді́-**є**

М н о ж и н а

Н.	жінк-**и́**	столи́ц-**і**	наді́-**ї**
Р.	жіно́к	столи́ць	наді́й
Д.	жінк-**а́м**	столи́ц-**ям**	наді́-**ям**
Зн.	жіно́к	столи́ц-**і**	наді́-**ї**
Ор.	жінк-**а́ми**	столи́ц-**ями**	наді́-**ями**
М.	...жінк-**а́х**	...столи́ц-**ях**	...наді́-**ях**
Кл.	жінк-**и́**	столи́ц-**і**	наді́-**ї**

Мішана група

	О д н и н а	М н о ж и н а
Н.	пло́щ-**а**	пло́щ-**і**
Р.	пло́щ-**і**	пло́щ
Д.	пло́щ-**і**	пло́щ-**ам**
Зн.	пло́щ-**у**	пло́щ-**і**
Ор.	пло́щ-**ею**	пло́щ-**ами**
М.	... пло́щ-**і**	... пло́щ-**ах**
Кл.	пло́щ-**е**	пло́щ-**і**

Друга відміна

Тверда група

О д н и н а

Н.	сад	робітни́к	сталева́р	мі́ст-**о**
Р.	са́д-**у**	робітник-**а**	сталева́р-**а**	мі́ст-**а**
Д.	са́д-**ові, -у**	робітник **-о́ві, -у**	сталева́р **-ові, -у**	мі́ст-**у**
Зн.	сад	робітник-**а́**	сталева́р-**а**	мі́ст-**о**
Ор.	са́д-**ом**	робітник-**о́м**	сталева́р-**ом**	мі́ст-**ом**
М.	...сад-**у́**	...робітник **-о́ві, -у́**	...сталева́р **-ові, -і**	...мі́ст-**і**
Кл.	са́д-**е**	робітник-**у́**, робітни́ч-**е**	сталева́р-**е**	мі́ст-**о**

М н о ж и н а

Н.	сад-**и́**	робітник-**и́**	сталева́р-**и**	міст-**а́**
Р.	сад-**і́в**	робітник-**і́в**	сталева́р-**ів**	міст
Д.	сад-**а́м**	робітник-**а́м**	сталева́р-**ам**	міст-**а́м**
Зн.	сад-**и́**	робітник-**і́в**	сталева́р-**ів**	міст-**а́**
Ор.	сад-**а́ми**	робітник-**а́ми**	сталева́р-**ами**	міст-**а́ми**
М.	...сад-**а́х**	...робітник-**а́х**	...сталева́р-**ах**	...міст-**а́х**
Кл.	сад-**и́**	робітник-**и́**	сталева́р-**и**	міст-**а́**

М'яка група

О д н и н а

Н.	учи́тель	секрета́р	край	мі́сц-**е**
Р.	учи́тел-**я**	секретар-**я́**	кра́-**ю**	мі́сц-**я**
Д.	учи́тел **-еві, -ю**	секретар **-е́ві, -ю**	кра́-**єві, -ю**	мі́сц-**ю**
Зн.	учи́тел-**я**	секретар-**я́**	край	мі́сц-**е**
Ор.	учи́тел-**ем**	секретар-**е́м**	кра́-**єм**	мі́сц-**ем**
М.	...учи́тел **-еві, -і, -ю**	...секретар **-е́ві, -і́, -ю́**	...кра́-**ї,** ...кра-**ю́**	... мі́сц-**і**
Кл.	учи́тел-**ю**	секрета́р-**ю**	кра́-**ю**	мі́сц-**е**

М н о ж и н а

Н.	учител-**і́**	секретар-**і́**	кра-**ї́**	місц-**я́**
Р.	учител-**і́в**	секретар-**і́в**	кра-**ї́в**	місць
Д.	учител-**я́м**	секретар-**я́м**	кра-**я́м**	місц-**я́м**
Зн.	учител-**і́в**	секретар-**і́в**	кра-**ї́**	місц-**я́**
Ор.	учител-**я́ми**	секретар-**я́ми**	кра-**я́ми**	місц-**я́ми**
М.	...учител-**я́х**	...секретар-**я́х**	...кра-**я́х**	...місц-**я́х**
Кл.	учител-**і́**	секретар-**і́**	кра-**ї́**	місц-**я́**

Мішана група

Однина

Н.	това́риш	школя́р	прі́звищ-**е**
Р.	това́риш-**а**	школяр-**а́**	прі́звищ-**а**
Д.	това́риш-**еві**, -**у**	школяр-**е́ві**, -**у́**	прі́звищ-**у**
Зн.	това́риш-**а**	школяр-**а́**	прі́звищ-**е**
Ор.	това́риш-**ем**	школяр-**е́м**	прі́звищ-**ем**
М.	...това́риш -**еві**, -**і**, -**у**	...школяр-**е́ві**, -**і́**	...прі́звищ-**і**
Кл.	това́риш-**у**	школя́р-**е**	прі́звищ-**е**

Н.	Госпо́дь	Зн.	Го́спод-**а**
Р.	Го́спод-**а**	Ор.	Го́спод-**ом**
Д.	Го́спод-**еві**, -**у**	М.	... Го́спод-**і**, -**еві**
		Кл.	Го́спод-**и**

Множина

Н.	товариш-**і́**	школяр-**і́**	прі́звищ-**а**
Р.	товариш-**і́в**	школяр-**і́в**	прі́звищ
Д.	товариш-**а́м**	школяр-**а́м**	прі́звищ-**ам**
Зн.	товариш-**і́в**	школяр-**і́в**	прі́звищ-**а**
Ор.	товариш-**а́ми**	школяр-**а́ми**	прі́звищ-**ами**
М.	...товариш-**а́х**	...школяр-**а́х**	...прі́звищ-**ах**
Кл.	товариш-**і**	школя́р-**і́**	

Третя відміна

Однина

Н.	тінь	по́дорож	ра́дість
Р.	ті́н-**і**	по́дорож-**і**	ра́дост-**и**
Д.	ті́н-**і**	по́дорож-**і**	ра́дост-**і**
Зн.	тінь	по́дорож	ра́дість
Ор.	ті́нн-**ю**	по́дорожж-**ю**	ра́дість-**ю**
М.	...ті́н-**і**	...по́дорож-**і**	...ра́дост-**і**

Кл.	ті́н-е	по́дорож-е	ра́дост-е

Множина

Н.	ті́н-і	по́дорож-і	ра́дост-і
Р.	ті́н-ей	по́дорож-ей	ра́дост-ей
Д.	ті́н-ям	по́дорож-ам	ра́дост-ям
Зн.	ті́н-і	по́дорож-і	ра́дост-і
Ор.	ті́н-ями	по́дорож-ами	ра́дост-ями
М.	...ті́н-ях	...по́дорож-ах	...ра́дост-ях
Кл.	ті́н-і	по́дорож-і	ра́дост-і

Четверта відміна

Однина

Н.	курч-а́	ім'-я́
Р.	курч-а́т-и	і́м-ен-и, ім'-я́
Д.	курч-а́т-і	і́м-ен-і
З.	курч-а́	ім'-я́
Ор.	курч-а́м	і́м-ен-ем, ім'-я́м
М.	...курч-а́т-і	...і́м-ен-і
Кл.	курч-а́	ім'-я́

Множина

Н.	курч-а́т-а	ім-ен-а́
Р.	курч-а́т	ім-е́н
Д.	курч-а́т-ам	ім-ен-а́м
Зн.	курч-а́т(а)	ім-ен-а́
Ор.	курч-а́т-ами	ім-ен-а́ми
М.	...курч-а́т-ах	...ім-ен-а́х
Кл.	курч-а́т-а	ім-ен-а́

УВАГИ ДО ПРАВОПИСУ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ

І відміна

Однина

Родовий відмінок

§ 54. 1. У родовому відмінку однини іменники першої відміни мають закінчення **-и**, **-і**, **-ї**:

а) **-и** мають іменники твердої групи: *книжки, машини, перемоги, родини, фабрики;*

б) **-і** (після голосного та апострофа — **-ї**) мають іменники першої відміни м'якої та мішаної груп: *бурі, мрії, надії, праці, криниці, сім'ї, вдачі, межі, площі, тиші.*

Примітка. Форми родового відмінка однини та називного множини нерідко розрізняються наголосами; пор.: *дочки — дочки, землі — землі, книжки — книжки, межі — межі, сестри — сестри, сім'ї — сім'ї.*

Давальний відмінок

2. У давальному відмінку однини іменники першої відміни мають закінчення **-і**, після голосного та апострофа — **-ї**: *книжці, машині, перемозі, фабриці; бурі, надії, криниці, сім'ї, статті; кручі, межі, площі, тиші.*

Знахідний відмінок

3. У знахідному відмінку однини іменники першої відміни твердої та мішаної груп мають закінчення **-у**, м'якої та мішаної — **-ю**: *книжку, машину, перемогу, фабрику; вдачу, межу, площу, тишу; бурю, надію, криницю, сім'ю, статтю.*

Орудний відмінок

4. В орудному відмінку однини іменники першої відміни твердої групи мають закінчення **-ою**, м'якої та мішаної груп — **-ею**, після голосного та апострофа — **-єю**: *книжкою, машиною, перемогою, фабрикою; бурею, надією, криницею, сім'єю, статтею; вдачею, межею, площею, тишею.*

Місцевий відмінок

5. У місцевому відмінку однини іменники першої відміни мають закінчення **-і**, після голосного та апострофа — **-ї**: *на книжці, на машині, у перемозі, на фабриці, у бурі, у надії, у криниці, у сім'ї, у статті; у вдачі, на межі, на площі, у тиші.*

Примітка. Перед закінченням **-і** в давальному та місцевому відмінках приголосні **г, к, х** переходять відповідно в **з, ц, с**: *нога — нозі, рука — руці, муха — мусі.*

Кличний відмінок

6. У кличному відмінку однини іменників першої відміни вживаємо закінчення **-о, -е, -є, -ю**:

а) **-о** мають іменники твердої групи: *дружино, Ганно Михайлівно, лелеко, перемого, сестро;*

б) **-е** мають іменники м'якої та мішаної груп, **є** — іменники м'якої групи після голосного та апострофа: *воле, земле, Катре, робітнице, душе, вдаче; Маріє, мріє, сім'є, Соломіє*, а також *Іллє.*

Примітка. У кличному відмінку в іменниках із рухомим наголосом він переноситься на склад перед закінченням: *вербо, водо, дочко, жоно, руко; свине;*

в) **ю** мають деякі пестливі іменники м'якої групи: *бабусю, Галю, доню, Марусю, матусю, тітусю.*

Примітка. У звертаннях, що складаються з двох власних назв — імені та по батькові, обидва слова мають закінчення тільки кличного відмінка: *Ганно Іванівно, Маріє Василівно.*

Множина

Називний відмінок

§ 55. 1. У називному відмінку множини іменники першої відміни твердої групи мають закінчення **-и**, м'якої та мішаної груп — **-і**, після голосного та апострофа — **-ї**: *книжки, машини, перемоги, фабрики; бурі, надії, столиці, статті, сім'ї; вдачі, межі, миші, площі;* також іменники чол. роду: *старости* (і з іншим значенням *старости*), *судді.*

Родовий відмінок

2. У родовому відмінку множини іменники першої відміни мають нульове закінчення або закінчення **-ей, -ів:**

а) нульове закінчення мають іменники твердої, м'якої та мішаної груп: *баб* (і *бабі́в*), *верст* (від *верста́* — давня міра відстані), *верств* (від *верства́* — шар, прошарок) і *версто́в* (від *верства́* — давня міра відстані), *ви́гід* (від *ви́года*), *губ* (і *губі́в*), *дорі́г, маши́н, назв, фа́брик, шкіл; бур, доло́нь, леге́нь* (і *леге́нів*), *наді́й, робітни́ць; вдач, меж, площ;*

б) кілька іменників жін. роду закінчуються на **-ей:** *мише́й, свине́й, сіме́й, стате́й* (від *стаття́*) та ин.;

в) закінчення **-ів** мають деякі іменники чол. роду: *су́ддів, старості́в* (і *ста́рост* — з иншим значенням), окремі іменники жін. роду (див. вище п. а), а також прізвища: *Журбі́в, Чупри́нків* і т. ин.

Примітка 1. В іменниках, які мають у називному відмінку однини перед закінченням сполучення двох приголосних, у родовому відмінку множини між ними з'являється **о** або **е.**

Буква **о** з'являється переважно в тих іменниках, які мають після приголосного основи суфікс **-к-**: *до́чок, книжо́к, ку́льо́к, мисо́к* і т. ин., а також в іменниках *гра* (мн. *і́гри*), *ку́хня, пове́рхня, со́сна́, су́кня, це́рква: і́гор, ку́хонь, пове́рхонь, со́сон* (і *со́сен*), *су́конь, церко́в;* також *корого́в, молито́в, бри́тов* (і *бри́тв*). В инших іменниках з'являється **е** (**є**): *бо́єнь, во́єн* (і *війн*), *до́мен, гри́вень, копа́лень, ла́зень, мі́тел, шабе́ль.*

Вставних звуків, як правило, не буває в іменниках иншомовного походження: *арф, догм, пальм, шайб;* тільки в іменниках на **-к(а)** за аналогією до відповідних українських з'являється **о:** *а́рка — а́рок, ма́рка — ма́рок.*

Примітка 2. В іменниках иншомовного походження з подвоєними приголосними в родовому відмінку множини це подвоєння зберігається: *ванн* (від *ва́нна*), *вілл* (від *ві́лла*), *панн* (від *па́нна*).

Давальний відмінок

3. У давальному відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення **-ам, -ям:**

а) закінчення **-ам** мають іменники твердої та мішаної груп: *го́ловам, книжка́м, маши́нам, фа́брикам; вда́чам, ме́жам, пло́щам;*

б) закінчення **-ям** мають іменники м'якої групи: *бу́рям, наді́ям, робітни́цям, сі́м'ям, статтям.*

Знахідний відмінок 4. У знахідному відмінку множини іменники першої відміни мають форму, однакову з формою називного або родового відмінка множини, причому:

а) іменники — назви осіб та істот мають форму, однакову з формою родового відмінка множини: *ведме́ди́ць, вовчи́ць, листоно́ш, молоди́ць, робітни́ць, украї́нок.*

Примітка. Іменники — назви деяких свійських тварин уживаються також у формі, однаковій із формою називного відмінка: *гна́ти ове́ць* (і *ві́вці*), *па́сти корі́в* (і *коро́ви*), *годува́ти свине́й* (і *сви́ні*);

б) іменники, що не означають істот, уживаються у формі, однаковій із формою називного відмінка: *книжки́, маши́ни, фа́брики; ву́лиці, друка́рні, мрі́ї, сі́м'ї; вда́чі, ме́жі, пло́щі.*

Орудний відмінок 5. В орудному відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення **-ами, -ями, -ми:**

а) закінчення **-ами** мають іменники твердої та мішаної груп: *го́ловами, книжка́ми, маши́нами, фа́бриками; кру́чами, ме́жами, пло́щами;*

б) закінчення **-ями** мають іменники м'якої групи: *ву́лицями, друка́рнями, мрі́ями, робітни́цями, сі́м'ями, статтями;*

в) закінчення **-ми** (паралельно з формами на **-ами, -ями**) мають лише поодинокі іменники: *слізьми́* (і *сльоза́ми*), *свиньми́* (і *сви́нями*).

Місцевий відмінок 6. У місцевому відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення **-ах** для твердої та мішаної груп і **-ях** — для м'якої групи: *у книжка́х, на маши́нах; на кру́чах, на ме́жах; у статтях, у сі́м'ях.*

Кличний відмінок 7. У кличному відмінку множини іменники першої відміни мають форму, однакову з називним: *бабú, дóчки, жінкú, робітнúці.*

II відміна

Однина

Родовий відмінок **§ 56.** У родовому відмінку однини іменники другої відміни залежно від їхнього значення мають закінчення **-а, -я** або **-у, -ю.**

1. Іменники середн. роду в родовому відмінку однини закінчуються тільки на **-а** (у твердій та мішаній групах), **-я** (у м'якій групі): *міста, селá; плечá, прíзвища; знаннá, знарáддя, облúччя, мóря, пóля.*

2. Іменники чол. роду в родовому відмінку однини приймають закінчення **-а** (у твердій та мішаній групах), **-я** (у м'якій групі), коли вони означають:

а) назви осіб, власні імена та прізвища: *робітникá, студéнта, теслярá, учúтеля, фахівцá; Андрíя, Дмитрá, Дорошéнка, Франкá;* також персоніфіковані предмети та явища: *Вíтра, Лíса, Морóза* та ин.;

б) назви тварин і дерев: *ведмéдя, вóвка, дýба, кілкá, конá, пса, пня;*

в) назви предметів: *ґвинтá, замкá, малюнка, ножá, олівцá, піджакá, плащá, портфéля, столá* (й *стóлу*);

г) назви населених пунктів: *Берлíна, Вáшингтóна, Ворóнежа, Житóмира, Кременчукá, Лóндона, Лугáнська, Лýцька, Мúргорода, Нóвгорода, Парúжа, Пекíна, Псковá, Севастóполя, Стамбýла, Тернóполя, Хáркова* (але за традицією *Рúму*).

Примітка 1. Але **-у, -ю** пишемо в складених назвах населених пунктів, другою частиною яких є іменник, що має звичайно в родовому відмінку закінчення **-у:** *Давúдового Брóду, Зелéного Гáю, Крáсного Лимáну, Кривóго Рóгу, Червóного Стáву, Широкого Яру* тощо.

Примітка 2. У розмовному мовленні деякі назви населених пунктів можуть мати також паралельні закінчення **-а, -я, -у, -ю:** *Берлі́на* і *Берлі́ну, Ло́ндона* і *Ло́ндону, Оренбу́рга* і *Оренбу́ргу, Санкт-Петербу́рга* і *Санкт-Петербу́ргу, Пари́жа* і *Пари́жу, Стамбу́ла* і *Стамбу́лу, Брюсе́ля* і *Брюсе́лю* тощо;

ґ) інші географічні назви з наголосом на кінцевому складі, а також із суфіксами присвійності **-ів, -їв, -ин:** *Дінця́, Дністра́, Іртиша́, Колгу́єва, Остра́, Псла, Те́терева, Василько́ва, Іва́нкова, Льво́ва, Ха́ркова, Ки́єва; Козя́тина, Пиря́тина, Сня́тина;*

д) назви мір довжини, ваги, часу тощо: *відсо́тка, гекта́ра, гра́ма, ме́тра, мі́сяця, ти́жня* (але *ві́ку, ро́ку*); назви місяців і днів тижня: *вівто́рка, жо́втня, листопа́да* (але *листопа́ду* — назва процесу), *понеді́лка;* назви грошових знаків: *гроша́, до́лара, карбо́ванця, фу́нта сте́рлінгів, черві́нця;* числові назви: *деся́тка, мільйо́на, мілья́рда;*

е) органів і частин тіла: *но́са, па́льця, хребта́* тощо (але *шлу́нку*);

є) назви машин та їхніх деталей: *автомобі́ля, бурякокомба́йна, ди́зеля, електрово́за, комба́йна, мото́ра, пароплáва, по́ршня, тра́ктора;*

ж) терміни иншомовного походження, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури та їх частини: *а́тома, като́да, ко́нуса, ра́діуса, ро́мба, сегме́нта, се́ктора, си́нуса, шкі́ва, я́мба* тощо, а також українські за походженням суфіксальні слова-терміни: *відмі́нка, дода́тка, займе́нника, іме́нника, трику́тника, чисе́льника, числі́вника* тощо, але *ви́ду, ро́ду,* також *си́нтаксису, скла́ду, спо́собу* (про инші категорії термінів див. п. 3).

3. Закінчення **-у** (у твердій і мішаній групах), **-ю** (у м'якій групі) мають іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають:

а) речовину, масу, матеріал: *азóту, асфáльту, атлáсу, бальзáму, борщý, вóдню, вóску, гáсу, гíпсу, гранíту, квáсу, кваскý, кúсню, льóду, мéду, медкý, папéру, піскý, пóроху, порошкý, сúру, спúрту,* але *хлíба;*

б) сукупність предметів або істот, збірність: *ансáмблю, батальйóну, березнякý, вишнякý, гáю, гýрту, загáлу, капітáлу, капуснякý, каравáну, каталóгу, кáхлю, кóдексу, колектúву, лíсу, оркéстру, пáрку, пóлку, ремане́нту, рóю, сáду, сушнякý, тéксту, товáру, тріумвірáту, хóру;* сюди належать назви кущових і трав'янистих рослин: *барвíнку, бузкý, буркунý, горóху, звіробóю, молочáю, очерéту, чагарникý, щавлю́, ялівцю́, ячмéню* (але *вівсá*), а також назви сортів плодових дерев: *кальвíлю, ренéту, ренклóду* та ин.;

в) назви будівель, споруд, приміщень та їхніх частин: *вестибю́лю, вокзáлу, дáху, завóду, зáлу, зáмку, канáлу, коридóру, магазúну, мезонíну, метрополітéну, мóлу, палáцу, пóверху, сарáю, тúну, універмáгу, шúнку,* але (переважно з наголосом на закінченні) *бліндажá, гаражá, корíвника, курникá, куреня́, млинá, хлівá;* **-а, я** вживаємо також в іменниках — назвах архітектурних деталей: *балкóна, карнúза, éркера, пóртика;* обидва закінчення — **-а, -я** та **-у, -ю** приймають іменники: *мóсту* й *мостá, паркáну* й *паркáна, плóту* й *плотá;*

г) назви установ, закладів, організацій: *інститýту, клýбу, кóледжу, комісаріáту, комітéту, ліцéю, університéту, штáбу;*

ґ) переважна більшість слів зі значенням місця, простору тощо: *абзáцу, вáлу, байрáку, екрáну, крáю, лимáну, лýгу, майдáну, рóву, ручаю́, свíту, урúвку, я́ру,* але *горбá, хýтора* тощо, а також зменшені форми на **-к:** *ліскá, майдáнчика, ставкá, яркá;*

д) явища природи: *вúхору* (*вúхру*), *вогню́, вíтру, грáду, грóму, дощý, жáру, землетрýсу, íнею, морóзу, тумáну, хóлоду;*

е) назви почуттів: *бóлю, гнíву, жáлю, стрáху;*

є) назви процесів, станів, властивостей, ознак, формацій, явищ суспільного життя, загальних і абстрактних понять: *аврáлу, áкту, бíгу, вúнятку, гáласу, грúпу, диконáнсу, дóгмату, достáтку, екзáмену, éкспорту, éкскурсу, звýку, ідеáлу, інтерéсу, канóну, кáшлю, клóпоту, колóквіуму, конфлíкту, крúку, лéту (льóту), ляпасу, мажóру, міражý, мінíмуму, мóдусу, момéнту, прúнципу, прогрéсу, процéсу, реалíзму, регрéсу, рéйсу, ремóнту, рúтму, рýху, світóгляду, сóрту, спóрту, спóсобу, стúду, стóгону, тúфу, тóлку, хúсту, хóду, шýму,* але *ривкá, стрибкá, стусанá*;

ж) терміни иншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі й т. ин.: *аналізу, електрóлізу, íмпульсу, сúнтезу, ферméнту,* а також літературознавчі терміни: *альманáху, éпосу, жáнру, журнáлу, мíфу* (*мíту*), *нáрису, óбразу, памфлéту, ромáну, стúлю, сюжéту, фейлетóну* тощо;

з) назви ігор і танців: *баскетбóлу, вáльсу, волейбóлу, краков'яку, танкý, тáнцю, тéнісу, футбóлу, хокéю,* але *гопакá, козакá, козачкá;*

и) більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот): *водогóну, вододілу, газопрóвóду, живóпису, живоплóту, манускрúпту, родовóду, рукóпису, стравохóду, суходóлу,* але *електровóза, пароплáва;*

і) переважна більшість префіксальних іменників із різними значеннями (крім назв істот): *вúбою, вúпадку, вúслову, відбóю, вíдгуку, заробíтку, затóру, зáпису, óпіку, óпуху, пóбуту, пóштовху, прибýтку, прúкладу, прóводу* (дріт), *сувóю, ýсміху, ýспіху;*

ї) назви річок (крім зазначених у п. 1), озер, гір, островів, півостровів, країн, областей і т. ин.: *Амýру, Бýгу, Гáнгу, Дóну, Дунáю, Єнісéю, Нíлу, Рéйну, Сéйму; Байкáлу,*

Ельтóну, Мічигáну, Світязю, Чáду; Алтáю, Ельбрýсу, Памíру, Урáлу; Кóтліну, Кíпру, Крúту, Рóдосу, Сахалíну; Кáніну, Пелопоннéсу; Алжúру, Афганістáну, Казахстáну, Єгúпту, Ірáку, Китáю; Донбáсу, Ельзáсу, Кавкáзу, Сибíру.

Примітка. У ряді іменників зміна закінчення впливає на значення слова: *алмáза* (коштовний камінь) — *алмáзу* (мінерал), *áкта* (документ) — *áкту* (дія), *апарáта* (прилад) — *апарáту* (установа), *блóка* (у техніці) — *блóку* (об'єднання держав), *бурякá* (одиничне) — *бурякý* (збірне), *вáла* (деталь машини) — *вáлу* (насип), *елемéнту* (абстрактне) — *елемéнта* (конкретне), *інструмéнта* (одиничне) — *інструмéнту* (збірне), *кáменя* (одиничне) — *кáменю* (збірне), *клúна* (предмет) — *клúну* (просторове поняття), *пóяса* (предмет) — *пóясу* (просторове поняття), *рахýнка* (документ) — *рахýнку* (дія), *сóняшника* (рослина) — *сóняшнику* (насіння), *тéрміна* (слово) — *тéрміну* (строк), *фáктора* (маклер) — *фáктору* (чинник) і т. ин.

Давальний відмінок

§ 57. У давальному відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення **-ові, -еві, -єві** або **-у, -ю.**

1. Закінчення **-ові** (у твердій групі), **-еві** (у мішаній групі та в м'якій після приголосного), **-єві** (у м'якій групі після голосного та апострофа) мають іменники чол. роду (за винятком зазначених у п. 2б): *будúнкові, відмíнкові, дирéкторові, дýбові, мáйстрові, нáхилові, Петрóві, робітникóві, рóзумові, вéлетневі, журавлéві, кáменеві, секретарéві, шахтарéві, татýневі, добрóдієві, крáєві, носíєві, Сергíєві, солов'єві.* Ці ж іменники приймають і закінчення **-у, -ю:** *будúнку, відмíнку, дирéктору, добрóдію, солов'ю* й т. д.

Паралельні закінчення **-ові** та **-у** мають також іменники середн. роду із суфіксом **-к-**, що означають малі істоти: *дитяткові — дитятку, немовляткові — немовлятку, поросяткові — поросятку, теляткові — телятку, ягняткові — ягнятку.*

Примітка. Коли в тексті вживаємо поряд кілька іменників чол. роду у формі давального відмінка однини, то для уникнення одно-

манітних відмінкових закінчень слід спочатку використовувати закінчення **-ові**, **-еві**, **-єві**, а потім — **-у**, **-ю**: *Симоне́нкові Василю Андрі́йовичу, Леонідові Мико́лайовичу Іване́нку, добро́дієві бригадиру, па́нові дире́ктору.*

2. Закінчення **-у** (у твердій і мішаній групах), **-ю** (у м'якій групі) мають:

а) іменники середн. роду: *мі́сту, селу́, свя́ту; прі́звищу, знанню́, знаря́ддю, облич́чю, підда́шшю, роздорі́жжю; се́рцю, со́нцю.* У деяких словах можливі також закінчення **-ові**, **-еві**: *ли́хові, мі́стові, се́рцеві;*

б) іменники чол. роду на **-ів**, **-їв**, **-ов**, **-ев**, **-єв**, **-ин**, **-ін**, **-їн**: *Ки́їв — Ки́єву, Колгу́єв — Колгу́єву, Лебеди́н — Лебедину́, Льві́в — Льво́ву, Ма́монтов — Ма́монтову, о́стрів — о́строву, Пу́шкін — Пу́шкіну, рів — ро́ву, Ха́рків — Харкову.*

Примітка 1. У прізвищах можна вживати й закінчення **-ові**: *Воло́шинові, Ільїно́ві, Пу́шкінові, Романи́шинові* та ин.

Примітка 2. Загальні назви із суфіксом **-ин** на означення осіб за етнічною належністю або місцем проживання та похідні від них власні назви людей можемо вживати і з закінченням **-ові**: *болга́ринові — болга́рину, грузи́нові — грузи́ну* і т. ин., *Воло́шинові — Воло́шину, Ру́синові — Ру́сину, Ту́рчинові — Ту́рчину* тощо.

Знахідний відмінок

§ 58. У знахідному відмінку однини іменники другої відміни мають форму, однакову з формою родового або називного відмінка.

1. Форму, однакову з формою родового відмінка, мають усі іменники чол. роду, які означають істоти, а також персоніфіковані явища: *будівника́, доповідача́, коня́, хло́пця, Ві́тра, Моро́за.*

Примітка. Деякі іменники, переважно назви побутових предметів, можуть мати паралельні форми, спільні з формами або родового, або називного відмінків: (зрізав) *ду́ба* й *дуб*, (написав) *листа́* й *лист*, (узяв) *ножа́* й *ніж*, (поклав) *олівця́* й *олі́ве́ць*, (поставив) *плу́га* й *плуг.*

2. Усі инші іменники чол. роду, а також іменники середн. роду в знахідному відмінку мають ту саму форму, що й у називному: *буди́нок, декре́т, інститу́т, колекти́в, мі́ст, наро́д, полк, стиль, сті́л, сон, ячмі́нь; корі́ння, мі́сто, мі́сце, мо́ре, село́.*

Орудний відмінок

§ 59. В орудному відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення **-ом, -ем, -єм** і **-ям, -им.**

1. Закінчення **-ом** мають усі іменники чол. та середн. роду твердої групи, **-ем** (після голосного та апострофа — **-єм**) — іменники чол. та середн. роду мішаної та м'якої груп (крім іменників середн. роду, що закінчуються на **-я**): *ма́йстром, мі́стом, робітнико́м, село́м; бійце́м, кобзаре́м, коне́м, тату́нем, кущем, мі́сцем, мо́рем, ноже́м, плече́м, прі́звищем, секретаре́м, слухаче́м; пирі́єм, ро́єм, солов'є́м, урожа́єм.*

2. Закінчення **-ям** мають усі іменники середн. роду на **-я:** *життя́м, змага́нням, знання́м, наря́ддям, кі́ллям, ли́стям, лу́б'ям, обли́ччям, підда́шшям, роздорі́жжям, ща́стям.*

3. Закінчення **-им** мають в орудному відмінку:

а) іменники — прізвища чол. роду твердої групи на **-ов, -ев, -єв, -ів, -їв, -ин, -ін, -їн**: *Виногра́довим, Зве́гінцевим, Ільї́ни́м, Ковале́вим* (від *Ковалі́в*), *Ле́синим.* Однак неслов'янські прізвища, які закінчуються на **-ов, -ин, -ін**, мають в орудному відмінку однини закінчення **-ом**: *Брюло́вом, Да́рвіном, Ча́пліном.*

Примітка. Українські прізвища на **-ин (-анин, -янин)**, які за походженням є назвами осіб за етнічною належністю або місцем проживання, в орудному відмінку однини вживаються із закінченням **-ом**: *Воло́шином, Ру́сином, Турчи́ном* і т. ин.;

б) іменники — географічні назви середн. роду із суфіксами присвійності **-ов-, -ев- (-єв-), -ин-**, що відмінюються як прикметники: *Горо́шине — Горо́шиним, Деба́льцеве — Деба́льцевим, Котеле́ве — Котеле́вим, Єна́кієве — Єна́кієвим, Михалко́ве — Михалко́вим.*

Але іменники — географічні назви чол. та середн. роду із суфіксами **-ів, -їв, -ин**, що не відмінюються як прикметники, мають в орудному відмінку однини за-

кінчення **-ом**: *Києвом, Козятином, Лебединóм, Пирятином, Святóшином, Хáрковом, Яготинóм.*

Місцевий відмінок

§ 60. У місцевому відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення **-ові, -еві, -єві, -у, -ю, -і, -ї**.

1. Закінчення **-ові** в твердій групі, **-еві** (після голосного та апострофа — **-єві**) у м'якій та мішаній групах мають:

а) іменники чол. роду, що означають істоти: *при бáтькові, на брáтові, при вчи́телеві, при тату́неві, на конéві, на носієві, на робітникóві, на товáришеві;*

б) іменники середн. роду твердої групи із суфіксом **-к-** (назви істот): *на дитя́ткові, на теля́ткові, на хлоп'я́ткові.*

Примітка. Іменники чол. роду — назви осіб, а також зазначені іменники середн. роду мають у місцевому відмінку однини паралельно із закінченням **-ові, -еві, -єві** й закінчення **-у, -ю**: *при бáтьку, на робітнику́, на дитя́тку, на теля́тку.* Іменники чол. роду, що означають істот (не осіб), мають у місцевому відмінку однини поряд із закінченнями **-ові, -еві, -єві** й закінчення **-і, -ї**: *на коні́, на ослі́, на ти́грі.*

2. Закінчення **-у** (після голосного — **-ю**) мають:

а) іменники чол. та середн. роду твердої групи із суфіксами **-к-, -ак-, -ик-, -ок-, -к(о)**, що означають неістоти: *у буди́нку, у ві́йську, у гуртку́, на держаку́, на дóщику, у лі́жку, на літаку́, у мі́сячнику, у мішку́, у підраху́нку.* Вживані також паралельні форми з **-ові**: *у буди́нкові, на держакóві, на літакóві, на лі́жкові* тощо;

б) іменники чол. роду односкладових основ із закінченням **-у, -ю** в родовому відмінку, якщо наголос у місцевому відмінку переходить з основи на закінчення: *у бою́, на льоду́, на сніґу́, у соку́, у степу́, на шляху́.*

3. Закінчення **-і** (після голосного та апострофа — **-ї**) мають:

а) іменники чол. роду (переважно безсуфіксні), що означають неістоти: *в áкті, на бéрезі, на ґрýнті, у декрéті, у дзьóбі, у краї, у листí, на мíсяці, на пóверсі, на порóзі, на стовпí, на ремóнті, у тéмпі, у цéнтрі, у штáбі.*

Примітка. Деякі іменники цього типу можуть мати паралельні закінчення **-і, -ї** та **-у, -ю**, що залежить від місця наголосу в слові: *у гáї — у гаю, у крáї — у краю, на тóрзі — на торгý;*

б) іменники середн. роду твердої групи (без суфікса **-к**), а також мішаної та м'якої груп: *у мíсті, на селí, на письмí, у слóві; на піддáшші, на плечí, у прíзвищі, на роздорíжжі, у станóвищі; на облúччі, у життí, на пригíр'ї, на подвíр'ї, на пóлі.*

Примітка. Із прийменником **по** можуть уживатися іменники з паралельними закінченнями **-у, -ю** та **-і, -ї**: *по Дніпрý — по Дніпрí, по мíсту — по мíсті, по лíсу — по лíсі, по селý — по селí;* для позначення часу вживаються іменники тільки із закінченням **-і**: *по обíді, по закíнченні.*

Кличний відмінок

§ 61. Іменники другої відміни в кличному відмінку закінчуються на **-у, -ю, -е**.

1. Закінчення **-у** мають іменники твердої групи (зокрема із суфіксами **-ик, -ок, -ко**), иншомовні імена з основою на **г, ґ, к, х** і деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (крім **ж**): *Пéтрику, Івáнку, Олéгу (й Олéже), батьку, сúнку, погóничу, слухáчу, товáришу, робітникý* (і *робітнúче) Джéку, Жáку, Людвíґу, Фрíдриху;* також іменники *дíду, сúну, тáту.*

2. Закінчення **-ю** мають іменники м'якої групи: *Вітáлію, вчúтелю, Грúцю, крáю, лíкарю, мíсяцю, розмáю, ясеню, Íгорю.*

3. Закінчення **-е** мають безсуфіксні іменники твердої групи, іменники м'якої групи із суфіксом **-ець** та деякі іменники мішаної групи, зокрема власні назви з основою на **ж, ч, ш, дж** і загальні назви з основою на **р, ж**: *Богдáне, Бóже, гóлубе, дрýже, козáче, óрле, пáне, Пéтре, сóколе, Степáне, чумáче; жéнче* (від *жнець*),

крáвче, молóдче, хлóпче, шéвче (але *бійцю́, знавцю́*); *гусля́ре, Дóвбуше, мáляре, стóроже, тесля́ре, школя́ре.*

4. Прізвища прикметникового походження на **-ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн)**, такі, як *Глі́бов, Ковалі́в, Пу́шкін, Романи́шин, Тю́тчев, Чапáєв, Щóголів*, у звертаннях мають форму кличного відмінка: *Глі́бове, Ковалéве, Пу́шкіне, Романи́шине, Щóголеве* та ин.

Географічні назви, до складу яких входять зазначені суфікси, мають у кличному відмінку закінчення **-е:** *Ки́єве, Лебеди́не, Львóве.*

Примітка 1. У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного відмінка має як перше, так і друге слово: *добрóдію актóре, пáне лейтенáнте.*

Примітка 2. У звертаннях, що складаються із загальної назви та імени, прізвища, форму кличного відмінка набуває як загальна назва, так і власне ім'я: *брáте Пéтре, дру́же Гри́цю, колéго Степáне, пáні Катери́но, пáне Вітáлію, дру́же Макси́менку; колéго Іваничу́ку.*

Примітка 3. У звертаннях до жінок, що складаються із загальної назви та прізвища у формі чол. роду, форму кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди виступає у формі називного відмінка: *добрóдійко Гончару́к, пáні Шевчéнко.*

Примітка 4. У звертаннях, що складаються з двох власних назв — імени та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Володи́мире Хомичу́, Íгорю Іллічу́, Васи́лю Анатóлійовичу, Вітáлію Íгорьовичу, Ілле́ Миколáйовичу, Пéтре Кузьмичу́, Ярослáве Андрі́йовичу.*

Множина

Називний відмінок

§ 62. У називному відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення **-и, -і, -ї, -а, -я.**

1. Закінчення **-и** мають усі іменники чол. роду твердої групи: *батьки́, береги́, горóди, директори́, завóди, ліси́, робітники́, тáти, футля́ри*, але *дру́зі.*

Примітка. Іменники чол. роду із суфіксами **-анин (-янин), -ин (-їн)** у множині втрачають **-ин (-їн)**: *болгáри, громадя́ни, кия́ни, татáри, хазя́ї (хазяїни́)*, але *грузи́ни, осети́ни, руси́ни.*

2. Закінчення **-і** (після голосного та апострофа — **-ї**) мають іменники чол. роду м'якої та мішаної груп, а також деякі іменники середн. роду: *вéлетні, герóї, ковалí, краї́, купцí, лікарí, пазурí* (і *пáзури*), *секретарí, солов'ї́, теслярí, школярí; ножí, слухачí, товаришí; óчі* (рідше *вíчі*), *плéчі, ýші* (частіше *вýха*).

Примітка 1. Іменники чол. роду з числівниками *два, три, чотири* вживаємо виключно з відповідними флексіями **-и**, **-і** (**-ї**): *два хлопці, три робітники, чотири слухачі.*

Примітка 2. В урочистому мовленні замість форми множини слова *брат* — *братú* вживають форму збірності *брáття* (рідше — *братóве*).

3. Закінчення **-а** (у твердій і мішаній групах), **-я** (у м'якій групі) мають усі іменники середн. роду: *дéна* (від *дно*), *містá, пéра, стремéна; прíзвища, я́вища; знання́, моря́, облúччя, піддáшшя, поля́, прислі́в'я, роздорíжжя.*

Кілька іменників чол. роду другої відміни мають у називному відмінку множини паралельні закінчення **-и** та **-а**: *вівсá — вівсú, вýса — вýси, ґрунтú — ґрунтá* (збірне), *рукавú — рукáва, хлібú — хлібá* (збірне), але тільки *тáти* (від *тáто*).

Примітка. Іменник *Госпóдь* форм множини не має.

Родовий відмінок

§ 63. У родовому відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення **-ів** (**-їв**), нульове закінчення та **-ей**.

1. Закінчення **-ів** (після голосного та апострофа — **-їв**) мають іменники чол. роду та іменники середн. роду на **-е**, **-я**: *батькíв, берегíв, вáтів, вóльтів, герóїв, грáмів, дрýзів, дощíв, краї́в, мéтрів, óмів, пíдписів, робітникíв, солдáтів, солов'ї́в, степíв, товаришíв, школярíв; верхíв'їв, відкриттíв, життíв, міжгíр'їв, морíв, нагíр'їв, подвíр'їв, полíв, покриттíв, почуттíв, прислíв'їв.*

Примітка. Деякі іменники чол. роду мають і нульове закінчення (основу): *тáтів (тат), (чóботів) чобíт*, а також після числівників: *сім днів* (і *день*), *сто разів* (і *раз*), але *днів сім, разів сто; сім чоловíк*, тобто "сім осіб", але *сім чоловíків* — "сім осіб чоловічої

статі", *чоловік із двісті,* а також ті іменники, що втрачають у множині суфікс **-ин**: *болгáр, громадя́н, селя́н, татáр,* але *грузи́нів, осети́нів, русині́в.*

2. Нульове закінчення мають усі іменники середн. роду на **-о**, **-е** та більшість на **-я** (переважно з попереднім м'яким подовженим приголосним **н**): *бажáнь, болі́т, вагáнь, верхові́ть, весі́ль, ві́дер, ві́кон, долі́т, завдáнь, засі́дань, знань, кіл, кі́лець, колі́с, місць, озе́р, обли́ч, пальт, питáнь, піддáш, поло́тен, посилáнь, прі́звищ, роздорі́ж, серць* (і *серде́ць*), *сіл, слів, поня́ть, ху́тер, яе́ць,* але *морі́в, полі́в* (рідше *піль*).

Примітка. При збігові двох приголосних у кінці основи при нульовому закінченні часто з'являються вставні **о** або **е**: *ві́кон, пáсом, су́кон; болі́тець, ві́дер, віко́нець, гáсел, ден* (від *дно*), *кі́лець, озе́рець, пі́рець, ре́бер.*

3. Закінчення **-ей** мають деякі іменники чол. роду: *госте́й, ко́ней* і середн. роду: *оче́й* (і *віч*), *плече́й* (і *пліч*), зрідка *уше́й* (перев. *вух*).

Давальний відмінок

§ 64. У давальному відмінку множини другої відміни іменники чол. та середн. роду мають закінчення **-ам** (у твердій і мішаній групах) і **-ям** (у м'якій групі): *батькáм, робітникáм, слухачáм, товаришáм, тракторáм, ву́хам, колі́нам, містáм, прі́звищам, се́лам; края́м, шахтаря́м; го́стям, дру́зям, місця́м, моря́м, обли́ччям, питáнням, роздорі́жжям, узви́шшям.*

Знахідний відмінок

§ 65. У знахідному відмінку множини іменники другої відміни мають форму, однакову або з називним, або з родовим відмінком множини, причому:

1. Іменники, що означають істот, мають закінчення, однакове з родовим відмінком множини: *вчителі́в, геро́їв, кравці́в, лікарі́в, о́ленів, робітникі́в, хрущі́в* (але *піти́ в солдáти, перейти́ в робітники́*).

Примітка. Назви деяких свійських тварин мають переважно форму, однакову з родовим відмінком: *волі́в* (і *воли́*), *ко́ней* (і *ко́ні*).

2. Усі инші іменники мають форму, однакову з називним відмінком множини: *берегú, тракторú; вантажí, олівцí; містá, сéлища; моря́, облúччя, поля́, узвúшшя.*

Орудний відмінок

§ **66**. В орудному відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення **-ами, -ями, -ми.**

1. Закінчення **-ами** (у твердій та мішаній групах), **-ями** (у м'якій групі) мають іменники чол. та середн. роду: *берегáми, робітникáми, товаришáми, тракторáми; вýхами, містáми, прíзвищами, сéлами, я́вищами; коваля́ми, шахтаря́ми; знаря́ддями, місця́ми, облúччями, поля́ми, роздорíжжями, узвúшшями.*

2. Закінчення **-ми** (паралельно з формами на **-ами, -ями**) мають іменники чол. та середн. роду: *гістьмú* (частіше *гóстя́ми*); *грíшми* (й *грошúма*), *кíньми* (й *кóнями*), *чобітьмú* (й *чобóтями, чóботами*); *колíньми* (й *колíнами*), *колíсьми* (частіше *колéсами*), *крúльми* (частіше *крúлами*), *ушúма* (частіше *вýхами*).

Примітка. Іменники середн. роду *óко, плечé* мають в орудному відмінку множини закінчення **-има**: *очúма, плечúма.*

Місцевий відмінок

§ **67**. У місцевому відмінку множини іменники чол. та середн. роду мають закінчення **-ах** (у твердій та мішаній групах), **-ях** (у м'якій групі): *на берегáх, на робітникáх, у селúщах; у календаря́х, на шахтаря́х; на місця́х, на облúччях, на роздорíжжях, на узвúшшях, на чóботах (чобóтях).*

Кличний відмінок

§ **68**. У кличному відмінку множини іменники другої відміни мають форму, однакову з називним: *братú* (в урочистому мовленні також *братóве*), *робітникú; діячí, товаришí; учителí, шахтарí, моря́, сéла.* Іменник *пан,* крім закінчення **-и**, в офіційному звертанні має закінчення **-ове**: *панóве.*

III відміна

Однина

§ 69. 1. У родовому відмінку однини іменники III відміни на **-ть** за другим приголосним кореня (основи), а також слова *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білору́сь*, мають закінчення **-и**: *ві́сти, незале́жности, ра́дости, сме́рти, че́сти; кро́ви, любо́ви, о́сени, со́ли, Ру́си, Білору́си*. Усі инші іменники мають закінчення **-і**: *бо́язні, га́лузі, но́чі, о́сі, пе́чі, по́дорожі, ті́ні, ста́лі* та ин.

2. У давальному відмінку однини всі іменники III відміни мають закінчення **-і**: *ві́сті, незале́жності, ра́дості, любо́ві, кро́ві, со́лі, о́сені, Ру́сі, но́чі, пе́чі, по́дорожі, ста́лі, ті́ні*.

Примітка. Форми непрямих відмінків від іменників, що означають абстрактні поняття простору: *височі́нь, глибочі́нь, далечі́нь, широчі́нь*, крім знахідного та орудного, вживаються рідко; їх замінюють відповідні словоформи з суфіксом **-ин-(а)**: *височина́, глибочина́, широчина́*.

3. У знахідному відмінку однини іменники цієї відміни мають форму, однакову з називним відмінком.

4. В орудному відмінку однини іменники цієї відміни набувають закінчення **-ю**, причому:

а) якщо основа іменника закінчується одним приголосним (крім губного та **р**), то після голосного перед закінченням **-ю** цей приголосний подовжується (на письмі подвоюється): *височі́нню, ві́ссю, волосі́нню, в'я́ззю, га́луззю, загі́беллю, мі́ддю, мі́ццю, сі́ллю, ті́нню; ні́ччю, по́дорожжю*;

б) якщо основа іменника закінчується сполученням приголосних або на губний (**б, п, в, м, ф**), а також на **р, щ**, то подовження не відбувається: *ве́рф'ю, ві́стю, жо́вчю, кі́новар'ю, кро́в'ю, любо́в'ю, ма́тір'ю, не́хворощю, О́б'ю, ра́дістю, я́кістю*.

5. У місцевому відмінку однини вживається закінчення **-і**: *при ві́сті, у га́лузі, у до́повіді, на о́сі, у по́дорожі, у ра́дості, у со́лі, на Ру́сі, у ті́ні.*

6. У кличному відмінку іменники цієї відміни мають закінчення **-е**: *ві́сте, любо́ве, но́че, ра́досте, сме́рте.*

Множина

§ 70. 1. У називному, знахідному та кличному відмінках множини іменники третьої відміни мають закінчення **-і**: *ві́дповіді, ві́сті, о́сі, ті́ні; но́чі, по́дорожі.*

2. У родовому відмінку множини виступає закінчення **-ей**: *відо́мостей, ві́дповідей, вісте́й, га́лузей, до́повідей, областе́й, осе́й, ті́ней; ноче́й, по́дорожей.*

3. У давальному відмінку множини виступає закінчення **-ям** (після шиплячого — **-ам**): *ві́дповідям, вістя́м, о́сям, ті́ням; ноча́м, по́дорожам.*

4. В орудному відмінку множини вживається закінчення **-ями** (після шиплячого — **-ами**): *ві́дповідями, ві́стя́ми, костя́ми (кістьми́), о́сями; ноча́ми, по́дорожами.*

5. У місцевому відмінку множини вживається закінчення **-ях** (після шиплячого — **-ах**): *у ві́дповідях, у ві́стя́х, на о́сях, у ті́нях; по ноча́х.*

§ 71. ВІДМІНЮВАННЯ СЛОВА *МА́ТИ*

	Однина	Множина
Н.	ма́т-**и** (рідко — ма́т-**ір**)	мат-**ер-і́**
Р.	ма́т-**ер-і**	мат-**ер-і́в**
Д.	ма́т-**ер-і**	мат-**ер-я́м**
Зн.	ма́т-**ір**	мат-**ер-і́в**
Ор.	ма́т-**ір’-ю**	мат-**ер-я́ми**
М.	...ма́т-**ер-і**	...мат-**ер-я́х**
Кл.	ма́т-**и**	мат-**ер-і́**

IV відміна

Однина

§ 72. 1. У називному, знахідному та кличному відмінках однини іменники четвертої відміни мають закінчення **-я** (після шиплячого — **-а**): *галченя́, гуся́, дитя́, ім'я́, козеня́, пле́м'я; коліща́, курча́, лоша́.*

2. У родовому відмінку однини вживаємо форми на **-ят-и** (після шиплячого **-ат-и**) та **-ен-и**: *галченя́ти, голуб'я́ти, гуся́ти, дитя́ти, козеня́ти, курча́ти, лоша́ти, коліща́ти; і́мени* (та *ім'я́*), *пле́мени* (та *пле́м'я*), *ви́мени* (та *ви́м'я*), *ті́мени* (та *ті́м'я*).

3. У давальному відмінку однини вживаємо форми на **-ят-і** (після шиплячого — **-ат-і**) та **-ен-і**: *галченя́ті, гуся́ті; дитя́ті, козеня́ті; курчаті, лоша́ті; і́мені, пле́мені, ви́мені, ті́мені.*

4. В орудному відмінку однини вживана форма (без суфікса **-ят-**, **-ат-**) на **-ям** (після шиплячого — **-ам**), а іменники із суфіксом **-ен-** мають паралельні форми на **-ен**, **-ем** і **-ям**: *галченя́м, гуся́м; дитя́м, козеня́м; курча́м, лоша́м; і́менем* і *ім'я́м, пле́менем* і *пле́м'ям, ви́менем* і *ви́м'ям, ті́менем* і *ті́м'ям.*

5. У місцевому відмінку однини вживаємо форми на **-ят-і** (після шиплячого — **-ат-і**) та **-ен-і**: *на галченя́ті; на курча́ті; в і́мені, у пле́мені, на ви́мені* (*вим'ї*), *на ті́мені* (*ті́м'ї*).

Множина

§ 73. 1. У називному та кличному відмінках множини іменники четвертої відміни мають форму на **-ят-а** (після шиплячого — **-ат-а**) й **-ен-а**: *гуся́та, теля́та; курча́та, лоша́та; імена́, племена́.*

2. У родовому відмінку множини виступає нульове закінчення з основами на **-ят** (після шиплячого — **-ат**) і **-ен**: *гуся́т, теля́т; курча́т, лоша́т; іме́н, племе́н.*

3. У давальному відмінку множини вживаємо форми на **-ят-ам** (після шиплячого — **-ат-ам**) і **-ен-ам**: *гусятам, телятам; курчатам, лошатам; іменам, племенам.*

4. У знахідному відмінку множини іменники четвертої відміни мають форму, однакову з називним відмінком: *коліщата; імена, племена*; з родовим відмінком (для назв людей): *дівчат, хлоп'ят*; або обидві форми (для назв тварин): *гусят* і *гусята; курчат* і *курчата, ягнят* і *ягнята.*

5. В орудному відмінку множини вживаємо форми на **-ят-ами** (після шиплячого — **-ат-ами**) та **-ен-ами**: *гусятами, ягнятами; курчатами, лошатами; іменами, племенами.*

6. У місцевому відмінку множини вживаємо форму на **-ят-ах** (після шиплячого — **-ат-ах**) і **-ен-ах**: *на гусятах, на ягнятах; на курчатах, на лошатах; в іменах, у племенах.*

§ 74. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО МАЮТЬ ТІЛЬКИ ФОРМУ МНОЖИНИ

1. У називному відмінку вживаємо:

а) закінчення **-и**: *в'язи, гуси, діти, збоїни, кури, люди, ночви, сани, сіни, сходи, штани.*

Примітка. Деякі іменники, зокрема *гуси, діти, кури, люди*, мають форму однини, але від инших основ: *гуска, дитина, курка, людина*;

б) закінчення **-і** (після голосного — **-ї**): *гордощі, граблі, двері, дріжджі, коноплі, помиї, радощі, хитрощі*;

в) закінчення **-а** (зрідка — **-я**): *вила, ворота, дрова, ясла, ясна, вінця.*

2. У родовому відмінку виступають:

а) закінчення **-ей**: *грошей, гусей, дверей, курей, людей, саней, сіней*;

б) закінчення **-ів**: *в'язів, граблів* (і *грабель*), *дріжджів, кліщів, сходів, хитрощів*;

в) нульове закінчення: *вил, воріт, дров, збоїн, конопель, лещат, ночв* (частіше *ночов*), *ясел, ясен.*

3. У давальному відмінку виступають:

а) закінчення **-ам** після твердого приголосного, коли в називному відмінку іменники мають закінчення **-и, -а** або **-і** (після шиплячого): *веселощам, вилам, воротам, в'язам, ночвам, радощам, сходам, штанам* (і *штаням*), *яслам,* але *гусям, дітям, людям, курям, саням, сіням;*

б) закінчення **-ям** після голосного та після м'якого приголосного, коли в називному відмінку іменники закінчуються на **-і, -ї, -я**: *вінцям, граблям, дверям, помиям.*

4. У знахідному відмінку вживаємо форми:

а) однакові з називним відмінком: *вила, вінця, граблі, коноплі, сани, ясла;*

б) однакові з родовим відмінком (для назв людей): *дітей, людей;*

в) обидві форми (для назв деяких свійських тварин): *гусей* і *гуси, курей* і *кури.*

5. В орудному відмінку виступають:

а) закінчення **-ами** в іменниках, які в називному відмінку мають закінчення **-и, -а** або **-і** (після шиплячого): *вилами, ночвами, сходами; веселощами, радощами;*

б) закінчення **-ями** в іменниках, які в називному відмінку закінчуються на **-і, -ї, -я**: *вінцями, граблями, коноплями, помиями;*

в) закінчення **-ми**: *ворітьми* (й *воротами*), *грішми* (й *грошима*), *гусьми* (й *гусями*), *дверми* (й *дверима*), *дітьми, курми, людьми, саньми* (й *санями*), *сіньми, штаньми* (й *штанами, штанями*).

6. У місцевому відмінку залежно від попереднього приголосного вживаємо закінчення **-ах, -ях**: *на вилах, на воротах* (рідше — *воротях*), *у ночвах, на штанах (на штанях), у яслах; на граблях, у дверях, у помиях.*

ПРИКМЕТНИК

§ 75. За характером кінцевого приголосного основи та відмінкових закінчень прикметники поділяються на дві групи — тверду й м'яку.

Тверда група прикметників

1. До твердої групи належать:

а) якісні та відносні прикметники, що мають основу на твердий приголосний і в називному відмінку однини чол. роду закінчуються на **-ий**: *безла́дний, безпора́дний, безробі́тний, бідола́шний, велі́чний, весе́лий, весняни́й, відпові́дний, гірки́й, глухи́й, дові́чний, замо́жний, за́хідний, кни́жний, ко́сий, ку́ций, майсте́рний, мо́дний, молоди́й, навча́льний, нагі́рний, наро́дний, нови́й, око́личний, пито́мий, попере́чний, пото́чний, працьови́тий, прода́жний, п'ятизірко́вий, рі́дний, річни́й (цьогорі́чний, сьогорі́чний), сві́жий, семирі́чний, си́зий, сі́рий, сліпи́й, ста́рший, схі́дний, теля́чий, тогобі́чний, тото́жний, тугий, тяму́щий, чи́стий*;

б) присвійні прикметники із суфіксами **-ів** (після голосного та апострофа — **-їв**), **-ин** (після голосного та апострофа — **-їн**), які в називному відмінку однини чол. роду після цих суфіксів мають нульове закінчення: *Андрі́їв, ба́тьків, Га́лин, ді́дів, доччи́н, І́горів, Марі́їн, ня́нин, шевці́в*;

в) усі короткі форми прикметників: *варт, ви́нен, го́ден (зго́ден), гото́в, жив, здоро́в, зе́лен, ла́ден, пе́вен, по́вен, пови́нен, прав, рад, я́сен.*

М'яка група прикметників

2. До м'якої групи належать:

а) відносні прикметники, що мають основу на м'який приголосний **-н-** і в називному відмінку однини чол. роду закінчуються на **-ій**: *безо́дній, бу́дній, ве́рхній, весі́нній, вечі́рній, всесві́тній (кругосві́тній), горо́дній, да́вній (неда́вній), доро́жній (подоро́жній), досві́тній, доста́тній, дру́жній* (але *дру́жний* — з иншим значенням), *жи́тній, за́дній, замі́жня, кра́йній, ку́тній, лі́тній (повнолі́тній), майбу́тній, мо-*

гу́тній, му́жній, незабу́тній, нові́тній, обі́дній (пообі́дній), осві́тній, осі́нній, оста́нній, пере́дній, пі́зній, поро́жній, прису́тній (відсу́тній, посу́тній), пу́тній, ра́нній, самобу́тній, само́тній (але *самі́тний*), *сере́дній (посере́дній)*, *спі́дній, сторо́нній, сусі́дній, ха́тній, худо́жній* тощо;

б) усі прикметники на **-жній, -шній**, що походять від прислівників: *бли́жній, вну́трішній, вчора́шній, да́вні́шній, дома́шній, за́втрашній, зо́внішній, коли́шній, око́лишній, поздо́вжній, ра́нішній, спра́вжній, сього́днішній, тепе́рішній, торі́шній, туте́шній* та ин.; також *прийде́шній, сіне́шній* тощо;

в) відносні прикметники з основою на **-й**: *безкра́їй, довгові́їй, короткоши́їй;* відносні прикметники з відтінком присвійності: *бра́тній, о́рлій*, а також якісний прикметник *си́ній*.

§ 76. ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Однина

Тверда група

	чол. рід	**середн. рід**	**жін. рід**
Н.	га́рн-**ий**	га́рн-**е**	га́рн-**а**
Р.	га́рн-**ого**	га́рн-**ого**	га́рн-**ої**
Д.	га́рн-**ому**	га́рн-**ому**	га́рн-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	га́рн-**е**	га́рн-**у**
Ор.	га́рн-**им**	га́рн-**им**	га́рн-**ою**
М.	... га́рн-**ому (-ім)**	... га́рн-**ому (-ім)**	...га́рн-**ій**
Н.	бра́тів	бра́тов-**е**	бра́тов-**а**
Р.	бра́тов-**ого**	бра́тов-**ого**	бра́тов-**ої**
Д.	бра́тов-**ому**	бра́тов-**ому**	бра́тов-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	бра́тов-**е**	бра́тов-**у**
Ор.	бра́тов-**им**	бра́тов-**им**	бра́тов-**ою**
М.	... бра́тов-**ому (-ім)**	... бра́тов-**ому (-ім)**	...бра́тов-**ій**

М'яка група

Н.	си́н-**ій**	си́н-**є**	си́н-**я**
Р.	си́нь-**ого**	си́нь-**ого**	си́нь-**ої**
Д.	си́нь-**ому**	си́нь-**ому**	си́н-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	си́н-**є**	си́н-**ю**
Ор.	си́н-**ім**	си́н-**ім**	си́нь-**ою**
М.	... си́нь-**ому** (си́н-**ім**)	... си́нь-**ому** (си́н-**ім**)	... си́н-**ій**

Н.	безкра́-**їй**	безкра́-**є**	безкра́-**я**
Р.	безкра́й-**ого**	безкра́й-**ого**	безкра́й-**ої**
Д.	безкра́й-**ому**	безкра́й-**ому**	безкра́-**їй**
Зн.	= Н. або Р.	безкра́-**є**	безкра́-**ю**
Ор.	безкра́-**їм**	безкра́-**їм**	безкра́й-**ою**
М.	... безкра́й-**ому** (безкра́-**їм**)	...безкра́й-**ому** (безкра́-**їм**)	... безкра́-**їй**

Множина

	Тверда група		М'яка група	
Н.	га́рн-**і**	бра́тов-**і**	си́н-**і**	безкра́-**ї**
Р.	га́рн-**их**	бра́тов-**их**	си́н-**іх**	безкра́-**їх**
Д.	га́рн-**им**	бра́тов-**им**	си́н-**ім**	безкра́-**їм**
Зн.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Ор.	га́рн-**ими**	бра́тов-**ими**	си́н-**іми**	безкра́-**їми**
М.	... га́рн-**их**	...бра́тов-**их**	...си́н-**іх**	...безкра́-**їх**

Примітка 1. Прикметникові іменники типу *будівни́чий, лю́тий* (місяць), *подоро́жній* тощо відмінюємо як прикметники: *до будівни́чого, будівни́чі, з будівни́чими; лю́того, в лю́тому*. Пор. у сполученнях: *Сьогодні п'яте лю́того й П'ятого лю́того цього ро́ку*.

Примітка 2. Складні прикметники з **-лиций**: *білоли́ций, блідоли́ций, круглоли́ций, повноли́ций* тощо відмінюємо так:

Однина

	чол. рід	**середн. рід**	**жін. рід**
Н.	білоли́ц-**ий**	білоли́ц-**е**	білоли́ц-**я**
Р.	білоли́ць-**ого**	білоли́ць-**ого**	білоли́ць-**ої**
Д.	білоли́ць-**ому**	білоли́ць-**ому**	білоли́ц-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	білоли́ц-**е**	білоли́ц-**ю**
Ор.	білоли́ц-**им**	білоли́ц-**им**	білоли́ць-**ою**
М.	... білоли́ць-**ому** (білоли́ц-**ім**)	... білоли́ць-**ому** (білоли́ц-**ім**)	...білоли́ц-**ій**

§ 77. СТУПЕНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Вищий ступінь порівняння прикметників

1. Вищий ступінь порівняння прикметників утворюємо додаванням:

а) суфікса **-іш-** або **-ш-** до основи чи до кореня звичайної форми якісного прикметника: *нов-і́ш-ий, повн-і́ш-ий, син-і́ш-ий, дешéв-ш-ий, солóд-ш-ий*;

б) слів **більш, менш** до звичайної форми якісного прикметника: *більш вдáлий, більш доскон́алий, менш вередли́вий.*

Найвищий ступінь порівняння прикметників

2. Найвищий ступінь порівняння прикметників утворюємо додаванням:

а) префікса **най-** до форми вищого ступеня: *найбі́льший, найкрáща, наймéнше*;

б) слів **найбі́льш, наймéнш** до звичайної форми якісного прикметника: *найбі́льш зручни́й, найбі́льш стійкá, наймéнш приє́мне.*

Для посилення ознаки при формах найвищого ступеня порівняння прикметників вживаємо частки **що** і **як**; пишемо їх з прикметниками разом: *щонайсильні́ший, якнайбі́льший, якнайшви́дший.*

ЧИСЛІВНИК

КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ

Відмінювання кількісних числівників

§ 78. 1. Числівник *оди́н, одне́ (одно́), одна́* відмінюємо так:

	Однина		Множина
	чол. і середн. рід	**жін. р.**	
Н.	оди́н одне́ (одно́)	одна́	одні́
Р.	одного́	одніє́ї (одно́ї)	одни́х
Д.	одному́	одні́й	одни́м
Зн.	= Н. або Р. одне́ (одно́)	одну́	= Н. або Р.
Ор.	одни́м	одніє́ю (одно́ю)	одни́ми
М.	... одно́му (одні́м)	... одні́й	... одни́х

Примітка. У висловах *оди́н до о́дного* й под. наголос у другому слові на першому складі, *один на о́дному, одна́ о́дну* і т. д.

2. Инші кількісні числівники відмінюємо так:

Н.	два дві	три	чоти́ри
Р.	двох	трьох	чотирьо́х
Д.	двом	трьом	чотирьо́м
Зн.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Ор.	двома́	трьома́	чотирма́
М.	... двох	... трьох	... чотирьо́х

Н.	п'ять	шість
Р.	п'ятьо́х, п'яти́	шістьо́х, шести́
Д.	п'ятьо́м, п'яти́	шістьо́м, шести́
Зн.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Ор.	п'ятьома́, п'ятьма́	шістьома́, шістьма́
М.	... п'ятьо́х, п'яти́	... шістьо́х, шести́

Н.	сім	вíсім
Р.	сімóх, семú,	вісьмóх, восьмú
Д.	сімóм, семú	вісьмóм, восьмú
Зн.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Ор	сімомá, сьомá	вісьмомá, вісьмá
М.	... сімóх, семú	... вісьмóх, восьмú

3. Як *п'ять* або *шість* відмінюємо числівники *дéв'ять, дéсять, одинáдцять, дванáдцять, тринáдцять, чотирнáдцять, п'ятнáдцять, шістнáдцять, сімнáдцять, вісімнáдцять, дев'ятнáдцять, двáдцять, трúдцять.*

4. Складні числівники *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* відмінюємо за таким зразком:

Н.	п'ятдесят
Р.	п'ятдесятьóх, п'ятдесятú
Д.	п'ятдесятьóм, п'ятдесятú
Зн.	п'ятдесят або п'ятдесятьóх
Ор.	п'ятдесятьомá, п'ятдесятьмá
М.	... п'ятдесятьóх, п'ятдесятú

Примітка. За цим зразком відмінюємо числівниковий варіант *дев'ятдесят*, уживаний у розмовній мові та художній літературі.

5. Складні числівники *двíсті, трúста, чотúриста, п'ятсóт, шістсóт, сімсóт, вісімсóт, дев'ятсóт* відмінюємо за такими зразками:

Н.	двíсті	п'ятсóт
Р.	двохсóт	п'ятисóт
Д.	двомстáм	п'ятистáм
Зн.	двíсті	п'ятсóт
Ор.	двомастáми	п'ятьмастáми, п'ятьомастáми
М.	... двохстáх	... п'ятистáх

6. У складених кількісних числівниках відмінюємо всі складові частини: *з чотирьохсóт сімдесятьóх вісьмóх (сімдесятú восьмú) тúсяч шестисóт п'ятдесятьох дев'ятьох (п'ятдесятú дев'ятú)* (гривень).

7. Числівники *сóрок, дев'янóсто, сто* в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках уживаємо з закінченням **-а**: *сорокá, дев'янóста, ста.*

8. Збірні числівники *двóє, обóє, трóє* в непрямих відмінках мають форми, спільні з кількісними числівниками *два, обá* (давня форма), *три: двох, двом..., обóх, обóм..., трьох, трьом...*

9. Збірний числівник *обúдва (обúдві)* має в непрямих відмінках такі форми: *обóх, обóм, обомá, на обóх.*

10. Збірні числівники *чéтверо, п'ятеро, шéстеро, сéмеро, вóсьмеро, дéв'ятеро, дéсятеро, одинáдцятеро* в непрямих відмінках мають форми відповідних кількісних числівників: *чотирьóх, чотирьóм..., п'ятьóх, п'ятьóм..., шістьóх, шістьóм...* і т. д.

11. Числівники *тúсяча, мільйóн, мільярд* відмінюємо як іменники відповідних відмін.

12. Неозначено-кількісні числівники *кільканáдцять, кількадесят* відмінюємо як числівник *п'ять: кільканадцятú й кільканадцятьóх, кількадесятьмá й кількадесятьомá.*

ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Відмінювання порядкових числівників

§ 79. 1. Числівники, що мають закінчення **-ий**, відмінюємо як прикметники твердої групи: *пéрший (пéрша, пéрше), дрýгий, четвéртий, п'ятий, шóстий, сьóмий, вóсьмий, дев'ятий, десятий, одинáдцятий, дванáдцятий..., двадцятий, тридцятий, сорокóвий, п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий, дев'янóстий, сóтий, двохсóтий, трьохсóтий, чотирьохсóтий, п'ятисóтий..., тúсячний, двохтúсячний, трьохтúсячний* (і *тритúсячний), чотирьохтúсячний* (і *чотиритúсячний*), *п'ятитúсячний..., мільйóнний, двохмільйóнний, трьохмільйóнний* (і *тримільйóнний*), *чотирьохмільйóнний* (і *чотиримільйонний), п'ятимільйóнний...;* числівник *трéтій (трéтя, трéтє)* відмінюється як прикметник м'якої групи.

2. У складених порядкових числівниках відмінювана остання складова частина: *вісімдесят вóсьмий, вісімдесят*

во́сьмого, ти́сяча дев'ятсо́т дев'яно́сто пе́ршого (року), *у ти́сяча дев'ятсо́т три́дцять дев'я́тому* (році).

3. Порядкові числівники на письмі передаємо переважно словами: *шо́стий по́верх, пе́рше бе́резня.* Якщо порядковий числівник передано цифрою, то після неї кінцеву частину порядкового слова пишемо через дефіс, напр.: *5-й по́верх, на 36-му кіломе́трі, після 7-ї годи́ни* (але при позначенні дат, сторінок видання, а також після римських цифр закінчення здебільшого не пишемо: *1 січня 1999 року, 120 сторінка, І тисячоліття, XXI століття.*

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Відмінювання дробових числівників

§ 80. 1. Дробові числівники читаємо так: 1/2 — *одна́ дру́га,* 1/3 – *одна́ тре́тя,* 1/4 — *одна́ четве́рта,* 5/2 — *п'ять дру́гих,* 2/3 — *дві тре́ті,* 3/4 — *три четве́рті,* 4/3 — *чоти́ри тре́ті,* 3/5 — *три п'я́ті,* 2/7 — *дві сьо́мі,* 9/10 — *де́в'ять деся́тих.*

Відмінюємо їх як звичайні числівники: *двом тре́тім, трьома́ п'ятими; ділúти на одну́ двадця́ту.*

Полови́на (1/2), *трети́на* (1/3), *чверть* (1/4) відмінюємо за зразками відповідних іменників.

2. Числівники *півтора́* (карбованця, відра, десятка), *півтори́* (тисячі), *півтора́ста* невідмінювані.

ЗАЙМЕННИК

Відмінювання особових займенників

§ 81. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина		Множина	
Н.	я	ти	ми	ви
Р.	мене́	тебе́	нас	вас
Д.	мені́	тобі́	нам	вам
Зн.	мене́	тебе́	нас	вас
Ор.	мно́ю	тобо́ю	на́ми	ва́ми
М.	... мені́	... тобі́	... нас	... вас

	Однина		Множина
Н.	він воно́	вона́	вони́
Р.	його́ (нього)	її́ (неї)	їх (них)
Д.	йому́	їй	їм
Зн.	його́ (нього)	її́ (неї)	їх (них)
Ор.	ним	не́ю	ни́ми
М.	... ньо́му (нім)	... ній	... них

Форми займенника третьої особи (*він, вона́, воно́, вони́*) після прийменників уживаємо з приставним **н**: *до нього, на неї, з них*. Орудний відмінок має форму з **н** і без прийменника: *ним, не́ю, ни́ми.*

§ 82. ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК

Відмінювання зворотного займенника

Н.	—	Зн.	себе́
Р.	себе́	Ор.	собо́ю
Д.	собі́	М.	... собі́

Відмінювання присвійних займенників

§ 83. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина		Множина
	чол. і середн. рід	**жін. рід**	
Н.	мій моє́	моя́	мої́
Р.	мого́	моє́ї	мої́х
Д.	моє́му	мої́й	мої́м
Зн.	= Н. або Р. моє́	мою́	мої́х
Ор.	мої́м	моє́ю	мої́ми
М.	... моє́му (мої́м)	... мої́й	... мої́х

Так само відмінюємо займенники *твій, свій.*

Займенники *наш, ваш* відмінюємо як прикметники твердої групи.

Займенник *ї́хній* відмінюємо як прикметник м'якої групи.

Відмінювання вказівних займенників

§ 84. ВКАЗІВНІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина		Множина
	чол. і середн. рід	жін. рід	
Н.	той те	та	ті
Р.	того́	тіє́ї (то́ї)	тих
Д.	тому́	тій	тим
Зн.	= Н. або Р. те	ту	= Н. або Р.
Ор.	тим	тіє́ю (то́ю)	ти́ми
М.	... то́му (тім)	... тій	... тих

Так само відмінюємо займенник *ото́й.*

Н.	цей це	ця	ці
Р.	цього́	ціє́ї	цих
Д.	цьому́	цій	цим
Зн.	= Н. або Р. це	цю	= Н. або Р.
Ор.	цим	ціє́ю	ци́ми
М.	... цьо́му (цім)	... цій	... цих

Так само відмінюємо *оце́й* та рідше вживаний варіянт *сей.*

Відмінювання питальних займенників

§ 85. ПИТАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н.	хто	що
Р.	кого́	чого́
Д.	кому́	чому́
Зн.	кого́	що
Ор.	ким	чим
М.	... ко́му (кім)	... чо́му (чім)

	Однина		Множина
	чол. і середн. рід	жін. рід	
Н.	чий чиє́	чия́	чиї́
Р.	чийо́го	чиє́ї	чиї́х
Д.	чийо́му (чиє́му)	чиї́й	чиї́м
Зн.	= Н. або Р. чиє́	чию́	= Н. або Р.
Ор.	чиї́м	чиє́ю	чиї́ми
М.	... чийо́му (чиє́му, чиї́м)	... чиї́й	... чиї́х

Займенники *які́й, котри́й* відмінюємо як прикметники твердої групи.

Відмінювання означальних займенників

§ 86. ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина			Множина
	чол. і середн. рід		жін. рід	
Н.	весь (уве́сь, ввесь) (усе́)	все	вся (уся́)	всі (усі́)
Р.	всьо́го		всіє́ї	всіх
Д.	всьому́		всій	всім
Зн.	= Н. або Р.	все	(усю́) всю	= Н. або Р.
Ор.	всім		всіє́ю	всіма́
М.	... всьо́му (всім)		... всій	... всіх

Примітка. У всіх відмінках у й в чергуються за загальним правилом (див. § 11).

Займенники *ко́жен (ко́жний), вся́кий, вcaséкий, сами́й* і *са́мий* (напр.: *сами́й хліб,* але *той са́мий), сам (сама́, самі́)* відмінюємо як прикметники твердої групи.

Примітка. Після прийменників наголос переходить з останнього складу на передостанній у таких займенникових формах, як: *до ме́не, до те́бе, на се́бе, біля ко́го (ко́гось), від то́го, від чо́го (чо́гось), у цьо́го, з усьо́го, на то́му, при цьо́му, в чо́му (чо́мусь), в усьо́му.*

Але коли прийменник стосується іншої частини мови, від якої залежить займенник, то наголос його не змінюється: *до його́ ха́ти, до її до́му.*

§ 87. НЕОЗНАЧЕНІ ТА ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ

Відмінювання складних займенників

Неозначені та заперечні займенники відмінюємо лише в основній частині:

Абúхто, абúкого, абúкому, абúким, на абúкомý (й *на абúкім*).

Абúякий, абúякого, абúякому, абúяким, на абúякому (й *на абúякім*).

Дéхто, дéкого, дéкому, дéким, на дéкóму (й *на дéкім*).

Дéякий, дéякого, дéякому, дéяким, на дéяких (і *на деякі́м*).

Котрúйсь, котрóгось, котрóмусь, котрúмсь, на котрóмусь (і *на котрі́мсь*).

Ніхтó, нікóго, нікóму, нікúм, на нікóму.

Нія́кий, нія́кого, нія́кому, нія́ким, на нія́кому (й *на нія́кім*).

Хто-нéбудь, кого-нéбудь, кому-нéбудь, ким-нéбудь, на кому-нéбудь.

Хтось, когóсь, комýсь, кимсь (і *кúмось*), *на кóмусь.*

Чийсь, чийóгось, чийóмусь, чиї́мсь (і *чиї́мось*), *на чийóмусь* (і *на чиéмусь*).

Що-бýдь, чого-бýдь, чому-бýдь, чим-бýдь, на чому-бýдь.

Що-нéбудь, чого-нéбудь, чому-нéбудь, чим-нéбудь, на чому-нéбудь.

Щось, чогóсь, чомýсь, чимсь (і *чúмось*), *на чóмусь* (і *на чімсь*).

Примітка. Неозначені числівники *дéкілька, кі́лька, скі́льки, сті́льки* відмінюємо як числівник *два: дéкількóх, дéкількóм, дéкількомá, на дéкількóх; багáто* відмінюємо так: *багáто, багатьóх, багатьóм, багатьмá* й *багатьомá, у багатьóх.*

ДІЄСЛОВО

§ 88. ДІЙСНИЙ СПОСІБ

Теперішній час

1. Зразки дієвідмінювання в теперішньому часі:

I дієвідміна

	Однина	Множина
1 ос.	ід-**ý** кол-**ю́** чý-**ю**	ід-**емó** кóл-**емо** чý-**ємо**
2 ос.	ід-**éш** кóл-**еш** чý-**єш**	ід-**етé** кóл-**ете** чý-**єте**
3 ос.	ід-**é** кóл-**е** чý-**є**	ід-**ýть** кóл-**ють** чý-**ють**

II дієвідміна

	Однина			Множина		
1 ос.	робл-**ю́**	бáч-**у**	гó-**ю**	рóб-**имо**	бáч-**имо**	гó-**їмо**
2 ос.	рóб-**иш**	бáч-**иш**	гó-**їш**	рóб-**ите**	бáч-**ите**	гó-**їте**
3 ос.	рóб-**ить**	бáч-**ить**	гó-**їть**	рóбл-**ять**	бáч-**ать**	гó-**ять**

За такими зразками відмінюються й дієслова доконаного виду в майбутньому часі.

Поділ дієслів на дієвідміни

2. За характером особових закінчень теперішнього часу (або майбутнього часу дієслів доконаного виду) дієслова поділяються на дві дієвідміни: першу й другу. Лише чотири дієслова (див. нижче п. 7) становлять окрему групу.

До першої дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: **-у (-ю), -еш (-єш), -е (-є), -емо (-ємо), -ете (-єте), -уть (-ють).**

До другої дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: **-у (-ю), -иш (-їш), -ить (-їть), -имо (-їмо), -ите (-їте), -ать (-ять).**

3. Визначаючи особові закінчення дієслів, треба мати на увазі, що:

А. Дієслова, які мають в інфінітиві основу на **-и-**, **-і-** (**-ї-**) або на **-а-** (після **ж, ч, ш**), а в першій особі однини та в третій особі множини теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) ці голосні втрачають, належать до другої дієвідміни:

ба́чи-ти	ба́ч-у	ба́ч-**ать**
вари́-ти	вар-**ю́**	ва́р-**ять**
дої́-ти	до-**ю́**	до́-**ять**
леті́- ти	леч-у́	лет-**я́ть**
сиді́-ти	сидж-у́	сид-**я́ть**
крича́-ти	крич-у́	крич-**а́ть**

До цієї дієвідміни належать усі дієслова на **-отіти**: *булькоті́ти, бурмоті́ти, муркоті́ти, цокоті́ти*, а також такі дієслова, як *боя́-тися, стоя́-ти* (з основою на **-я-**), *спа́-ти* (з основою на **-а-** не після шиплячого), *бі́г-ти* (з основою на приголосний).

Б. Усі инші дієслова належать до першої дієвідміни, а саме:

1) дієслова з односкладовою інфінітивною основою на голосні **-и-**, **-у-**, які зберігаються при дієвідмінюванні, а також похідні від них:

ви́-ти (док. *зави́ти*)	ви́-**ю**	ви́-**ють**
жи́-ти	жив-у́	жив-**у́ть**
кри́-ти	кри́-**ю**	кри́-**ють**
ми́-ти	ми́-**ю**	ми́-**ють**
ни́-ти	ни́-**ю**	ни́-**ють**
ши́-ти	ши́-**ю**	ши́-**ють**
чу́-ти	чу́-**ю**	чу́-**ють**

Примітка. В особових формах дієслів *би́ти, ви́ти* (док. *зви́ти), ли́ти, пи́ти* кореневий голосний **и** не зберігається: *б'ю—б'ють, в'ю — в'ють, ллю — ллють, п'ю — п'ють;*

2) дієслова з основою інфінітива на **-і-**, що зберігається при дієвідмінюванні:

білі́-ти	білі́**-ю**	білі́**-ють**
жовті́-ти	жовті́**-ю**	жовті́**-ють**
сині́-ти	сині́**-ю**	сині́**-ють**

3) дієслова з основою інфінітива на **-а-** не після шиплячого приголосного або після шиплячого, коли це **а** при дієвідмінюванні зберігається; також дієслова з основою інфінітива на **-я-**:

гна́-ти	жен-у́	жен-**у́ть**
закиса́-ти	закиса́**-ю**	закиса́**-ють**
міша́-ти	міша́**-ю**	міша́**-ють**
писа́-ти	пиш-у́	пи́ш**-уть**
сі́я-ти	сі́**-ю**	сі́**-ють**

4) дієслова з основою інфінітива на **-ува-** **(-юва-)**, які при дієвідмінюванні у формах теперішнього та майбутнього часу дієслів доконаного виду втрачають компонент **-ва-**:

буд**-ува́**-ти	буд**-у́-ю**	буд**-у́-ють**
гор**-юва́**-ти	гор**-ю́-ю**	гор**-ю́-ють**
намал**-юва́**-ти	намал**-ю́-ю**	намал**-ю́-ють**

Примітка. Від суфікса **-ува- (-юва-)** слід відрізняти суфікс **-ва-**, що зберігається в особових формах: *бу-ва́-ти — бу-ва́-ю, бу-ва́-ють; відчу-ва́-ти — відчу-ва́-ю, відчу-ва́-ють,* але *ку-ва́-ти — ку-ю́, пізна-ва́-ти — пізна-ю́, ста-ва́-ти — ста-ю́;*

5) дієслова з основою інфінітива на **-оло-**, **-оро-**:

по**ло́**-ти	пол**-ю́**	по́л**-ють**
побо**ро́**-ти	побор**-ю́**	побо́р**-ють**

6) дієслова з основою інфінітива на **-ну-**:

гля́**ну**-ти	гля́н-**у**	гля́н-**уть**
ки́**ну**-ти	ки́н-**у**	ки́н-**уть**

7) дієслова з основою інфінітива на приголосний:

нес-ти́	нес-**у́**	нес-**у́ть**
па́с-ти	пас-**у́**	пас-**у́ть**
те́**р**-ти	тр-**у**	тр-**уть**

8) дієслова з основою на **-ота-**:

бульк-**ота́**-ти	булькоч-**у́**	бульќоч-**уть**
мурк-**ота́**-ти	муркоч-**у́**	мурќоч-**уть**

9) окремі дієслова:

жа́-ти	жн-**у**	жн-**уть**
иржа́-ти	ирж-**у́**	ирж-**у́ть**
реві́-ти (й *ревти́*)	рев-**у́**	рев-**у́ть**
сла́-ти (= *посила́ти*)	шл-**ю**	шл-**ють**
сла́-ти (= *стели́ти*)	стел-**ю́**	сте́л-**ють**
хоті́-ти	хо́ч-**у**	хо́ч-**уть**

Примітка. Дієслова, у яких в інфінітиві перед кінцевим **р** основи виступає **е**, втрачають його як в особових формах, так і у формах наказового способу: *завме́р-ти — завмр-у́, завмр-у́ть, завмр-и́; те́р-ти — тр-у, тр-уть, тр-и; упе́р-ти — упр-у́, упр-у́ть, упр-и́*, але *де́р-ти — дер-у́, дер-у́ть, дер-и́; же́р-ти — жер-у́, жер-у́ть, жер-и́.*

Зміни приголосних у дієсловах, дієприкметниках і віддієслівних іменниках

4. У дієсловах першої дієвідміни відбувається зміна приголосних: **г** на **ж**, **к** на **ч**, **х** на **ш**, **з** на **ж**, **с** на **ш**, **т** на **ч**, **ст** на **щ**, **ск** на **щ** у всіх формах теперішнього часу (або майбутнього часу дієслів доконаного виду), якщо така зміна є в першій особі однини: *могти́ — мо́жу, мо́жеш; пекти́ — печу́, пече́ш;*

колихáти — колишý, колúшеш; в'язáти — в'яжý, в'яжеш; чесáти — чешý, чéшеш; хотíти — хóчу, хóчеш; свистáти — свищý, свúщеш; полоскáти — полощý, полóщеш.

5. У дієсловах другої дієвідміни в першій особі однини приголосні **д, т, з, с** змінюються на **дж, ч, ж, ш,** а **зд, ст** — на **ждж, щ:** *водúти — воджý, вертíти — верчý, возúти — вожý, носúти — ношý; íздити — íжджу, вúмостити — вúмощу.*

Примітка. У дієслові *бігти* й похідних від нього *забíгти, прибíгти* та ин., що належать до другої дієвідміни, **г** змінюється на **ж** у всіх формах теперішнього часу (або майбутнього часу дієслів доконаного виду): *бігти — біжý, біжúш.*

6. Приголосні **г, з** змінюються на **ж; к, т** — на **ч; с** — на **ш; д, дз** — на **дж; ст, ск** — на **щ:**

а) у дієприкметниках перед суфіксом **-ен-(ий):** *перемóжений, вóжений, пéчений, крýчений, нóшений, збýджений, виíжджений, вúмощений, пýщений;*

б) у похідних дієсловах із суфіксами **-ува-** та **-а-:** *заморóжувати, викóчувати, винóшувати, розкýшувати, принáджувати, виíжджувати, вимóщувати; походжáти, саджáти,* але *заважáти,* хоч *завáдити, завáджу;*

в) у віддієслівних іменниках перед суфіксом **-енн-(я):** *віднóшення, розхóдження, розгнíждження, спрóщення,* але перед **-інн(я)** ці приголосні зберігаються: *водíння, возíння, крутíння, носíння.*

Примітка 1. У дієсловах другої дієвідміни після губних перед **я, ю** з'являється **л:** *кýплять, лóвлять, лóмлять, лю́блять; куплю́, ловлю́, ломлю́, люблю́.* **Л** з'являється також після губних:

а) у дієприкметниках на **-ен(ий):** *зрóблений, кýплений, розгрáфлений;*

б) у дієприкметниках на **-яч(ий)** з прикметниковим значенням: *лю́блячий, тярплячий;*

в) у дієприслівниках на **-ячи:** *гýблячи, лю́блячи, рóблячи;*

г) у віддієслівних іменниках перед **-енн(я):** *здешéвлення, поглúблення.*

Примітка 2. Постфікс **-ся (-сь)** у дієсловах пишемо разом, причому в третій особі однини теперішнього часу перед **-ся** з'являється **-ть:** *сміюся, смієшся, сміється.*

Відмінювання дієслів ДÁТИ, ЇСТИ, з коренем -ВІСТ- (ВІДПОВІ́СТИ́ й под.), БУ́ТИ

7. Дієслова: *дáти, ї́сти,* а також *відповістú, доповíсти, переповíсти, розповістú* та ин., *бýти* з усіма похідними від них становлять відповідно до закінчень теперішнього часу (або майбутнього часу дієслів доконаного виду) окрему групу.

Однина

1 ос.	дам	їм	відповíм
2 ос.	дасú	їсú	відповісú
3 ос.	дасть	їсть	відповíсть

Множина

1 ос.	дамó	їмó	відповімó
2 ос.	дастé	їстé	відповістé
3 ос.	дадýть	їдя́ть	відповідя́ть

Примітка. Від дієслова *бýти* в усіх особах однини й множини теперішнього часу вживана тільки форма *є* (инколи в поетичній мові для першої та третьої особи однини — *єсть*); зрідка вживаються архаїчні форми: для другої особи однини — *єсú,* а для третьої особи множини — *суть*.

Майбутній час

8. Майбутній час дієслів недоконаного виду вживається в таких формах:

1) інфінітив + скорочені особові форми колишнього дієслова *я́ти (имý...)* **-му, -меш, -ме, -мемо** (рідше — **-мем**), **-мете, -муть,** що стали дієслівними закінченнями, злившись з інфінітивом: *пектúму, пектúмеш, пектúме, пектúмемо* (рідше *пектúмем), пектúмете, пектúмуть;*

2) особові форми допоміжного дієслова *бýти* — *бýду, бýдеш, бýде, будéмо* (рідше *бýдем), бýдете, бýдуть* + + інфінітив: *бýду писáти, бýдете ходúти.*

Майбутній час дієслів доконаного виду вживається в таких формах:

1) префікс + теперішній час: *зроблю́, напишý*;

2) деякі безпрефіксні дієслова доконаного виду із закінченням теперішнього часу (найчастіше зі значенням одноразової дії): *грймну, ля́жу, пущу́, сту́кну.*

Минулий і давноминулий час

9. Дієслова минулого часу особових закінчень не мають. Історично форми минулого часу утворилися від дієприкметників, і тому в них зберігаються афікси на позначення роду: **-в** або нульове закінчення в чол. роді, **-ла** — в жін. роді, **-ло** — в середн. роді однини, **-ли** — у множині всіх родів: *брав, ніс, пік; бра́ла, несла́, пекла́; бра́ло, несло́, пекло́; бра́ли, несли́, пекли́.*

Давноминулий час дієслова складається з форм минулого часу цього дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова **бу́ти**: *ходи́в був, ходи́ла була́, ходи́ли були́.*

Примітка 1. Про чергування **о, е** з **і** в дієсловах *віз, ніс* та ин. див. § 8, п. 1а. За аналогією до форм *віз, ніс, стері́г* та ин., у яких **о, е** чергуються з **і**, утворилися такі форми, як *запрі́г* (від *запрягти́*), *ліг* (від *лягти́*), де маємо **і** замість **я**.

Примітка 2. У ряді дієслів, що мають у формах теперішнього (майбутнього) часу суфіксальне **н** з особовими закінченнями, відповідний суфікс **-ну-** у формах інфінітива й минулого часу може випадати. Це буває переважно тоді, коли суфікс **-ну-** ненаголошений і дієслово не має значення одноразовости. Проте повної послідовности в уживанні інфінітива й минулого часу із суфіксом **-ну-** або без нього немає: *блі́днути — зблід, зблі́дла; посо́хнути — посо́хти — посо́хнув, посо́х, посо́хнула, посо́хла; сла́бнути — засла́бти — засла́б, засла́бла; тягну́ти — тягти́ — тягну́в, тяг, тягну́ла, тягла́.*

Примітка 3. Постфікс **-ся** після суфікса інфінітива, закінчень усіх форм минулого часу та закінчень 1 ос. однини, множини й 2 ос. множини майбутнього часу доконаного й недоконаного (синтетична форма) виду майбутнього часу може змінюватися на **-сь** в усному мовленні та художньому стилі: *узя́тись, узя́всь, узяла́сь, узяло́сь, узяли́сь; ві́зьму́сь, ві́зьмемось, ві́зьметесь; бра́тимусь, бра́тимемось, бра́тиметесь.* У формі однини чол. роду минулого часу це буває тільки після приголосного **в:** *знайшо́всь, одягну́всь, усміхну́всь,* але *стері́гся, обпі́кся* тощо.

§ 89. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Наказовий спосіб має лише форми другої особи однини й першої та другої особи множини з такими закінченнями:

2 ос.	однини	**-и**	-∅ (нульове закінчення)
1 ос.	множини	**-імо (-ім),**	**-мо**
2 ос.	множини	**-іть,**	**-те**

1. Закінчення **-и, -імо(-ім), -іть** звичайно бувають:

а) під наголосом: *живи́, живі́мо (живі́м), живі́ть; іди́, іді́мо (іді́м), іді́ть; печи́, печі́мо (печі́м), печі́ть; припусти́, припусті́мо (припусті́м), припусті́ть;*

б) у дієсловах доконаного виду з наголошеним префіксом **ви-**: *ви́бери, ви́беремо (ви́берім), ви́беріть; ви́жени, ви́женімо (ви́женім), ви́женіть* тощо, які без префікса мають кінцевий наголос: *бери́, margin бері́мо (бері́м), бері́ть; жени́, жені́мо (жені́м), жені́ть;*

в) після **н** у дієсловах, що мають в інфінітиві суфікс **-ну-**: *кивни́, кивні́мо (кивні́м), кивні́ть; кри́кни, кри́кнімо (кри́кнім), кри́кніть; моргни́, моргні́мо (моргні́м), моргні́ть; сту́кни, сту́кнімо (сту́кнім), сту́кніть;*

г) у дієсловах з основою на **л** або **р** після приголосного: *підкре́сли (*і *підкре́сль), підкре́слімо (підкре́слім), підкре́сліть); прові́три, прові́трімо (прові́трім), прові́тріть.*

2. Нульове закінчення, **-мо, -те** вживаємо:

а) після **й**: *грай, гра́ймо, гра́йте; купу́й, купу́ймо, купу́йте; стій, сті́ймо, сті́йте; ший, ши́ймо, ши́йте;*

б) після приголосних **б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р**: *не го́рб(ся), не го́рбте(ся); сип, си́пмо, си́пте; став, ста́вмо, ста́вте; ознайо́м, ознайо́мте; ріж, рі́жмо, рі́жте; покли́ч, покли́чмо, покли́чте; руш, ру́шмо, ру́ште; морщ, мо́рщте; пові́р, пові́рмо, пові́рте;*

в) після приголосних **д, т, з, с, л, н**, причому ці приголосні пом'якшені *сядь, ся́дьмо, ся́дьте; трать,*

тра́тьмо, тра́тьте; чисть, чи́стьмо, чи́стьте; злазь, зла́зьмо, зла́зьте; пові́сь, пові́сьмо, пові́сьте; ви́зволь, ви́звольмо, ви́звольте; стань, ста́ньмо, ста́ньте.

Примітка 1. Дієслово *ї́сти* має форми наказового способу: *їж, ї́жмо, ї́жте;* від дієслів *відпові́сти́, допові́сти́, перепові́сти́, розпові́сти́* й под. форми наказового способу не утворюємо.

Примітка 2. Приголосні **г, к** у формах наказового способу чергуються із **ж, ч:** *бі́гти — біжи́, біжі́мо (біжі́м), біжі́ть; лягти́ — ляж, ля́жмо, ля́жте; пекти́ — печи́, печі́мо (печі́м), печі́ть.*

Приголосні **з, с, х** у словах типу *каза́ти, писа́ти, бреха́ти* в наказовому способі чергуються із **ж, ш:** *каза́ти — кажи́, кажі́мо (кажі́м), кажі́ть; писа́ти — пиши́, пиші́мо (пиші́м), пиші́ть; бреха́ти — (не) бреши́, (не) бреші́ть.*

Примітка 3. Усі дієслова із суфіксом **-ува-(-юва-)** мають перед закінченнями наказового способу **-уй-(-юй-):** *пока́зуй, пока́зуймо, пока́зуйте, umі́рюй, вимі́рюймо, вимі́рюйте.*

§ 90. УМОВНИЙ СПОСІБ

Частку **би(б)** у формах умовного способу пишемо окремо. Після слів, що закінчуються на голосний, пишемо **б:** *я хоті́ла б; вона́ б сказа́ла; ра́да б узя́ти; я б про це розпові́в;* після слів, що закінчуються на приголосний, — **би:** *я хоті́в би; він би сказа́в; я мі́г би взя́ти; він би це давно́ був зроби́в.*

§ 91. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (ІНФІНІТИВ)

Неозначена форма дієслова закінчується на **-ти:** *глиб́шати, годува́ти, годува́тися (годува́тись), жи́ти, ки́нути, лі́зти, нести́, пекти́, пекти́ся (пекти́сь), ревти́, ходи́ти, хоті́ти.*

Примітка 1. В усному мовленні, а часом і в художньому стилі вживають також і форму інфінітива на **-ть,** коли основа дієслова закінчується на голосний: *брать, каза́ть, ки́нуть, терпі́ть, ходи́ть.*

Примітка 2. Про форми із суфіксом **-ну-** й без нього див. § 88, п. 9, прим. 2; там же в прим. 3 див. про постфікс **-ся(-сь).**

§ 92. ДІЄПРИКМЕТНИК

В українській мові вживаються дієприкметники:

1. Активного стану:

а) теперішнього часу на **-чий(-а, -е)** (вживані переважно в значенні прикметників та іменників): *квітýчий, живýчий лежáчий, стоя́чий;* зрідка: *викóнуючий, зростáючий, живучий, працю́ючий;*

б) минулого часу на **-лий(-а, -е)**: *зжóвклий, навúслий, осíлий, почорнíлий.*

2. Пасивного стану минулого часу:

а) на **-ний (-аний, -яний, -ений, -єний), -ований, -йований, -ьований** (під наголосом), **-уваний, -юваний (-а, -е)** (не під наголосом): *(зí)гнаний, (по)сíяний, (с)твóрений, (за)гóєний, (з)будóваний, (с)копійóваний, (с)формульóваний, (*з*)нéхтуваний, напóвнюваний;*

б) на **-тий(-а,-е)**: *бúтий, взýтий, взя́тий, жáтий, закрúтий, почáтий, тéртий, ужúтий.*

Примітка.

1. Паралельні форми на **-ний, -тий** утворюємо від дієслів із суфіксом **-н- (-ну-)**: *вернýти — вéрнений* і *вéрнутий; замкнýти — зáмкнений* і *зáмкнутий; кúнути — кúнений* і *кúнутий; усýнути — усýнений* і *усýнутий.*

2. Паралельні форми на **-ний, -тий** утворюємо й від дієслів з основою інфінітива на **-оро-, -оло-**: *колóти — кóлений* і *кóлотий; порóти — пóрений* і *пóротий;* від дієслова *молóти* утворюємо паралельні форми *мéлений* і *мóлотий.*

§ 93. ДІЄПРИСЛІВНИК

1. Дієприслівники теперішнього часу утворюємо від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів **-учи (-ючи), -ачи (-ячи)**.

Суфікс **-учи (-ючи)** виступає в дієприслівниках, утворених від дієслів першої дієвідміни, а суфікс **-ачи (-ячи)** — у дієприслівниках, утворених від дієслів другої

дієвідміни: *беру́ть — беручі́, виробля́ють — виробля́ючи, іду́ть — ідучі́, ка́жуть — ка́жучи; ба́чать — ба́чачи, летя́ть — летячі́, сидя́ть — сидячі́, сплять — сплячі́.*

2. Дієприслівники минулого часу утворюємо від основи дієслова минулого часу чол. роду за допомогою суфікса **-ши** (після основи на приголосний) і **-вши** (після основи на голосний): *брав — бра́вши, купува́в — купува́вши, купи́в — купи́вши, налеті́в — налеті́вши; прині́с — прині́сши, спі́к — спі́кши, став — ста́вши.*

Примітка. Дієприслівники, утворені від зворотних дієслів, мають постфікс **-сь:** *сміючи́сь, узя́вшись;* рідше — **-ся:** *сміючи́ся, узя́вшися.*

III. ПРАВОПИС СЛІВ ИНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

ПРИГОЛОСНІ

L

§ 94. 1. У словах иншомовного походження L передаємо твердим або м'яким **л** — залежно від традиції, що склалася в українській мові:

а) **л** твердим (**л, ла, ло, лу**) у словах: *арсенáл, бал, балкóн, валтóрна, васáл, вулкáн, журнáл, інтервáл, канáл, капітáл, кардинáл, протокóл, сигнáл, тúтул, трибунáл, універсáл, фінáл, халвá; аероплáн, áтлас, баláда, балáнс, галантерéя, декламáція, зáла, іслáм, капéла, клас, лаборатóрія, лáмпа, лангéт, ландшáфт, мелáнж, план, платó, плацкáрта, фланг, фóрмула, циферблáт; аналóгія, балóн, колóквіум, колóнія, одеколóн, сóло, флот; блýза, лунатúзм, лýпа, металýргія* та ин.; *Албáнія, Алжúр, Атлантúчний океáн, Гренлáндія, Ірлáндія, Калáбрія, Ла-Мáнш, Шотлáндія, Колóмбо, Лос-Áнджелес, Луáнда, Тулýза; Велáскес, Ламáрк, Лóрка, Луї́, Лукрéцій, Флобéр* та ин.;

б) **л** м'яким (**ль, ля, льо, лю**) у словах: *автомобíль, асфáльт, вéксель, гíльза, катапýльта, магістрáль, мітельшпíль, нуль, педáль, тáбель; астролябія, грануляція, ляпіс, ляпсус, регулятор; кльош, туберкульóз; балюстрáда, ексклюзúвний, люк, люкс, люцéрна* та ин.; *Áльпи, Бáзель, Швáрцвальд, Курляндія, Фінляндія, Люксембýрг; Корнéль, Нóбель, Рафаéль, Золя́, Лю́тер* та ин.

Примітка. За традицією м'який знак уживаємо після букви **л** в окремих загальних та власних назвах, запозичених з англійської мови, якій не властиве пом'якшення приголосного L, подібне до німецького або французького, наприклад: *бáрель (barrel), блю́мінг (blooming), бульдóг (bull-dog), гольф (golf), Óльстер (Ulster), Вíльсон*

(Wilson), Кро́мвель (Cromwell), Лі́нкольн (Lincoln), Че́рчилль (Churchill), але *Ма́ксвелл (Maxwell), Фо́лкнер (Faulkner), Фу́лтон (Fulton).*

2. Сполучення **le** передаємо через **ле:** *біле́т, еле́ктрика, желе́, леге́нда, ле́кція, пле́нум, телегра́ф; Вале́нсія, Каледо́нія, Пале́рмо, Толе́до; Галіле́й, Ле́ссинг.*

G

§ 95. 1. Літеру **g**, яка у відповідних мовах позначає дзвінкий проривний звук **ґ**, у загальних назвах та у власних географічних назвах на письмі передаємо буквою **г:** *аге́нт, агіта́тор, агре́сія, бага́ж, газ, гара́ж, гара́нтія, гастро́лі, гва́рдія, генера́л, гло́бус, гольф, грана́та, інтеліге́нція, легіо́н, магі́стр, мігра́ція, навіга́ція, прогре́с, регіо́н, регі́стр, регуля́рний, се́рфінг; А́нглія, Бе́льгія, Га́мбія, Гвіне́я, Грена́да, Гре́ція, Гру́зія, Ката́нга, Парагва́й, Рангу́н, Чика́го* та ин.

2. У власних назвах людей (іменах, прізвищах) відповідно до **g** у мові-джерелі пишемо **ґ**, а відповідно до **h** — **г**: *Верґі́лій, Ґео́рґ Вільге́льм, Фрі́дрих Ге́ґель, Ґео́рґ Фрі́дрих Ге́ндель, Ва́ско да Ґа́ма, Мага́тма Ґа́нді, Феде-ри́ко Ґарсі́я Ло́рка, Вінсе́нт ван Ґоґ, Ґре́та Ґа́рбо (Ґу́стафссон), Е́двард Ґриґ, Курт Ґео́рґ Кі́синґер* та ин.

3. Літеру **g** передаємо буквою **ґ** у не засвоєних українською мовою иншомовних словах, а також в иншомовних словосполуках, що транслітеруються засобами української графіки: лат. *а́льтер е́ґо (alter ego)* — друге я, *персо́на нон ґра́та (persona non grata)* — небажана особа, *фа́та морґа́на (fata morgana)* — марево; франц. *ґран-прі́ (grand prix)* — найвища нагорода на конкурсі, змаганнях; англ. *ґудба́й (good bye)* — до побачення; нім. *"Фольксва́ґен" ("Volkswagen")* — назва автомобільної фірми, *"Зюддо́йче ца́йтунґ" ("Süddeutsche Zeitung")* — назва газети тощо.

3. Відповідно до вимови літеру **g** у словах англійського походження передаємо через **дж**: *ме́неджер (та-*

nager), Джордж (George); у словах італійського походження — через **дж:** *Джова́нні (Giovanni), Джо́тто (Giotto), Джузе́ппе (Giuseppe);* у словах французького походження — через **ж:** *корте́ж (cortège), Жера́р (Gérard), Жорж (Georges).* Але традиційно *Ге́нуя* (Genova).

H

§ 96. 1. Літеру **h**, грецьку літеру γ (гама) і початковий придиховий звук, відтворюваний надрядковим знаком, передаємо українською буквою **г:** *габіліта́ція, гармо́нія, гекта́р, ге́лій, германе́втика, герба́рій, гідрогра́фія, гімна́зія, гімна́стика, гі́нді, го́лдинг, гонора́р, горизо́нт, грама́тика* та ин.; *Гава́на, Га́лле, Ге́льсинкі, Ге́мпшир, "Гі́лтон"* (готель), *Гіндуста́н; Га́ммер, Ганс, Га́ррі, Ге́ктор, Геку́ба* (*Гека́ба*), *Геле́на, Гоме́р, Горст, Йога́ннес* та ин.

Згідно з усталеною традицією існують випадки передачі иншомовного **h** буквою **х** (особливо в словах англійського походження): *хо́бі, хоке́й, хол* та ин.

2. Без початкового **г** засвоєні в українській мові такі слова, як *а́рфа, іда́льго* (і *гіда́льго*), *іера́рх, ієро́гліф, іподро́м, іпоте́ка, іпохо́ндрія, істері́я, істо́рія, омо́нім* та ин.; *Елла́да.*

F, PH, TH

§ 97. 1. **F** і **ph** передаємо буквою **ф:** *фа́брика, факт, фана́тик, фарту́х, фах, федерати́вний, фігу́ра, фіна́л, фо́рма; фі́зика, філосо́фія, флегма́тик, фоне́тика, фо́сфор, фра́за; А́фрика, Флоре́нція, Фра́нція; Філаде́льфія, Фінікі́я; Феб, Фе́дра.*

2. **Th** у словах грецького походження залежно від узвичаєного засвоєння на ґрунті української мови передаємо:

а) буквою **т:**

антоло́гія, а́стма, бібліоте́ка, гіяци́нт, дифто́нг, еритроци́ти, есте́тика, е́тика, ети́л, лабіри́нт, матема́тика, метате́за, ме́тод, ортодокса́льний, ортопе́дія, ортофо́нія, партеноге́нез, пате́тика, пітека́нтроп, піто́н, ритм, та-

ласоїд, талом; театр, теза, тезаврус, теїзм, тема, теогонія, теорема, теорія, терми, термос, терпентин, тимін, тіосульфат, торакс, тромб, трон; Амальтея, Бористен, Ітака, Лета, Прометей, Талія (муза), *Текля, Тесей* та ин.;

б) буквами **ф** і **т**:

анафема — анатема, арифметика — аритметика, дифірамб — дитирамб, ефір — етер, кафедра — катедра, логарифм — логаритм, міф — міт, марафон — маратон, орфографія — ортографія, орфоепія — ортоепія, Афіна — Атена, Афіни — Атени, Гефсиманський — Гетсиманський (*сад*), *Голгофа — Голгота, Ефіопія — Етіопія, Коринф — Коринт, Парфенон — Партенон* та ин.;

в) у власних іменах людей грецького походження співіснують фонетичні варіянти, зумовлені різною традицією передавання грецької **th**: *Атена, Опанас* (*Панас*) — *Атанасій — Афанасій, Агатангел — Агафангел, Марта — Марфа, Мефодій — Методій, Тимофій — Тимотей, Тадей — Фадей, Федір — Теодор, Феодосій — Теодосій* (*Тодось*) та ин.; пор. ще: *Саваоф — Саваот, Матвій — Матій.*

3. **Th**, якому в словах англійського походження відповідає глухий звук **[θ]**, передаємо через **т**: *трилер (thriller); Ворт (Worth), Гриффіт (Griffith), Дартмут (Dartmouth), Сміт (Smith), Теккерей (Thackeray), Тетчер (Thatcher), Торндайк (Thorndike)* та ин.

Th, якому в англійській мові відповідає дзвінкий звук **[ð]**, передаємо через **з**: *Резерфорд (Rutherford), але Ґолсуорсі (Galsworthy).*

w **§ 98.** Англійську літеру **w** у позиції перед наступним голосним передаємо через **в**: *ватерполо (water polo), вігвам (wigwam), вік-енд (week-end), вінчестер (Winchester); Вашингтон (Washington), Вебстер (Webster), Веллінгтон (Wellington), Вільсон (Wilson), Вімблдон (Wimbledon), Віндзор (Windsor), Вінстон (Winston), Вітні (Whitney), Волтер (Walter), Гемінґвей (Hemingway),* але за традицією *суахілі (swahili),*

уайт-спірит (white spirit); Ґолсуорсі (Galsworthy), Оуен (Owen), Соуето (Soweto), Уайльд (Wilde), Уеллс (Wells), Уельс (Walls), Уолл-стрит (Wall-Street) та ин.

Неподвоєні й подвоєні приголосні

§ 99. 1. У загальних назвах иншомовного походження подвоєння приголосних звичайно не передаємо: *абревіятура, адитивний, акорд, акредитив, акумулятор, аналі, апеляція, аташе, багі, бал* (оцінка і т. ин.), *балада, балістичний, балон, балотування, бароко, белетристика, бісектриса, брутто, бюлетень, геєна, граматика, грип, група, дона, ідилія, інтелект, інтермецо, кілер, клас, колега, колектив, колі* (порода собак), *колона, комісія, лацароні, лібрето, лобі, мадона, нето, оперета, піца, піцикато, піянісимо, попурі, ралі, саміт, спагеті, стакато, сума, тона, фортисимо, хіпі, шасі, шосе* та ин.

У ряді загальних назв подвоєння приголосних зберігаємо насамперед для того, щоб у мовленні або на письмі уникнути омонімічності чи дуже близького звучання з иншими словами або словоформами: *авва, аллах, білль* (пор. *біль*), *бонна, булла* (пор. *була* — від *бути*), *ванна, вілла* (пор. *віла* — "русалка"), *качча* (мистецький жанр; пор. *кача*), *манна* (пор. *мана*), *мулла, пенні* (пор. *пеня—пені*) та деякі ин.

2. У загальних назвах подвоєні приголосні зберігаємо також у випадках збігу кінцевого приголосного префікса і початкового приголосного кореня, якщо відповідне непрефіксальне слово вживане в українській мові: *апперцепція* (є *перцепція*), *іллокутивний (локутивний), імміграція (міграція), імморалізм (моралізм, мораль), інновація (новація), ірраціональний (раціональний), ірреальний (реальний), контрреволюція (революція), контрреформація (реформація), сюрреалізм (реалізм)* та ин.

Примітка 1. Якщо непрефіксальне слово не має безпосереднього змістового зв'язку з префіксальним, приголосний не подвоюємо:

нотáція — анотáція, конотáція; мутáція — комутáція; реля́ція — кореля́ція; респондéнт — кореспондéнт і под.

Примітка 2. Подвоєння приголосних зберігаємо при транскрипції иншомовного вислову в українському тексті: *кáзус бéллі* (лат. "привід до війни").

3. Подвоєні приголосні, як правило, зберігаємо у власних назвах, а також здебільшого в утворених від них похідних словах: *Áккра, Андóрра, Áттика, Браззавíль, Голлáндія, Калькýтта, Кáнни, Малáкка, Марóкко, Міссýрі, Нíцца, Шéннон, Я́ффа,* але *Уéльс (Wells); Бокáччо, Кéролл, Ротт, Руссó, Торричéллі, Шíллер,* але *Лíндеман (Lindemann); Лýка дéлла Рóббія; Бýдда; Бéтті, Вíллі, Гáррі, Джéффрі, Джовáнні, Джóнні, Жюльéтта, Ізабéлла, Йогáнна, Маріéтта; аттицíзм, аттичний, мароккáнський, мароккáнець; торричéллієва пустота; Шíллерів; буддíзм, буддíст* тощо. В инших похідних: *йоаннíт, леггóрн, луддíти, одиссéя, філíппіка,* але *ват* (від *Ватт*), *бекерéль (Беккерéль), бесемéрівський (Бéссемер), гáус (Гáусс), голáнка* — порода курей (*Голлáндія*), *жакáрдовий (Жаккáр), імельмáн (Іммельмáн), касáндра* — рослина (*Кассáндра), мáксвел (Мáксвелл*).

Подвоєння зберігається в назвах народів, співвідносних з назвами країн (місцевостей), що мають таке подвоєння: *анналíти (аннáмці), валлíйці, валлóни, гáлли, éлліни, іллірíйці, кіммерíйці* й под., але *брíти, готентóти, гýни, нормáни, фíни, хéти.*

ПЕРЕДАВАННЯ J ТА ГОЛОСНИХ

J, Y, I

§ 100. 1. Якщо в иншомовних словах **j**, **y** та **i**, а також **u** німецького дифтонга **eu** виступають перед голосними або між двома голосними, то в українській мові відповідні звукосполучення передаємо буквами **є, ї, ю, я,** а в позиції перед **о** — сполученням **йо:** *вáя* (листок папороті, пальми), *éгер (Jäger), єговíст, єзуíт (Jesuit), éна* (грошова одиниця Японії),

єрихóнський; Ємен (Yemen), Єна (Jena), Єнсен (Jensen), Єрусалúм, Єсперсен (Jespersen); ін'єкція (injectio), об'єкт (objectus), суб'єкт; Їржі (Jiři), Їтс (Jeats); юка (yucca), юнкер (Junker), юстúція (justitia), Юкóн (Yukon), Юнóна (Juno), Юрґен (Jurgen); янкі (yankee), ярд (yard); йóга, йóгурт, йод, йодль, йоанíт, йон, Йóна, йонíйський, йонíчний, йот, йóта, Йордáнія, Йóркшир (Yorkshire), Йогáн, Йóзеф, Йóсип; бýєр (boeier), конвéєр (conveyor), юда, юдéй, лоя́льний (loyal), мáя (група індіянських племен), *паранóя (paranoia), плея́да (Pleiades), роя́ль (royal), саквоя́ж (sac de voyage), секвóя (sequoia), фая́нс (faience), феєрвéрк (Feuerwerk), фйорд, фоє́ (foyer), Гавáї (Hawaii), Гéєрдал, Савóя (Savoia), Ґóя (Goya), Мáя, Меєрхóльд, Німéєр, Таюáнь, Феєрбáх, (Омáр) Хая́м* тощо.

Примітка 1. У ряді слів, зокрема грецького походження, що прийшли через посередництво старослов'янської мови, початковий **ie** за традицією передаємо через **іє**: *ієрáрх, ієратúзм, ієрéй, ієреміяда, ієрóгліф* та деякі ин.

Примітка 2. У передаванні французького буквосполучення **-ill-** перед наступним голосним, крім **о**, виступає подвоєна йотація: *Вайя́н (Vaillant), Мейє́ (Meillet), Нейї́ (Neuilly), Рамбуйє́ (Rambouillet), Роб-Грійє́ (Robbe-Grillet), Тійї́ (Tilly)*, але *Війóн (Villon).*

2. Відповідно до вимови **j** у словах французького походження передаємо через **ж**: *жабó (jabot), жетóн (jeton), форс-мажóр, Жак (Jacques), Жáнна (Jeanne);* у словах англійського походження — через **дж**: *джаз (jazz), джúнго (jingo), Джеймс (Jams), Джéрсі (Jersy);* у словах іспанського походження — через х: хýнта (junta), Хóрхе (Jorge), Хозé (Jose).

І, Y та ин.

§ 101. Иншомовні **і**, **у**, а також инші літери та їх сполучення, що позначають такі самі або співвідносні з ними звуки (наприклад, англійські **е, ее, еа**), в українській мові передаємо через **і, ї** та **и**.

1. Літеру **і** пишемо:

а) на початку слова: *ідеáл, ізотóп, íмпульс, істóрія, іпрúт; Іллінóйс, Íндія, Ірлáндія, Іспáнія, Íтон (Eton); Íбсен, Íден (Eden), Ізабéлла, Ізóльда, Íнґрид,* а також у префіксальних і складних словах, утворених на основі таких слів з початковим **і**: *безідéйний, безініціятúвний, дезінфéкція, дезінформáція, доісторúчний, староіндíйський* і под.;

б) після приголосного перед голосним та звуком **й**: *артерія́льний, геніáльний, діялéктика, індустріялізáція, матеріáл, соціялíзм, тіямíн, тіáра, фіáлка; авдіéнція, гіéна, кліéнт, пієтéт; сіéста; піíт* (але *шиíт*); *адáжіо, аксіóма, діóд, фіолéтовий, чемпіóн; джíу-джúтсу, консóрціум, рáдіус, тріýмф; партíйний, цéзій; Біáфра, Сіáм, Чіятýрі, Дієґо-Ґарсíя, Онтáріо; Віярдó, Тиціáн, Діогéн.*

Примітка. Усередині слова перед наступним голосним звук **і** може переходити в **й**. Така звукова зміна передається в українській мові сполученням **йо** та буквами **є, я, ї**: *курйóз, серйóзний; ар'єргáрд, бар'єр, кар'єра, п'єдестáл, прем'єр, п'єса; вольтер'янець, к'янті; В'єнна, В'єтнáм, Ов'єдо, П'ємóнт, П'яве, П'ячéнца, Гавáї; Монтеск'є, П'єр, Тьєполо, Ф'єзоле, Фур'є;*

в) у загальних та власних назвах після **б, п, в, м, ф, г, ґ, к, х, л, н** перед наступним приголосним: *бíзнес, бізóн, бíтум, пілóт, пірамíда, вібрáція, візúт, вітамíн, академíк, міграція, мíтинг, грáфік, фінáнси, агітáтор, гігáнт, логíчний, кібернéтика, кільвáтер, кінó, архíв, хíмія, хірýрг, літератýра, респýбліка, нігілíзм, нíкель, нікотúн; Бíрмінгем, Вісбáден, Гібралтáр, Гімалáї, Гіндукýш, Кіліманджáро, Кіль, Лíма, Ліхтенштéйн, Мікронéзія, Мілáн, Нігéрія, Нікарáгуа, Ніл, Туркменістáн, Пíттсбург, Фíджі, Філадéльфія, Хíва, Хінгáн; Бізé, Вівáльді, Віньí, Гіппокрáт, Кíплінґ, Лінкóльн, Мільєрáн, Нíцше, Пікáссó, Пірандéлло, Фíдій, Хімéнес.*

Примітка 1. У низці слів иншомовного походження, зокрема в давно засвоєних українською мовою, після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** пишемо **и**: *бинт, бурмúстер* (але *бургомíстр), вúмпел, єхúдна, імбúр, карнúз, кипарúс, лимáн, мúля, мирт, мигдáль, спирт, химéра, шпигýн, шпик* та ин., а також у словах, запозичених із східних, переважно з тюркських мов: *башкúр, калмúк, кизúл, кишмúш, кинджáл, кисéт, кишлáк* та ин.

Примітка 2. Букву **и** пишемо також у давно запозичених словах з церковної сфери: *дияќон, епúскоп, епитúмія, епитрахúль, кивóт, мúтра, митрополúт, панахúда, прокúмен* тощо;

г) у сполученні **ія**, що відповідає иншомовному **іа**, в кінці слів: *артéрія, індýстрія, істóрія, хíмія; Áзія, Грéція, Нормáндія;*

ґ) після приголосних у кінці невідмінюваних слів: *візаві́, колі́брі, парí, сулугýні, таксí* (але *таксист*), *Вішí, Замбéзі, Кáпрі, Карáчі, Нагасáкі, Пóті, Сан-Сусí, Фíджі; Песталóцці.*

2. Літера **ї** на місці иншомовного **і** виступає в позиції після голосного, коли у вимові з'являється вставний **й**: *кофеї́н, мозáїка, наї́вний, прозáїк, руї́на, теї́н; Гаї́ті, Енеї́да, Каї́р.*

3. Літеру **и** пишемо у загальних та власних назвах після літер на позначення приголосних **д, т, з (дз), с, ц, ж (дж), ч (щ), ш, р** (так зване "правило дев'ятки") перед наступною літерою, що позначає приголосний звук, крім **й**: *дивéрсія, дúлер, диплóм, дирéктор, метóдика; інститýт, тúп, тирáда, титáн; казинó, позитúвний, позúція, фізúчний; силуéт, сúмвол, симéтрія; пеніцилі́н, цивілізáція, цúркуль, цитадéль; жирандóль, жирондúст, режисéр; джигíт, джúнси, джип; речитатúв, чúпси, чичерóне; шúлінг, шифр, шúхта; баритóн, корифéй, ритуáл; Аддúс-Абéба, Дижóн, Дúксон, Кордильєри, Скандинáвія, Бразúлія, Занзибáр, Зимбáбве, Великобритáнія, Оринóко, Рив'єра, Рим, Рúміні, Цю́рих, Мадрúд, Міссисúпі, Сúдней, Сингапýр, Сиракýзи, Сúрія, Аргентúна, Тибр, Тирóль, Ти-*

мішоáра, Тимóр, Лéйпциг, Сан-Францíско, Цинциннáті, Алжúр, Жирóнда, Вірджúнія, Чикáго, Чúлі, Вашингтóн, Гéмпшир; Дидрó, Дúзель, Дúтрих, Едúп, Зíґфрид, Розíна, Ґримм, Сикéйрос, Сíльвія, Сíменс, Тинторéтто, Тиціян, Цецúлія, Жильєрóн, Жискáр д'Естéн, Мажинó, Джúммі, Арчибáльд, Чиковáні, Чинґісхáн, Абашúдзе, Шúллер, Ширáк та ин., але *Джіóк, Жіяр, Чіóнг* (згідно з п. 1 цього параграфа).

Е

§ 102. 1. **Е**, крім випадків иншого звукового значення в иншомовних словах, передаємо літерою **е**: *екватóр, екзáмен, енéргія, ентузіязм, етáп, ідеáл, силуéт, теáтр, фаетóн, філé; Еквадóр, Па-де-Калé, Буéнос-Айрес; Éдвард, Еліóт, Евбéя, Еритрéя.*

2. У ряді випадків **е** передаємо літерою є, що позначає звукосполучення **й + е**:

а) коли в иншомовних словах перед **е** виступають **j**, **у** або **і**, що переходить у **j**, чи з'являється вставний **й** у подібних випадках уже на ґрунті української мови: *бар'єр, п'єдестáл; абітурієнт, дієта, кáрієс, клієнт; В'єтнáм, Марієнбýрг, Ов'єдо, Сьєрра-Леóне, Трієст; Вандрієс, Ґабрієль, Ґотьє, Данієль* та ин. (див. також § 100 п. 1, примітку); в окремих словах — після **е**: *геєна, феєрія* та ин.

Але після префіксів та префіксоїдів, що закінчуються голосними, пишемо **е**: *діелéктрик, поліéдр, реевакуáція, реемігрáція*. Не з'являється вставний **й** також при передачі довгого **е**, що позначається літерами **ее** (див. § 100);

б) у низці слів (переважно запозичених через посередництво церковнослов'янської мови) на початку на місці етимологічного **е**, грецьких дифтонгів **eu, ai**: *єпúскоп, єпитúмія, єпитрахúль, Євáнгелія* (*Євáнгеліє*), *євхарúстія, єресь, єретúк; Єва, Єлизавéта, Європа, Євфрáт, Євгéн, Євдокúм, Єгúпет* і под.

ö, ø, EU

§ 103. Німецький, шведський, угорський **ö**, данський **ø**, французький **eu**, німецький **oe** і подібні звуки різних мов передаємо через **е**: *лес, фрéкен; Белль, Ґенц, Ґéте, Дéже, Кельн, Лáґерлеф, Пéтефі, Рекк* (кіноактриса), *Шрéдер, Сент-Бéв* і под., але після звука **й** — звукосполученням **йо**: *Бйóрнсон.*

ü

§ 104. Німецький **ü**, французький **u**, турецький **ü** та подібні звуки з инших мов передаємо через **ю**, зокрема **й** на початку слова: *ю́берменш, Дю́ссельдорф, меню́, ноктю́рн, увертю́ра, Реюньйóн, Юбéр, Ататю́рк,* але *брошура, журí, жуль, парашу́т, парфу́ми, парфумéрія.*

Подвоєні літери

§ 105. Подвоєні літери на позначення довгих голосних передаємо у власних назвах в українській мові переважно написанням двох букв: *Аáхен, Адреéн, Гофзéе, Заáле, Кýусінен, Саарбрю́ккен, Сáаремаа, Тóомінг, Шпрéе.*

ГРУПИ ПРИГОЛОСНИХ З ГОЛОСНИМИ

Апостроф

§ 106. 1. Апостроф у словах иншомовного походження та похідних від них ставимо перед літерами **я, ю, є, ї**, які позначають сполучення звука **й** і наступного голосного:

а) після приголосних **б, п, в, м, ф, г, ґ, к, х, ж, ч, ш, р**: *б'єф, б'ювéт, б'юджéт, б'юрó, б'юрократ, б'юст, вестиб'ю́ль, б'язь, п'єдестáл, п'юпíтр, куп'ю́ра, п'юрé, інтерв'ю́, прем'єр, м'юзéт, м'ю́зикл, м'ю́зик-хол, м'юóн, м'юрид, курф'ю́рст, ф'ю́черсний, г'я́ур, к'ювéт, к'юрé, к'я́нті, к'яриз, кéш'ю* (тропічне дерево), *кар'єра; В'ю́ртемберг, П'ємóнт, П'ячéнца, М'ю́нхен, Ак'я́б, К'я́хта, Х'я́рма, Рів'єра, Лонг'їр, Ч'я́пас; Барб'є, Барб'ю́с, Б'юффóн, П'єр, Женев'єва, Люм'єр, М'ю́ллер, Ф'єзоле, Ґ'ю́нтер, Оґ'юстéн, Монтеск'є, Руж'є, Адабаш'я́н, Фур'є.*

Примітка. Апостроф в иншомовних словах після губних приголосних вживаємо тоді, коли перед ними є ще один приголосний, наприклад: *комп'ютер, Робесп'єр* (на відміну від його вживання у власне українських словах, див. § 6);

б) після кінцевого приголосного в префіксах і частинах складного слова: *ін'єкція, ад'юнкт, ад'юта́нт, диз'юнкція, контр'ярус, кон'юнктиві́т, кон'юнкція, об'єкт, суб'єкт; пан'європе́йський, транс'європе́йський; фельд'-єгер.*

Примітка. Апостроф ставимо також в особових назвах, що починаються з **д** та **о**: *Д'Аламбе́р, О'Те́нрі* та ин. (див. § 117, п. 1г, примітка 1).

2. Апостроф не ставимо, якщо літери **я, ю** позначають пом'якшення попереднього приголосного перед **а, у**: *рюкза́к, рюш, Рю́дберґ.*

ь § 107. М'який знак пишемо в словах иншомовного походження:

а) після букв на позначення приголосних **д, т, з, с, л, н** перед буквами **я, ю, є, ї**, що позначають поєднання приголосного **й** з голосними **а, у, е, і**, а також перед сполученням **йо**: *адью́, ательє́, бандерилье́ро, бандери́лья, бульйо́н, віньє́тка, дере́нья, ескадри́лья, камари́лья, каньйо́н, кондотьє́р, конферансьє́, льє, лья́нос, манти́лья, мільйо́н, мілья́рд, павільйо́н; Авіньйо́н, В'єнтья́н, Севі́лья, Сьє́рра-Лео́не, Фетьйо́; Віньї́, Ґотьє́, Даладьє́, Жусьє́, Лавуазьє́, Модилья́ні, Мольє́р, Нью́то́н, Реньє́;*

б) у випадках пом'якшення **л** перед наступним приголосним або в кінці слова: *альбатро́с, фільм; А́льпи, Шва́рцвальд; діягона́ль, магістра́ль; Ба́зель, Рафае́ль;*

в) у випадках пом'якшення инших приголосних у кінці слова: *Було́нь, Надь.*

2. М'який знак не пишемо перед **я, ю**, якщо ці літери позначають поєднання попереднього м'якого приголосного звука з **а, у**: *мадя́р, малярі́я; дю́на, ілю́зія, тюльпа́н; Аля́ска, Дюма́, Дюпо́н, Сю, Цю́рих.*

Кінцевий **ц** основи не пом'якшуємо: *піца, плац, шкіц; Лейбніц, Моріц.*

-TR-, -DR

§ 108. Кінцеві сполучення **tr** і **dr** передаємо в українській мові як **тр** і **др**: *барометр, діяметр, семестр, театр, термометр, центр; меандр, поліедр, циліндр.*

Відтворення иншомовних дифтонгів

§ 109. Иншомовні **au, ou, ow,** що вимовляються як дифтонгічні сполучення, передаємо в українській мові переважно через **ав:** *авгур, авдит, авдитор, авдиторія, авдієнція, авдіовізуальний, авкціон, автентичний, автизм, автобіографія, автодафе, автомобіль, автор, авторитет, автотренінг, автохтон, автокефальний, астронавт, інавгурація, лавр, лавреат, мавзолей, павза, фавна; Австралія, Австрія, Таврія; Авґуст, Аврора, Фавн* та ин.

В українській мові існує також традиція передавання **au** через **ау** в низці слів: *джоуль, клоун, ноу-хау, глоу; Джорджтаун, Каунас; Краузе, Лаура, Пауелл, Пауль, Фауст, Штраус.*

§ 110. 1. Німецькі дифтонги **ei** та **eu** у новіших запозиченнях, зокрема у власних назвах, мають передаватися відповідно через **ай** і **ой** (на письмі це можуть бути також сполучення **ає, оє** і т. ин.: див § 100, п. 1): *гауляйтер, райх, Айзенах, Маєр, Маннгайм, "Райніше рундшау"* (газета), *Райхенбах, Фрайбург* і под.; *"Дойче фольксцайтунґ"* (газета), *Ноє Газе, Нойбранденбург, Ойленберг* і под. Але за традицією в багатьох випадках зберігаємо відтворення їх обох через **ей** (на письмі також **еє** і т. ин.): *блейвейс, гросмейстер, едельвейс, лейб-гвардія, лейтмотив, маркшейдер, мейстерзінгер, штрейкбрехер, Гейне, Ейнштейн, Лейпциг, Рейн, Швейцарія* і под.; *лейтенант, феєрверк, фрейлейн, Феєрбах, Фрейд* і под.

2. Голландські **ei** та **ij**, а також сполучення **eu**, властиве деяким мовам, передаємо через **ей**: *ге́йзер, дрейф, волейбо́л; Ван-Де́йк, Ейндго́вен, Рейк'я́вік.*

ВІДМІНЮВАННЯ СЛІВ ИНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

§ 111. 1. З погляду відмінювання іменники иншомовного походження поділяються на такі групи: а) іменники, що мають відмінкові форми однини і множини; б) іменники, що мають тільки відмінкові форми множини; в) невідмінювані іменники, що функціонують в українській мові в одній незмінній формі.

Перші два різновиди співвідносні щодо словозміни з відповідними морфологічними групами власне українських іменників. Третій різновид іменників виділяємо в окрему морфологічну групу, де відсутність відмінювання є важливим показником иншомовного походження відповідних загальних і власних назв.

2. П е р ш а в і д м і н а: *ка́псула — ка́псули, ка́псулою, ка́псулі; ка́псули — ка́псул, ка́псулами, (у) ка́псулах; фі́зика — фі́зики, фі́зиці; вакуо́ля — вакуо́лі, вакуо́лею; вакуо́лі — вакуо́ль, вакуо́лями, (у) вакуо́лях; ескадри́лья — ескадри́льї, ескадри́льєю, (в) ескадри́льї; ескадри́льї — ескадри́лей, ескадри́льями, (в) ескадри́льях; Бу́дда — Бу́дди, Бу́ддою; Вене́ція — Вене́ції, Вене́цією; Ґо́я — Ґо́ї, Ґо́єю; Фукуя́ма — Фукуя́ми, Фукуя́мою.*

3. Д р у г а в і д м і н а: *арсена́л — арсена́лу, арсена́лом, (в) арсена́лі; арсена́ли — арсена́лів, (в) арсена́лах; блок — бло́ка (бло́ку), бло́ком, (на) бло́ці; бло́ки — бло́ків, бло́ками, (на) бло́ках; автомобі́ль — автомобі́ля, автомобі́лем; автомобі́лі — автомобі́лів, автомобі́лями, (в) автомобі́лях; пальто́ — пальта́, пальто́м, (у) пальті́; Ши́ллер — Ши́ллера, Ши́ллерові (Ши́ллеру), Ши́ллером; Геміґве́й — Геміґве́я, Геміґве́єві (Геміґве́ю), Геміґве́єм; Рафа-*

éль — Рафаéля, Рафаéлеві (Рафаéлю), Рафаéлем; Робéрто — Робéрта, Робéртові (Робéрту), Робéртом; Бю́лов — Бю́лова, Бю́лову, Бю́ловом; Дáрвін — Дáрвіна, Дáрвінові (Дáрвіну), Дáрвіном.

4. Т р е т я в і д м і н а: *магістрáль — магістрáлі, магістрáллю; магістрáлі — магістрáлей, магістрáлями; туш — ту́ші, ту́шшю; верф — вéрфі, вéрф'ю; вéрфі — вéрфей, вéрф'ями.*

5. Окремі іменники иншомовного походження — власні географічні назви — засвоєні у формі множини: *А́льпи, А́нди, Апенні́ни, Аппалáчі, Вогéзи, Гавáї, Дарданéлли, Піренéї, Сираку́зи* та ин. Відмінкові форми подібних назв зумовлені відповідними словозмінними нормами української мови: *А́льпи — Альп, А́льпами, (в) А́льпах; Аппалáчі — Аппалáчів, Аппалáчами, (в) Аппалáчах; Гавáї — Гавáїв, Гавáями, (на) Гавáях; Дарданéлли — Дарданéлл (-ів), Дарданéллами, (у) Дарданéллах.*

6. Не відмінюємо іменники иншомовного походження з кінцевими:

а (у тих випадках, коли перед **а** виступає инший голосний, коли слово односкладове, у власних і непослідовно в загальних назвах з наголошеним **а**, а також непослідовно у власних назвах з ненаголошеним **а**: *амплуá, боá, мас-мéдія, Брази́лія* (столиця Бразилії), *Нікарáгуа; бра, па; антрашá, бакарá, Дозá, Дюмá, Саят-Новá; Віттóріо де Си́ка* (але, наприклад, прізвища *Казанóва, Куросáва* відмінюємо);

е: *кафé, кашнé, турнé, Туапсé, Беранжé, Ґéте*;

є: *ательє́, конферансьє́, Барб'є́, Ґотьє́, Лавуазьє́*;

и (крім випадків, коли ця буква означає форму множини іменників: *Єсентуки́* і т. ин.): *Алмати́, Амангельди́, Мари́*;

і: *колі́брі, пóні, таксі́, цунáмі, Гаі́ті, Дебюссі́, Шéллі;*

ї: *Віньї́, Луї́*;

о (коли перед ним стоїть инший голосний): *рáдіо, Онтáріо, Базúліо, Мáріо,* але *пальтó — пальтá, пальтóм, (у) пальті́;* так само *б'юрó, депó, кінó, метрó, ситрó;*

у: *какадý, ýрду, шóу, Бакý, Папандрéу, Попéску;*

ю: *інтерв'ю́, меню́, К'юсю́, Сю;*

я (в позиції під наголосом або в односкладових словах): *Золя́.*

До невідмінюваних належать також жіночі імена, що закінчуються на твердий приголосний звук, крім губних: *Алі́с, Беатрúс, Ґýдрун, Долóрес, Едúт, Елізабéт, Енн, Естéр, Íнґрид, Кармéн* (але *Етéль — Етéлі, Етéллю; Ізабéль — Ізабéлі, Ізабéллю; Зейнáб — Зейнáбі, Зейнáб'ю; Руф — Рýфі, Рýф'ю*), а також слова *мадáм, міс, мі́сис, фрéйлейн* та ин. (але *мадемуазéль — мадемуазéлі* і т. д.).

Прізвища з кінцевим приголосним, якщо вони стосуються жінок, не відмінюємо, як і власне українські: *Елеонóра Рýзвельт — Елеонóри Рýзвельт, Елеонóрі Рýзвельт, Елеонóрою Рýзвельт.*

До невідмінюваних належать також російські прізвища, що є застиглими формами родового відмінка однини і множини: *Жаркúх, Живáго, Дурновó, Пóльських.*

IV. ПРАВОПИС ВЛАСНИХ НАЗВ[1]

ІМЕНА ТА ПРІЗВИЩА

Українські прізвища та імена

§ 112. Українські прізвища та імена передаємо на письмі відповідно до вимови за загальними нормами українського правопису: *Іва́н Березі́вський, Петро́ Білове́рхий, Григо́рій Ведме́дів, Сергі́й За́єць, Макси́м Кривоні́с, Васи́ль Микола́єнко, Мико́ла Олексі́єнко, Миха́йло Петри́шинець, Ю́рій Олександро́вич, Григо́рій Сивокі́нь, Дмитро́ Шве́ць.*

Відмінювання прізвищ

§ 113. 1. Українські та инші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників I та II відміни, відмінюємо переважно за зразками відмінювання відповідних іменників цих відмін:

Ма́йборода — Ма́йбороди, Ма́йбороді, Ма́йбороду і т. д.;
Гми́ря — Гми́рі, Гми́рю, Гми́рі, Гми́рею і т. д.;
Гнатю́к — Гнатюка́, Гнатюко́ві (Гнатюку́) і т. д.;
За́єць — За́йця, За́йцеві (За́йцю) і т. д.;
Івaньо́ — Іваня́, Іване́ві (Іваню́) і т. д.;
Кривоні́с — Кривоно́са, Кривоно́сові (Кривоно́су) і т. д.;
Ле́бідь — Ле́бедя, Ле́бедеві (Ле́бедю) і т. д.;
Панібудьла́ска — Панібудьла́ски, Панібудьла́сці і т. д.;
Симоне́нко — Симоне́нка, Симоне́нкові (Симоне́нку) і т. д.

Але: *Кулі́ш — Куліша́* і т. д.; *Черне́ць — Черneця́ (не Ченця́)* і т. д.; *Швець — Шевця́* і *Швеця́* і т. д.

2. Прізвища прикметникового типу на **-ий, -ій** відмінюємо як відповідні прикметники чол. та жін. родів (твердої або м'якої групи):

Авдієвський — Авдієвського, Авдієвському і т. д.;
Василькі́вський — Василькі́вського і т. д.;
Кобиля́нська — Кобиля́нської, Кобиля́нській і т. д.

---

[1] Див. ще §§ 37–47.

3. Чоловічі прізвища прикметникового типу на **-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн)** відмінюємо за такими зразками:

Однина

Н.	Па́влов	Ковалі́в	Про́копів
Р.	Па́влов-**а**	Ковале́в-**а** (-лі́в-**а**)	Про́копов-**а** (-пів-**а**)
Д.	Па́влов-**у**	Ковале́в-**у** (-лі́в-**у**)	Про́копов-**у** (-пів-**у**)
Зн.	Па́влов-**а**	Ковале́в-**а** (-лі́в-**а**)	Про́копов-**а** (-пів-**а**)
Ор.	Па́влов-**им**	Ковале́в-**им** (-лі́в-**им**)	Про́копов-**им** (-пів-**им**)
М.	...Па́влов-**і, -у**	...Ковале́в-**і, -у** (-лі́в-**і, -у**)	...Про́копов-**і, -у** (-пів-**і, -у**)
Кл.	Па́влов-**е**	Ковале́в-**е** (-лі́в-**е**)	Про́копов-**е** (-пів-**е**)

Множина

Н.	Па́влов-**и**	Ковале́в-**и** (-лі́в-и)	Про́копов-**и** (-пів-**и**)
Р.	Па́влов-**их**	Ковале́в-**их** (-лі́в-**их**)	Про́копов-**их** (-пів-**их**)
Д.	Па́влов-**им**	Ковале́в-**им** (-лі́в-**им**)	Про́копов-**им** (-пів-**им**)
Зн.	Па́влов-**их**	Ковале́в-**их** (-лі́в-**их**)	Про́копов-**их** (-пів-**их**)
Ор.	Па́влов-**ими**	Ковале́в-**ими** (-лі́в-**ими**)	Про́копов-**ими** (-пів-**ими**)
М.	...Па́влов-**их**	...Ковале́в-**их** (-лі́в-**их**)	Про́копов-**их** (-пів-**их**)
Кл.	Па́влов-**и**	Ковале́в-**и** (-лі́в-**и**)	Про́копов-**и** (-пів-**и**)

Однина

Н.	Га́ршин	Романи́шин	Воло́шин
Р.	Га́ршин-**а**	Романи́шин-**а**	Воло́шин-**а**
Д.	Га́ршин **-ові,-у**	Романи́шин **-ові,-у**	Воло́шин-**ові, -у**
Зн.	Га́ршин-**а**	Романи́шин-**а**	Воло́шин-**а**
Ор.	Га́ршин-**им**	Романи́шин-**им**	Воло́шин-**ом**
М.	...Га́ршин **-і,-у**	...Романи́шин **-і, -у**	Воло́шин-**і, -у**
Кл.	Га́ршин-**е**	Романи́шин-**е**	Воло́шин-**е**

Множина

Н.	Га́ршин-**и**	Романи́шин-**и**	Воло́шин-**и**
Р.	Га́ршин-**их**	Романи́шин-**их**	Воло́шин-**ів**
Д.	Га́ршин-**им**	Романи́шин-**им**	Воло́шин-**ам**
Зн.	Га́ршин-**их**	Романи́шин-**их**	Воло́шин-**ів**
Ор.	...Га́ршин-**ими**	Романи́шин **-ими**	Воло́шин-**ами**
М.	Га́ршин-**их**	...Романи́шин **-их**	...Воло́шин-**ах**
Кл.	Га́ршин-**и**	Романи́шин-**и**	Воло́шин-**и**

Примітка. При відмінюванні слов'янських прізвищ та особових імен із суфіксом **-ек** чергування **е** з нулем звука не відбувається: *Гашек — Гашека, Гашекові...; Марек — Марека, Марекові...* При відмінюванні прізвищ із суфіксом **-ець е** випадає: *Оравець — Оравця, Оравцеві...* Так само випадає **е** при відмінюванні імен з кінцевими **-ер, -ел, -ол**: *Петер — Петра, Павол (Павел) — Павла* (але в прізвищах: *Петер — Петера*).

4. Прізвища жінок з основою на приголосний та на **о** не відмінюємо: *Марії Се́ник, Надії Балі́й, з Марі́єю Ба́йко, з Лі́ною Косте́нко.* Прізвища, утворені від присвійних прикметників, можуть мати форми жін. роду

залежно від традиції: *Марі́я Ковалі́в, Га́нна Гринчи́шин, Світла́на Воло́шин.*

Примітка. Кінцевий приголосний основи **ґ** у прізвищах *Гадже́ґа, Мамали́ґа* і под. чергується (залежно від традиції вживання в кожному окремому випадку) із **з** та **дз** (у давальному та місцевому відмінках однини) і з **ж** та **дж** (у присвійних прикметниках): *Гадже́ґа — Гадже́зі(-дзі) — Гадже́жин(-джин).*

Відмінювання імен § 114. 1. Українські чоловічі та жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на **-а, -я,** відмінюємо як відповідні іменники I відміни:

Однина

Тверда група

	жін. р.	чол. р.
Н.	Га́нн-**а**	Мико́л-**а**
Р.	Га́нн-**и**	Мико́л-**и**
Д.	Га́нн-**і**	Мико́л-**і**
Зн.	Га́нн-**у**	Мико́л-**у**
Ор.	Га́нн-**ою**	Мико́л-**ою**
М.	...Га́нн-**і**	...Мико́л-**і**
Кл.	Га́нн-**о**	Мико́л-**о**

М'яка група

	жін. р.			чол. р.
Н.	Мо́тр-**я**	Соломі́-**я**	Ната́л-**я**	І́лл-**я́**
Р.	Мо́тр-**і**	Соломі́-**ї**	Ната́л-**і**	І́лл-**і́**
Д.	Мо́тр-**і**	Соломі́-**ї**	Ната́л-**і**	І́лл-**і́**
Зн.	Мо́тр-**ю**	Соломі́-**ю**	Ната́л-**ю**	І́лл-**ю́**
Ор.	Мо́тр-**ею**	Соломі́-**єю**	Ната́л-**ею**	І́лл-**е́ю**
М.	...Мо́тр-**і**	...Соломі́-**ї**	...Ната́л-**і**	...І́лл-**і́**
Кл.	Мо́тр-**е**	Соломі́-**є**	Ната́л-**ю**	І́лл-**є**

Множина

Тверда група

	чол. р.	жін. р.
Н.	Мико́л-**и**	Га́нн-**и**
Р.	Мико́л	Га́нн
Д.	Мико́л-**ам**	Га́нн-**ам**
Зн.	Мико́л	Га́нн
Ор.	Мико́л-**ами**	Га́нн-**ами**
М.	...Мико́л-**ах**	...Га́нн-**ах**
Кл.	Мико́л-**и**	Га́нн-**и**

М'яка група

	жін. р.			чол. р.
Н.	Мо́тр-**і**	Соломі́-**ї**	Ната́л-**і**	І́лл-**і́**
Р.	Мо́тр	Соломі́й	Ната́ль	І́лл-**і́в**
Д.	Мо́тр-**ям**	Соломі́-**ям**	Ната́л-**ям**	І́лл-**я́м**
Зн.	Мо́тр	Соломі́й	Ната́ль	І́лл-**і́в**
Ор.	Мо́тр-**ями**	Соломі́-**ями**	Ната́л-**ями**	І́лл-**я́ми**
М.	...Мо́тр-**ях**	...Соломі́-**ях**	...Ната́л-**ях**	...І́лл-**я́х**
Кл.	Мо́тр-**і**	Соломі́-**ї**	Ната́л-**і**	І́лл-**і́**

Примітка 1. Кінцеві приголосні основи **г, к, х** у жіночих іменах у давальному та місцевому відмінках однини перед закінченням **-і** змінюються на **з, ц, с**: *О́льга — О́льзі, Пала́жка — Пала́жці, Соло́ха — Соло́сі.*

Примітка 2. У жіночих іменах типу *Ода́рка, Пара́ска* в родовому відмінку множини в кінці основи між приголосними з'являється звук **о**: *Ода́рок, Пара́сок.*

2. Українські чоловічі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на приголосний та **о**, відмінюємо як відповідні іменники II відміни:

О д н и н а

Тверда група

Н.	Оле́г	Анті́н (Анто́н)	Дмитр-**о́**
Р.	Оле́г-**а**	Анто́н-**а**	Дмитр-**а́**
Д.	Оле́г-**ові (-у)**	Анто́н-**ові (-у)**	Дмитр-**о́ві (-у)**
Зн.	Оле́г-**а**	Анто́н-**а**	Дмитр-**а́**
Ор.	Оле́г-**ом**	Анто́н-**ом**	Дмитр-**ом**
М.	...Оле́г-**ові,** ... Оле́з-**і**	...Анто́н-**ові, -і**	...Дмитр-**о́ві, -і́**
Кл.	Оле́ж-**е** й Оле́г-**у**	Анто́н-**е**	Дмитр-**е**

М'яка група

Мішана група

Н.	Сергі́-**й**	І́гор	Тере́нь	Тимі́ш
Р.	Сергі́-**я**	І́гор-**я**	Тере́н-**я**	Тимош -**а**
Д.	Сергі́-**єві(-ю)**	І́гор -**еві (-ю)**	Тере́н -**еві (-ю)**	Тимош -**е́ві** **(-у́)**
Зн.	Сергі́-**я**	І́гор-**я**	Тере́н-**я**	Тимош-**а́**
Ор.	Сергі́-**єм**	І́гор-**ем**	Тере́н-**ем**	Тимош-**е́м**
М.	...Сергі́-**єві**	...І́гор -**еві**	...Тере́н-**еві**	...Тимош-**е́ві**
Кл.	Сергі́-**ю**	І́гор-**ю**	Тере́н-**ю**	Тимо́ш-**е́**

М н о ж и н а

Тверда група

Н.	Оле́г-**и**	Анто́н-**и**	Дмитр-**и́**
Р.	Оле́г-**ів**	Анто́н-**ів**	Дмитр-**і́в**
Д.	Оле́г-**ам**	Анто́н-**ам**	Дмитр-**а́м**
Зн.	Оле́г-**ів**	Анто́н-**ів**	Дмитр-**і́в**
Ор.	Оле́г-**ами**	Анто́н-**ами**	Дмитр-**а́ми**
М.	...Оле́г-**ах**	...Анто́н-**ах**	...Дмитр-**а́х**
Кл.	Оле́г-**и**	Анто́н-**и**	Дми́тр-**и**

	М'яка група		Мішана група	
Н.	Сергі́-**ї**	І́гор-**і**	Тере́н-**і**	Тимош-**і́**
Р.	Сергі́-**їв**	І́гор-**ів**	Тере́н-**ів**	Тимош-**і́в**
Д.	Сергі́-**ям**	І́гор-**ям**	Тере́н-**ям**	Тимош-**а́м**
Зн.	Сергі́-**їв**	І́гор-**ів**	Тере́н-**ів**	Тимош-**і́в**
Ор.	...Сергі́-**ями**	І́гор-**ями**	Тере́н-**ями**	Тимош -**а́ми**
М.	Сергі́-**ях**	...І́гор-**ях**	...Тере́н-**ях**	...Тимош -**а́х**
Кл.	Сергі-**ї**	І́гор-**і**	Тере́н-**і**	Тимо́ш-**і**

Примітка 1. В іменах типу *Анті́н, Не́стір, Ничи́пір, Про́кіп, Си́дір, Тимі́ш, Фе́дір* **і** виступає тільки в називному відмінку, у непрямих — **о**: *Анто́на, Анто́нові* і т. д., але *Авені́р — Авені́ра, Лаврі́н — Лаврі́на, Олефі́р — Олефі́ра.*

Примітка 2. Імена, що закінчуються в називному відмінку на **-р**, у родовому мають здебільшого закінчення **-а**: *Ві́ктор — Ві́ктора, Мака́р — Мака́ра, Світоза́р — Світоза́ра,* але *І́гор — І́горя, Ла́зар — Ла́заря.*

Примітка 3. Ім'я *Лев* при відмінюванні має паралельні форми: *Ле́ва* і *Льва, Ле́вові* і *Льво́ві* і т. ин., уживання яких зумовлене традицією.

Примітка 4. Слов'янські чоловічі імена та прізвища на **-о** відмінюємо: *Бра́нко — Бра́нка, Дави́чо — Дави́ча, Костю́шко — Костю́шка.*

3. Українські жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на приголосний, відмінюємо як відповідні іменники III відміни:

Однина

Н.	Любо́в	Зн.	Любо́в
Р.	Любо́в-**и**	Ор.	Любо́в'-**ю**
Д.	Любо́в-**і**	М.	... Любо́в-**і**
		Кл.	Любо́в-**е**

Зразок відмінювання
чоловічого імени та по батькові

Н. Яросла́в Васи́льович (Олексі́йович, І́горьович)
Р. Яросла́в-**а** Васи́льович-**а** (Олексі́йович-**а**, І́горьович-**а**)
Д. Яросла́в-**ові**, -у Васи́льович-у, **-еві** (Олексі́йович-у, **-еві**, І́горьович-у, **-еві**)
Зн. = Р.
Ор. Яросла́в-**ом** Васи́льович-**ем** (Олексі́йович-**ем**, І́горьович-**ем**)
М. ... Яросла́в-**ові**, -у, -**і** Васи́льович-у, **-еві** (Олексі́йович-у, **-еві**, І́горьович-у, **-еві**)
Кл. Яросла́в-**е** Васи́льович-**у** (Олексі́йович-у, І́горьович-у)

Зразок відмінювання
жіночого імени та по батькові

Н. Марі́-**я** Васи́лівн-**а** (Андрі́ївн-**а**, І́ллівн-**а**)
Р. Марі́-**ї** Васи́лівн-**и** (Андрі́ївн-**и**, І́ллівн-**и**)
Д. Марі́-**ї** Васи́лівн-**і** (Андрі́ївн-**і**, І́ллівн-**і**)
Зн. Марі́-**ю** Васи́лівн-**у** (Андрі́ївн-**у**, І́ллівн-**у**)
Ор. Марі́-**єю** Васи́лівн-**ою** (Андрі́ївн-**ою**, І́ллівн-**ою**)
М. ...Марі́-**ї** Васи́лівн-**і** (Андрі́ївн-**і**, І́ллівн-**і**)
Кл. Марі́-**є** Васи́лівн-**о** (Андрі́ївн-**о**, І́ллівн-**о**)

Правопис слов'янських прізвищ та імен

§ 115. Основні правила правопису прізвищ та імен инших слов'янських народів:

1. Літери слов'янських алфавітів **е**, **é**, сполуку **іе** передаємо літерою **е** (крім випадків, передбачених нижче): *Бéлич, Бóтев, Бронéвський, Вéра* (болгарське, сербське жіноче ім'я), *Веселóвський, Вéслав, Залéський, Кузнецóв, Мечислáв, Міцкéвич, Надéжда* (болгарське жіноче ім'я), *Нéмцова, Светлáн, Седлáчек, Сенкéвич, Серакóвський, Тургéнєв, Фéдін, Цéнкий, Чáпек, Шмельóв*.

2. Російську літеру **е** передаємо літерою **є** в таких випадках:

а) на початку слів: *Євдокúмов, Євтушéвський, Єгóров, Єлáнський, Єлизáров, Єршóв, Єфúмов*;

б) усередині слів після голосного та при роздільній вимові після приголосного: *Бердя́єв, Буєрáков, Вересáєв, Гуля́єв, Ісáєнков; Аля́б'єв, Афанáсьєв, Григóр'єв, Євгéньєв, Зинóв'єв*;

в) після літер на позначення приголосних (за винятком **ж, ч, ш, щ** і **ц**) у суфіксах **-ев, -éев** російських прізвищ: *Звє́рєв, Кóзирєв, Лóмтєв, Медвéдєв, Пúсарєв, Тимірязєв; Алексє́єв, Андрє́єв, Веденє́єв, Гордє́єв, Матвє́єв, Тимофє́єв, Менделє́єв,* але *Бестýжев, Мýромцев, Нехорóшев, Подья́чев, Усвя́тцев; Аракчє́єв, Мацеє́в, Плещеє́в*;

г) якщо російському **е** кореня відповідає в аналогічних українських основах **і** (тобто на місці колишнього **ѣ**): *Бесє́дін, Бєлíнський, Звє́рєв, Лєскóв, Мєстéчкін, Насє́дкін, Пєшкóвський, Рє́пін, Столє́тов, Твердохлє́бов.*

Е, Ю

3. Російську літеру **ё** передаємо:

а) сполученням літер **йо** на початку слова, усередині після голосних, а також після **б, п, в, м, ф,** коли **ё** позначає звукосполучення [**й+о**]: *Йóлкін; Бугайóв, Воробйóв, Окайóмов, Соловйóв*;

б) через **ьо** всередині слова після приголосних, коли **ё** позначає сполучення м'якого приголосного з **о**: *Алфьóров, Будьóнний, Верьóвкін, Дьóрнов, Корольóв, Новосьóлов, Огарьóв, Сімьóркін, Тьóркін.* Але в прізвищах, утворених від спільних для української та російської мов імен, пишемо **е**: *Артéмов, Семéнов, Фéдоров* і т. ін.;

в) через **о** під наголосом після **ч, щ**: *Грачóв, Лихачóв, Пугачóв, Хрущóв, Щипачóв.*

4. Польське сполучення літер **іо** передаємо:

а) сполученням літер **йо** після **б, п, в, м, ф**: *Голембйóвський, Мйодóвич, Пйотрóвський*;

б) через **ьо** після м'яких приголосних: *Аньóлек, Генсьóрський, Козьолéцький.*

И (І)

5. **И (і)** передаємо переважно через **и** в прізвищах та іменах, належних до південнослов'янських мов, у яких немає розрізнення **и** — **і** (болгарська, сербська та ин.): *Бéгич, Бéлич, Велúчков, Жúвков, Карáджич, Мúлев, Мúлош, Мúтич, Нúколов, Симéон, Филúп, Я́гич;* рідше — через **і** (на початку слова; перед [**й**] та голосним; в іменах неслов'янського походження, що мають відповідники і в українській мові з написанням через **і**; у деяких инших випадках, переважно за традицією): *І́вич, Іконóмов; Ілі́єв, Мі́йо; Ві́ктор, Ліля́на; Людеві́т, Мі́клошич* та ин.; через **ї** (після голосних): *Воїслáв, Михаї́л, Стóїч.*

У польських, чеських, словацьких прізвищах та іменах **і** передаємо:

а) через **і** на початку слова та після приголосних — перед наступним голосним та приголосним **й**, а також перед иншими приголосними (крім випадків, передбачених нижче): *Івашкéвич, І́ндра; Мáріуш; Є́длічка, Зволі́нський, Котарбі́нський, Лі́нда; Мáртін, Мі́лош, Міцкéвич, Сікóрський, Стані́слав;*

б) через **и** після **ж, ч, ш, щ** і **ц** та в суфіксах **-ик, -ицьк-, -ич (-евич, -ович)**: *Бжозóвич, Гáвлик, Жúжка, Конопнúцька, Копéрник, Свенцúцький, Сенкéвич, Рýчик, Циранкéвич, Шáфáрик, Шúмчак,* а також у прикметникових прізвищах (див. п. 9), але в кінці слова — через **і**: *Є́нсі, І́ржі.*

6. Російську літеру **и** передаємо:

а) літерою **і** на початку слова та після приголосних (крім шиплячих і **ц**): *Ігнáтов, Ісáєв; Бірюкóв, Вісковáтов, Гагáрін, Кáзін, Мічýрін, Мýсін, Пýшкін;*

б) літерою **ї** після голосного й при роздільній вимові після приголосних (після **ь** та апострофа): *Вóїнов, Гýр'їн, Ізмаї́лов, Ільї́н;*

в) літерою **и**:

1) після **ж, ч, ш, щ** і **ц** перед приголосним: *Гáршин, Гýщин, Доро́жин, Лýчин, Цецúлін, Чúчиков, Шúшкін, Щигло́в,* але *Ціолко́вський* (перед голосним);

2) у прізвищах, утворених від імен та загальних назв, спільних для української та російської мов з однаковим або дуже подібним звуковим оформленням, які в українській мові пишемо через **и**: *Борúсов, Ботвúнник, Вавúлов, Виногрáдов, Данúлов, Дубúнін, Кирúлов, Кисельо́в, Миро́нов, Митрофáнов, Мúшкін, Никúфоров, Одинцо́в, Пивовáров, Пилńєв, Пúсарєв, Смирно́в, Тито́в, Тихомúров,* але *Нікíтін, Ніколáєв, Філíппов* тощо, вихідними для яких є імена, відмінні від українських; *Калíнін, Малíнін; Леонíдов,* оскільки в українській мові ім'я *Леонíд* також пишемо через **і**;

Примітка. За усталеною традицією імена та імена по батькові росіян і білорусів передаємо їх українськими відповідниками, пор.: *Алексáндр Сергéевич Пýшкин — Олексáндр Сергíйович Пýшкін, Михаúл Шо́лохов — Михáйло Шо́лохов, Петр Проскурин — Петро́ Проскýрін, Васúлий Шукшúн — Васúль Шукшúн, Елéна Образцо́ва — Олéна Образцо́ва, Васíль Быкаў — Васúль Бúков, Аркáдзь Журáўскі — Аркáдій Журáвський, Яўгéн Зáйцаў — Євгéн Зáйцев, Уладзíмір Кáпцаў — Володи́мир Кáпцев, Вітáль Анічэнка — Вітáлій Анічéнко, Анато́ль Цíто́ў — Анато́лій Тито́в.*

3) у префіксі **при**: *Прибúлкін, Привáлов, Прúшвін*;

4) у суфіксах **-ик, -ич, -иц, ищ-**: *Бíликов, Котéльников, Крýтиков, Но́виков; Григоро́вич, Станюко́вич; Голúцин, Пáлицин; Радúщев, Татúщев.*

Ы, Y

7. Російсьу літеру **ы**, польську, чеську, словацьку у передаємо літерою **и**: *Крутúх, Малúцин, Рибако́в, Циганко́в, Чернишо́в; Виспńнський, Пташúнський; Мáсарик* (див. також п. 10).

Ą, Ę, Ã

8. Польські літери **ą, ę** на позначення носових звуків передаємо так:

а) сполученням літер **ом, ем** перед губними приголосними: *Домбро́вський, Зарéмба, Кéмпа*;

б) сполученням літер **он, ен** перед иншими приголосними: *Зайо́нчек, Па́йонк, Пйо́нтек; Венгжино́вич, Єндрихо́вський, Свенці́цький.*

Примітка. Словацьку літеру **ä** на місці колишнього носового **е** передаємо через **я**: *Святоплу́к.*

Прізвища з прикметниковими суфіксами та закінченнями

9. Суфікси слов'янських прізвищ **-ск(ий), -цк(ий), -ск(и), -цк(и), -sk(i), -ck(i), -dzk(i), -sk(ý), -ck(ý)** передаємо відповідно через **-ськ(ий), -цьк(ий), -дзьк(ий)**: *Броне́вський, Му́соргський, Стамболі́йський; Гомулі́цький, Городе́цький; Гру́дзький, Зава́дзький.*

10. Прикметникові закінчення російських прізвищ передаємо так: **-ый** через **-ий**; **-ий** після твердого приголосного — через **-ий**, після м'якого приголосного — через **-ій**; **-ая, -яя** — через **-а, -я**: *Бе́лий, Остро́вський, Кра́йній; Бе́ла, Остро́вська, Кра́йня.* Закінчення **-ой** передаємо через **-ий**: *Донськи́й, Крути́й, Луговськи́й, Полеви́й, Трубецьки́й,* але *Толсто́й (Толста́).*

Прикметникові закінчення білору́ських прізвищ **-ы**, чеських та словацьких -ý, польських -y, болгарських, македонських і сербських **-и**, хорватських **-і** передаємо через **-ий**: *Бя́лий, Га́ртний, Не́врлий, Не́єдлий, Но́вотний, Па́лацький, Смирне́нський, Коне́ський, Куку́левич-Сакци́нський,* але *Гуля́шки* (невідмінюване). В особових іменах на зразок польського *Ksawery* кінцеве -y передаємо як **-ій**.

Апостроф

11. Апостроф ставимо після літер **б, п, в, ф, м,** літер **к, р** та **ш**, а також після префіксів, що закінчуються приголосним, перед **я, ю, є, ї** для позначення роздільної вимови: *Аля́б'єв, Аре́ф'єв, Водоп'я́нов, В'я́льцева, Григо́р'єв, Заха́р'їн, Луб'я́нцев, Лук'я́нов, Миш'яко́в, Пом'яло́вський, Проко́ф'єв, П'ятако́в,*

Рум'янцев, Юр'єв; Без'язиков; перед **йо** апостроф не пишемо: *Воробйов, Соловйов*.

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення пом'якшеного приголосного з **а, у**, то апостроф перед ними не ставимо: *Бядуля, Виспянський, Вяземський, Пясецький, Рюмін*.

ь 12. М'який знак пишемо в прізвищах після літер на позначення м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, л, н**:

1) перед **я, ю, є, ї** для позначення роздільної вимови: *Ананьїн, Дьяконов, Ільюшин, Панкратьєв, Полозьєв, Подьячев, Саласьєв, Третьяков, Ульянов*;

2) перед приголосними: *Вольнов, Коньков;*

3) у кінці слова: *Лось, Соболь*.

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення м'якого приголосного з **а, у**, то перед ними **ь** не пишемо: *Дягилев, Зябрєв, Цявловський, Тюменєв*.

Твердий кінцевий приголосний **ц** слов'янських прізвищ в українській мові пом'якшується: *Оравець, Скиталець*.

Примітка. М'якість польських приголосних **n, s, c, dz** позначаємо в українській мові буквою **ь** в кінці слова: *Дзісь, Куронь, Недзведзь, Цирліць*, але *Кусневич, Свідзінський, Свядек, Урбанчик, Цвік*.

Неслов'янські прізвища

§ 116. Про фонетичні особливості правопису неслов'янських прізвищ та імен див. III розділ "Правопис слів иншомовного походження" (§§ 92–112).

СКЛАДНІ І СКЛАДЕНІ ОСОБОВІ ІМЕНА ТА ПРІЗВИЩА Й ПОХІДНІ ВІД НИХ ПРИКМЕТНИКИ

Імена та прізвища (прізвиська)

§ 117. Імена та прізвища (також прізвиська) людей, які складаються з двох чи трьох слів або до складу яких входять різні службові слова, можуть писатися окремо, разом і через дефіс.

1. О к р е м о пишемо:

а) прізвиська (українські та перекладені іншомовні), що складаються з імени та прикметника, узгодженого з ним або з наступним іменником: *Оле́на Прекра́сна, Іва́н Воло́ве О́ко, Ри́чард Ле́вове Се́рце;* сюди належать і особові найменування індіянців: *Мале́нький Вовк, Тупи́й Ніж* і т. ин.;

б) псевдоніми, побудовані як поєднання імени та прізвища: *Джек Ло́ндон, Жорж Санд, Ле́ся Украї́нка, Ма́рко́ Вовчо́к, Пана́с Ми́рний;*

в) повні давньоримські особові назви, у яких перше слово означає особове ім'я, друге — родове ім'я, третє — прізвище: *Гай Ю́лій Це́зар, Марк По́рцій Като́н;*

г) прийменники, артиклі та инші службові слова (**ван, да, де, ді, дю, дель, де́лла, дос, фон, дер, ла, ле, де ла, фон дер** і т. ин.) в іншомовних особових назвах: *Лю́двіг ван Бетхо́вен, да Ві́нчі, де Го́лль, ді Вітто́ріо, дю Га́р, де́лла Ро́ббія, ле Шапельє́, де ла Барт, фон дер Гольц.*

Примітка 1. Скорочені службові слова **д** (з французької мови) та **о** (з ірландської мови) пишемо з власними іменами через апостроф і з великої літери: *Д'Аламбе́р, Д'Артанья́н, Д'Обіньє́,* але *Жа́нна д'Арк; О'Те́нрі, О'Ке́йсі, О'Ко́ннейль;* компоненти **Ван-, Мак-, Сан-, Сен-, Сент-,** які передують прізвищам і разом з тим становлять їх невід'ємну частину, пишемо через дефіс: *Ван-Де́йк, Мак-Кі́нлі, Мак-Маго́н, Сан-Марти́н, Сен-Си́мо́н.*

Примітка 2. У ряді випадків такі слова пишемо разом з прізвищами, бо в такій формі засвоїла їх українська мова: *Декандо́ль, Делі́ль, Дериба́с, Лага́рп, Ламеттрі, Лафонте́н, Леса́ж, Фонві́зін; Мака́ртур, Макнама́ра;*

ґ) слово **дон** ("пан") перед особовим ім'ям як форма ввічливого іменування: *дон Бази́ліо, дон Пе́дро, дон Хосе́.* У власних назвах відомих літературних героїв це слово пишемо з великої літери: *Дон Жуа́н, Дон Кіхо́т.*

Примітка. У загальному значенні слова *донжуа́н* і *донкіхо́т* пишемо разом і з малої літери;

д) складники корейських, в'єтнамських, бірманських особових назв: *Кім Ір Сен, Хо Ші Мін, Такін Ко́до Хмайн.*

2. Р а з о м пишемо:

а) українські прізвища, що складаються з дієслова в наказовій формі та іменника: *Гори́цвіт, Непи́йвода, Уби́йвовк;*

б) українські прізвища, що виникли на основі словосполучень, до складу яких входять як повнозначні, так і службові слова: *Добрийве́чір, Нетудиха́та, Панібудьла́ска;*

в) українські прізвища, утворені з прикметника та іменника за допомогою сполучного звука: *Довгопо́л, Кривоні́с, Скорохо́д;*

г) слов'янські особові імена, утворені від двох основ: *Владисла́в, Володи́мир, Мечисла́в, Яропо́лк;*

ґ) складні китайські імена, які завжди виступають після прізвища: *Го Можо́, Ден Сяопі́н, Сунь Ятсе́н, Чан Кайші́.*

Примітка. Якщо китайське ім'я становить одне слово, то обидві частини особової назви (прізвище та ім'я) пишемо окремо: *Дин Лінь, Лу Синь, Цюй Юа́нь.*

3. Через д е ф і с пишемо:

а) складні особові імена: *Васи́ль-Костянти́н, Жан-Жа́к, Зино́вій-Богда́н, Марі́я-Антуане́тта, Ма́ртин-Лютер, Фрі́дрих-Вільге́льм;*

б) складні прізвища: *Альтамі́ра-і-Креве́а, Гулак-Артемо́вський, Жолiо́-Кюрі́, Кві́тка-Основ'я́ненко, Нечу́й-Леви́цький, Ри́мський-Ко́рсаков, Сент-Бе́в;*

в) імена з кваліфікаційними прикладками: *Іва́н-царе́нко, Ки́рик-мужичо́к.* Але якщо прикладка розгорнута, то між нею та іменем ставимо тире: *Іва́н — мужи́чий син,* рідше — кома: *Іва́н, селя́нський син;*

г) східні (арабські, тюркські та ин.) особові назви з початковим або кінцевим складником, що вказує на соціяльний стан, родинні стосунки і т. ин., а також зі службовими словами: *Керим-агá, Ізмаíл-бей, Турсýн-задé, Кер-оглú, Осмáн-пашá, Мірзá-хáн* (але *Чингісхáн*), *Надíр-шáх, Чíо-чіо-сан, Нур ед-Дин, Абд аль-Керим.*

Примітка. Деякі з таких складників пишемо окремо або разом: Ібн аль-Фари́д, Ібн Фадлáн, Алí Хан, Захíр Шах, Джемальзадé.

Похідні прикметники

§ 118. 1. Прикметники від складних особових імен, що пишуться через дефіс, зберігають це написання: *Жан-Жáк — жан-жáківський.*

2. Прикметники від китайських, корейських, в'єтнамських особових назв пишемо разом: *Мáо Цзедýн — маоцзедýнівський, Кім Ір Сéн — кімірсéнівський.*

3. Прикметники від прізвищ типу *ван Бетхóвен, фон Бíсмарк* утворюються тільки від іменника: *бетхóвенський, бíсмарківський.* Якщо прикметник утворюється від прізвища з прийменником, артиклем тощо, то його треба писати разом: *де Ґолль — деґóллівський, Нур ед-Дúн — нуреддúнівський.* Прикметники від прізвищ типу *Д'Аламбéр* зберігають апостроф: *д'аламбéрівський.*

4. Не утворюємо прикметників:

а) від складних і складених прізвищ, прізвиськ і псевдонімів типу: *Гулáк-Артемóвський, Мáркó Вовчóк, Рúчард Лéвове Сéрце.*

Примітка. Прикметник, утворений від імени та прізвища, пишемо через дефіс: *Вáльтер Скотт — вáльтер-скóттівський, Жюль Верн — жюль-вéрнівський, Марк Твен — марк-твéнівський;*

б) від тюркських, арабських та ин. особових назв типу *Кер-оглú, Осмáн-пашá* тощо;

в) від невідмінюваних иншомовних прізвищ типу *ді Віттóріо, Ламетрí, Д'Обіньé.*

Українські географічні назви

§ 119. Українські географічні назви на письмі передаємо відповідно до вимови за нормами українського правопису: *Верхньодніпрóвськ, Вíнниця, Гребíнка, Донéцьк, Дýбно, Житóмир, Запорíжжя, Здолбýнів, Кам'янéць-Подíльський, Киïв, Козятин, Кременчýк, Кривúй Ріг, Львів, Миколáïв, Нóвгород-Сíверський, Одéса, Охтúрка, Рíвне, Сіверськодонéцьк, Трипíлля, Хáрків, Чернівцí, Чернíгів, Шепетíвка, Я́мпіль; Деснá, Дніпрó, Дністéр, Зáхідний Буг, Ірпíнь, Прúп'ять, Рось, Стохíд, Сян, Тéтерів, Тúса, Трубíж.*

Примітка. У назвах українських міст треба розрізняти **-поль** у небагатьох словах грецького походження (грецьке pólis "місто"): *Маріýполь, Мелітóполь, Нíкополь, Севастóполь, Сімферóполь* та ин. — і **-піль** (з українського "поле"): *Борúспіль, Крижóпіль, Ольгóпіль, Тернóпіль* та ин.

Географічні назви слов'янських країн

§ 120. Географічні назви слов'янських країн передаємо в українській мові в основному за тими самими правилами, що й прізвища та імена (див. § 115—117).

Е, Ě, ІЕ

1. Літери слов'янських алфавітів **е, ě,** сполуки **іе** передаємо літерою **е** (крім випадків, передбачених нижче): *Белгрáд, Ветлýга, Ворóнеж, Зáгреб , Лéна, Новé Мéсто, Онéга, Опóле, Пльзéнь, Пóдебради, Старомéська плóща, Щéцин.*

У ряді випадків літеру **е** слов'янських мов, що користуються кириличним алфавітом, передаємо через **є**:

а) на початку слова, після голосного й при роздільній вимові після приголосного: *Благоєвгрáд, Єгóр'євськ, Єйськ, Єлхóво, Єлéць, Є́я, Посьéт, Скóп'є.*

б) після приголосних (крім шиплячих і **ц**) у суфіксах **-ев, -еев** російських назв, похідних переважно від прізвищ: *мóре Лáптєвих, Лéжнєво,* але *Плещéєво, Ржев, мис Рум'янцева;*

в) коли російському **е** основи відповідає в аналогічних українських основах **і** (тобто на місці колишнього **ѣ**): *Бéлгород, Бєлóво, Бéлорєцьк, Благовéщенськ, Железноводськ, Орéхово-Зýєво, Прéсня.*

Але в географічних назвах, що мають у російській мові форму, спільну з відповідною українською, таке **е** передаємо через **і:** *р. Бíла, оз. Бíле, Вíтка,Ліснá, Негорíле, Піщáне, Сінне́, Сíрий мис* і под.

Білоруське **е** в подібних випадках передаємо через **і** (у назвах, засвоєних українською мовою) або через **е:** *Біловéзька Пýща, Білорýсь,* але *Рéчиця.*

Польські літери **ia** в аналогічних географічних назвах передаємо звичайно через **я:** *Бя́ла Подля́ска, Бялобжéги,* але за традицією *Білостóк.*

Примітка. Польське, чеське й словацьке закінчення **-е,** що виступає в географічних назвах із суфіксами **-ц-, -іц-, -иц-** (лат. **-с-, -іс-**) і виражає значення множини, в українській мові передаємо закінченням **-і** з відповідним значенням граматичної множини: *Бéльці, Кéльці, Кóшиці, Лíдиці, Пáрдубиці.* Самі назви зберігають здатність змінюватися за відмінками: *Кóшиці — Кóшиць, Кóшицям...* Назви типу *Закопáне* мають форму прикметника середнього роду (однина) й, отже, відмінюються за його зразком: *Закопáне, Закопáного, Закопáному* і т. д.

2. Російську літеру **ё** передаємо:

а) через **йо** на початку та всередині слова, коли вона означає звукосполучення **й + о**: *Йóлкіно, Соловйóво;*

б) через **ьо** в середині слова, коли вона означає сполучення м'якого приголосного з **о:** *мис Дежньóва, р. Оленьóк.* Але в назвах, утворених від спільних для української і російської мов імен або загальних назв, пишемо **е:** *р. Берéзовка, Орéл* (за народною етимологією пов'язується з *орéл*), *Семéново;*

в) через **о** під наголосом після **ч, щ**: *Рогачо́во, Що́кіно*.

3. Російську літеру э передаємо через **е**: *Ельто́н, Е́мба*.

И (I) 4. Літеру **и** (в латиноалфавітних мовах **і**) передаємо:

а) через **і**:

1) на початку слова: *Іже́вськ, оз. І́льмень, Ірти́ш;* в окремих випадках у кінці слова — в закінченнях назв, уживаних у формі множини (з основою на м'який та шиплячий приголосний), і в невідмінюваних словах неслов'янського походження: *Бро́нниці, Жигулі́, Кі́жі, Ко́шиці, Мити́щі; Со́чі;*

2) усередині слова після приголосного — перед голосним та приголосним **й** (це переважно назви неслов'янського походження), а також перед иншими приголосними (крім випадків, передбачених нижче): *Рі́єка, Софі́я, Бірюса́, Ві́тебськ, Двіна́, Індигі́рка, Кі́нешма, Лю́блін, Ма́ртін, Ні́тра, Пі́ла*;

б) через **ї** після голосного й при роздільній вимові: *Тро́їцьк, Ана́ньїно, Ільї́нськ;*

в) через **и**:

1) після приголосних **ж, ч, ш, щ** і **ц**: *Жига́лово, Жира́рдув; Тре́нчин, Чита́, Іши́м, Ко́шиці, Осве́нцим, Пши́брам, Щигри́, Цимля́нськ,* але *Пря́шів* і под. (див. п. 8в цього параграфа); менш послідовно — після приголосних **д, т, р, с**: *Індигі́рка, Пло́вдив,* але *Бородіно́, Ді́ксон; Братисла́ва, Ірти́ш, Ти́рново, Ти́хвін,* але *Тару́тіно, Ти́ксі*; *Дри́на, Ри́ла,* але *Мічу́рінськ; Новосибі́рськ, Сибі́р, Симбі́рськ,* але *Силе́зія;*

2) у географічних назвах, утворених від імен та загальних назв, спільних для української та инших слов'янських мов і з однаковим або дуже подібним звуковим оформленням, які в українській мові пишемо з

и: *Вели́ко-Ти́рново, Гаври́лово, Ди́мово, Дми́тров, Жа́бинка, Кислово́дськ, Клин, Ли́пецьк, Миха́йловське, Ри́бінськ, Ри́бниця, Си́дорово, Тигро́ва Ба́лка, Тимо́шино, Ти́совець, Титогра́д, Тихоре́цьк,* але *Ніколаєвськ-на-Аму́рі* та ин. (від слів, відмінних за оформленням від відповідних українських); *Леоні́дово* та ин. (від імен, що в українській мові пишемо через **і**);

3) у складних географічних назвах, де **и** виступає у функції сполучного звука: *Владивосто́к, П'ятиго́рськ, Семипала́тинськ;*

4) у префіксі **при-**: *Приво́лжя, Примо́р'я;*

5) у суфіксах **-ик-, -иц-, -ич-, -ищ-**: *Дубро́вник, Зимо́вники, Тупи́к; Би́стриця, Бро́нниці, оз. Ко́лвицьке; Коте́льнич, Осипо́вичі, У́глич; Мити́щі;*

6) у закінченнях географічних назв, уживаних у формі множини (з основою на твердий приголосний): *Березники́, Валу́йки, Го́рки.*

Примітка. У суфіксах географічних назв **-ин(ськ)-, -ін(ськ)-** після шиплячих і **ц** пишеться **и**: *Аниньск, Ками́шин, Ко́жино, Ту́шино, Ще́цин;* після **д, т, р, с** — **и** або **і**: *Дуби́нка, Пра́вдинськ, Крути́нка, Купри́нське, Гуси́не О́зеро,* але *Бородіно́, Ко́стіно, Купрі́н* (місто), *Мічу́рінськ, Мінусі́нськ* (літера **і** частіше виступає, зокрема, в географічних назвах, похідних від прізвищ — за походженням присвійних прикметників на **-ін**); після инших приголосних здебільшого пишемо **і**: *Во́ткінськ, Карпі́нське, Ку́піно, Лю́блін, Ри́бінськ, Челя́бінськ,* але *Березина́, Герцегови́на, Жа́бинка* (див. вище), *Стара́-Планина́* та ин.

ы, y 5. Літеру **ы** (в латиноалфавітних мовах **y**) передаємо через **и**: *Ви́чегда, Гди́ня, Ірти́ш, О́льштин, Си́зрань, Сиктивка́р, Чебокса́ри, Ша́хти.*

6. Польські носові **ą, ę** передаємо сполученнями літер **ом, ем** перед губними приголосними: *Домбро́ва, Дембі́ця;* перед иншими приголосними — сполученнями **он, ен**: *Конт, Ченстохо́ва.*

Географічні назви з прикметниковими суфіксами та закінченнями

7. а) Прикметникові суфікси та закінчення слов'янських географічних назв передаємо так само, як у прізвищах (див. § 115, п. 9—10), але у формі всіх трьох граматичних родів та однини й множини: *Вели́кий У́стюг, Гро́зний, Нови́й Сад, Оле́ній* (острів), *Станови́й* (хребет); *Ба́нська Би́стриця, Зеле́на Гу́ра, Лиха́* (місто), *Стальо́ва Во́ля, Чусова́* (річка); *Бологе́* (рос. *Бологóе), Вели́ко-Ти́рново, Ма́йське; Ка́рлові Ва́ри, Ка́рські Воро́та, На́бережні Човни́, Нові́ За́мки.* Російські географічні назви, похідні від прізвищ на **-ой** без суфіксів **-ск-**, **-цк-**, зберігають закінчення **-оє:** *Толсто́є;*

б) у географічних назвах у формі середн. роду, з походження присвійних прикметниках, зберігаємо закінчення **-о** (на відміну від аналогічних українських назв): *Вну́ково, Га́брово, Кла́дно, Ко́сово, Оре́хово-Зу́єво, Пу́шкіно, Сара́єво, Ти́рново.* Закінчення **-о** зберігається і в назвах типу *Радо́мсько,* за походженням відносних прикметниках, але вони, на відміну від попередніх географічних назв, в українській мові не відмінюються;

в) літеру **ó**, що виступає в суфіксі **-ów** у польських географічних назвах, передаємо через **у** або за традицією через **і**: *Белха́тув, Гржи́був, Жира́рдув, Кома́рув, Пйо́тркув, Пру́шкув* та ін., але *Гру́бешів* (у родовому відмінку *Гру́бешева), Кра́ків (Кра́кова), Ря́шів (Же́шів), Тома́шів, Хо́жів, Я́нів* та ін. Літеру **о** в суфіксі **-óv** у чеських та словацьких назвах передаємо через **о**, але в назвах міст із змішаним словацьким та українським населенням за традицією — через **і**: *Го́твальдов, Крнов, О́рлов, Про́стейов, Прше́ров,* але *Бардíїв, Во́ронів, Пря́шів* та ін.

Апостроф

8. Апостроф у слов'янських географічних назвах ставимо в тих самих випадках, що й у прізвищах (див. § 108, п. 11), а в назвах неслов'янського походження на території слов'янських

країн, крім того, після деяких инших приголосних (згідно з § 106): *Ак'яр, Амудар'я, В'язники, Гур'єв, Дем'янськ, Прокоп'євськ, П'ятигорськ, Скоп'є;* перед **йо** апостроф не пишемо: *Муравйово.*

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення пом'якшеного приголосного з **а, у,** то апостроф перед ними не ставимо: *Вязьма, Вятка, Кяхта, Крюково, Рязань, Хярма.*

ь 9. а) М'який знак пишемо в географічних назвах у тих самих випадках, що й у прізвищах (див. § 115, п. 12): *Ананьїно, Усольє; Гданськ, Клязьма; Гомель, Лодзь.*

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення м'якого приголосного з **а, у,** то перед ними **ь** не пишемо: *Гдиня, Челябінськ, Тюмень;*

б) твердий **ц** пом'якшується в усіх слов'янських географічних назвах у суфіксах **-ець, -аць, -иц-**: *Олонець, Повенець, Череповець; Крагуєваць, Столаць; Дембиця, Ломниця, Речиця;*

в) суфікси географічних назв **-ск, -цк** передаємо відповідно українськими суфіксами **-ськ, -цьк:** *Брянськ, Гданськ, Курськ; Кузнецьк, Троїцьк.*

§ 121. Географічні назви, не вживані без номенклатурних слів, перекладають: *Аравійське море, мис Доброї Надії, Перська затока, Північний Льодовитий океан.*

Звичайно перекладають і прикметники на означення розмірів, взаємного розташування та сторін світу, що виступають у складі географічних назв: *Великий каньйон, Нижній Новгород, Південна Америка, Північний полюс.*

Неслов'янські географічні назви

§ 122. Про особливості правопису неслов'янських географічних назв див. III розділ "Правопис слів иншомовного походження" (§ 94–110).

Відмінювання географічних назв

§ 123. 1. Географічні назви з іменниковими закінченнями — як українські, так і іншомовні — переважно відмінюємо як звичайні іменники I, II та III відмін:

I відміна: *А́фрика — А́фрики, в А́фриці; Во́лга — Во́лги, на Во́лзі; Ло́хвиця — Ло́хвиці, Ло́хвицею, у Ло́хвиці; Махачкала́ — Махачкали́, у Махачкалі; О́львія — О́львії, О́львією, в О́львії; Пра́га — Пра́ги, у Пра́зі; Шепеті́вка — Шепеті́вки, у Шепеті́вці;*

II відміна: *Буг — Бу́гу, на Бу́зі; Владивосто́к — Владивосто́ка, у Владивосто́ці (у Владивосто́ку); Га́йсин — Га́йсина, Га́йсином, у Га́йсині; Ду́бно — Ду́бна, Ду́бном, у Ду́бні; Е́динбург — Е́динбурга, в Е́динбурзі (в Е́динбургу); Ки́їв — Ки́єва, у Ки́єві; Лихосла́вль — Лихосла́вля, Лихосла́влем, у Лихосла́влі; Луга́нськ — Луга́нська, Луга́нськом, у Луга́нську; Львів — Льво́ва, Льво́вом, у Льво́ві; Орел — Орла́, Орло́м, в Орлі́; Псков — Пско́ва, Пско́вом, у Пско́ві; Пу́шкін — Пу́шкіна, Пу́шкіном, у Пу́шкіні; Терно́піль — Терно́поля, Терно́полем, у Терно́полі; Токма́к — Токмака́, у Токмаці́ (у Токмаку́); У́жгород — У́жгорода, У́жгородом, в У́жгороді;*

III відміна: *Брета́нь — Брета́ні, Брета́нню, у Брета́ні; Керч — Ке́рчі, Ке́рчю, у Ке́рчі; Об — О́бі, О́б'ю, на О́бі; Свір — Сві́рі, Сві́р'ю, на Сві́рі; Си́зрань — Си́зрані, Си́зранню, у Си́зрані.*

2. Географічні назви, вживані у формі множини, відмінюємо як відповідні загальні іменники: *Березники́ — Березникі́в, Березника́м; Єсентуки́ — Єсентукі́в, Єсентука́м; Жигулі́ — Жигулі́в, Жигуля́м; Карпа́ти — Карпа́т, Карпа́там; Лубни́ — Лубе́н, Лубна́м; Ромни́ — Роме́н, Ромна́м; Сало́ніки — Сало́нік, Сало́нікам; Філіппі́ни — Філіппі́н, Філіппі́нам; Чернівці́ — Чернівці́в (Чернівե́ць), Чернівця́м, у Чернівця́х.*

3. Географічні назви з прикметниковими закінченнями відмінюємо як звичайні прикметники: *Борове́ — Борово́го, Борово́му; Лозова́ — Лозово́ї, Лозові́й; Рі́вне —*

Рівного, Рівному; Хмельницький — Хмельницького, Хмельницькому.

Примітка. Від відприкметникових українських назв населених пунктів з кінцевим **-е** типу *Сватове, Синельникове, Гаркушине, Рівне,* що відмінюються за зразком прикметників у формі середнього роду, слід відрізняти подібні за оформленням назви з кінцевим **-о** (нечасті в українській мові, але поширені в инших слов'янських мовах) типу *Бородіно, Косово, Сараєво, Шереметьєво, Гнєзно, Молодечно* (див. § 120, п. 8б), що відмінюються як іменники середнього роду II відміни (див. у п. 1 *Дубно*).

4. Географічні назви, що складаються з прикметника та іменника або, навпаки, іменника та прикметника, відмінюємо в обох частинах:

а) *Гола Пристань — Голої Пристані, Голою Пристанню; Кривий Ріг — Кривого Рогу; Великі Луки — Великих Лук; Мінеральні Води — Мінеральних Вод;*

б) *Кам'янець-Подільський — Кам'янця-Подільського, Кам'янцеві(-ю)-Подільському; Новгород-Сіверський — Новгорода-Сіверського, Новгородові(-у)-Сіверському; Рава-Руська — Рави-Руської, Раві-Руській.*

Примітка. У назві *Асканія-Нова* другий компонент відмінюємо як іменник: *Асканія-Нова — Асканії-Нови, Асканії-Нові.*

5. Географічні назви, що складаються з двох іменників, відмінюємо лише в другій частині: *Баден-Баден — Баден-Бадена, у Баден-Бадені; Орєхово-Зуєво — Орєхово-Зуєва, в Орєхово-Зуєві; Івано-Франківськ — Івано-Франківська, в Івано-Франківську,* але *Конча-Заспа — Кончі-Заспи, у Кончі-Заспі; Пуща-Водиця — Пущі-Водиці, у Пущі-Водиці.*

6. Географічні назви, що складаються з двох іменників та прийменника між ними, відмінюємо в першій частині: *Ростов-на-Дону — Ростова-на-Дону, у Ростові-на-Дону; Яр-під-Зайчиком — Яру-під-Зайчиком, у Яру-під-Зайчиком.*

7. Не відмінюємо иншомовні географічні назви, що закінчуються голосним (див. § 111, п. 6).

§ 124. Правопис прикметників від географічних назв та назв народів

-ИНСЬК(ИЙ), -ІНСЬК(ИЙ)

1. У прикметниках на **-инськ(ий), -інськ(ий),** утворених від географічних назв і назв народів, що мають у своїй основі компоненти **-ин, -ін, -инськ, -інськ,** зберігаємо той самий голосний (**и** або **і**), що і в базовій назві: *Ніжин — ніжинський, Тульчи́н — тульчи́нський, Ту́шино — ту́шинський, Цюру́пинськ — цюру́пинський, Чигири́н — чигири́нський; грузи́н — грузи́нський, осети́н — осети́нський; Бо́лдіно — бо́лдінський, Турі́нськ — турі́нський, Філіппі́ни — філіппі́нський.*

В аналогічних прикметниках, утворених від географічних назв, що не мають в основі **-ин, -ін,** пишемо **и,** за винятком позиції після звука **й:** *Аля́ска — аля́скинський, Атла́нтик-Си́ті — атла́нтик-си́тинський, Баку́ — баки́нський, Кабарда́ — кабарди́нський, По́ті — по́тинський, Со́чі — со́чинський, Уфа́ — уфи́мський, Чита́ — чити́нський, Ша́хти — ша́хтинський,* але *Амудар'я́ — амудар'ї́нський.*

-ОВСЬК(ИЙ) [-ЬОВСЬК(ИЙ)], -ЕВСЬК(ИЙ) [-ЄВСЬК(ИЙ)], -ІВСЬК(ИЙ) [-ЇВСЬК(ИЙ)]

2. У прикметниках на **-овськ(ий) [-ьовськ(ий)], -евськ(ий)[-євськ(ий)], -івськ(ий)[-ївськ(ий)],** утворених від географічних назв, що мають у своїй основі **-ов (-ьов), -ев (-єв), -ів (-їв),** зберігаємо той самий голосний (**о, е, є, і, ї**), що і в базовій назві: *Іва́ново — іва́новський, Ко́сово — ко́совський, Тамбо́в — тамбо́вський, Могильо́в — могильо́вський; Кара́чев — кара́чевський, Колгу́єв — колгу́євський; Кишині́в — кишині́вський, Могилі́в — могилі́вський.* Якщо при творенні таких прикметників від українських географічних назв відкритий склад з **о, е** стає закритим,

діє правило чергування **о, е** з **і**: *Лозова́ — лозі́вський, Сва́тове — сва́тівський, Хме́леве — хмелі́вський.*

У прикметниках, утворених від географічних назв, що не мають у своїй основі цих компонентів, в українських відтопонімних похідних вживаємо **-івськ-**: *Бі́ла Це́рква — білоцеркі́вський, Верболо́зи — верболо́зівський, Гребі́нка — гребі́нківський, Печиво́ди — печиво́дівський;* в инших — **-івськ-** або **-овськ-** (часто залежно від наголосу): *Валу́йки — валу́йківський, Березники́ — березникі́вський, Злату́ст — злату́стівський,* але *Москва́ — моско́вський, Оре́л — орло́вський.*

Зміни приголосних

3. При творенні прикметників за допомогою суфікса **-ськ-(ий)** від географічних назв і назв народів, основа яких закінчується на приголосний, відбуваються такі фонетичні зміни:

а) **г, ж, з + -ськ-(ий) — -зьк-(ий)**: *Буг — бу́зький, Во́лга — во́лзький, Гаа́га — гаа́зький, Га́мбург — га́мбурзький, Калу́га — калу́зький, Криви́й Ріг — криворі́зький, Ла́дога — ла́дозький, Люксембу́рг — люксембу́рзький, Ле́йпциг — ле́йпцизький, Остро́г — остро́зький, Пра́га — пра́зький, Ри́га — ри́зький, Стра́сбург — стра́сбурзький; Воро́неж — воро́незький, Запорі́жжя — запорі́зький, Пари́ж — пари́зький; Абха́зія — абха́зький, Кавка́з — кавка́зький, Сираку́зи — сираку́зький, францу́з — францу́зький;*

б) **к, ц(ь), ч + -ськ-(ий) — -цьк-(ий)**: *Баскунча́к — баскунча́цький, Вели́кі Лу́ки — великолу́цький, Ви́шній Волочо́к — вишньоволо́цький, Владиво́сто́к — владивосто́цький, грек — гре́цький, Кагарли́к — кагарли́цький, калми́к — калми́цький, Кобеля́ки — кобеля́цький; коря́к — коря́цький, Кременчу́к — кременчу́цький, Прилу́ки — прилу́цький, слова́к — слова́цький, таджи́к — таджи́цький, узбе́к — узбе́цький; Ні́цца — ні́цький, Суе́ц — суе́цький, Чере-*

пове́ць — черепове́цький; Ба́хмач — ба́хмацький, Га́лич — га́лицький, Гри́нвіч — гри́нвіцький, О́вруч — о́вруцький;

в) **с, х, ш + -ськ-(ий) — -ськ-(ий):** *Оде́са — оде́ський, Тбілі́сі — тбілі́ський, тунгу́с — тунгу́ський, Черка́си — черка́ський, черке́с — черке́ський, Я́сси — я́сський; воло́х — воло́ський, каза́х — каза́ський, Караба́х — караба́ський, Лепети́ха — лепети́ський, чех — че́ський; Золотоно́ша — золотоні́ський, лати́ш — лати́ський, Сива́ш — сива́ський, чува́ш — чува́ський, Русь — ру́ський, Білору́сь — білору́ський.*

Примітка 1. Для збереження звукового складу твірних основ у деяких прикметниках зазначені приголосні перед суфіксом **-ськ-** не змінюємо: *Небі́т-Да́г — небі́т-да́гський; Клуж — клу́жський; ацте́к — ацте́кський, Бангко́к — бангко́кський, баск — ба́скський, Ге́льсинкі — ге́льсинкський, Да́кка — да́ккський, і́нки — і́нкський, Ме́кка — ме́ккський, Мона́ко — мона́кський, Нью-Йо́рк — нью-йо́ркський, Са́ки — са́кський, тюрк — тю́ркський; Консти́нца — консти́нцький; Лама́нча — лама́нчський, Печ — пе́чський; Вакх — ва́кхський; Ош — о́шський,* а також: *белу́дж — белу́джський, Ке́мбрідж — ке́мбріджський.*

Примітка 2. Від назв *Пере́мишль* і *Ра́домишль* можливі варіянти *пере́мишльський* і *пере́миський, ра́домишльський* і *ра́домиський.*

§ 125. Правопис складних і складених географічних назв

Написання окремо

1. Окремо пишемо:

а) географічні назви, що складаються з прикметника або порядкового числівника та іменника: *Бі́ла Це́рква, Ве́рхня Силе́зія, Дави́дів Брід, Залі́сся Пе́рше, Запорі́зька Січ, За́хідна Євро́па, Зеле́на Гу́ра, Нове́ Мі́сто, Нови́й Сад, Сомко́ва Доли́на, Широ́кий Яр;*

б) власні назви й номенклатурні родові назви при них: *Головни́й Кавка́зький хребе́т, Кри́мський пів́острів, Фі́нська зато́ка, Чо́рне мо́ре; зато́ка Свято́го Лавре́нтія, тро́пік Ра́ка* і под., але номенклатурну назву в постпозиції пишемо через дефіс (див. п. 3г цього параграфа);

в) географічні назви, що становлять сполучення імени та прізвища або імени й по батькові: *сéлище Лев Толстóй* (але *Лев-Толстóвський район), стáнція Єрофéй Пáвлович,* але *місто Івáно-Франківськ, сéлище Івáно-Франкóве, селó Михáйло-Коцюбúнське* (бо тут маємо сполучний голосний **о** та словотвірну або граматичну модифікацію прізвища), а також назви на зразок *Дмитрó-Варвáрівка,* що складаються з двох імен (див. далі п. 3б).

2. Разом пишемо:

Написання разом

а) географічні назви — іменники, утворені від прикметника та іменника, з'єднаних сполучним звуком, а також прикметники, що походять від них: *Білопілля, Верхньодніпрóвськ, Кам'яногірка, Малоярослáвець, Новосибірськ, Південносахалінськ, Старокостянтúнів, Ясногорóдка; білопільський, верхньодніпрóвський, кам'яногірківський* та ин.

Примітка. Це правило поширюється й на складні прикметники, утворені з двох основ, співвідносних із підрядним словосполученням, які входять до складу назв держав, морів, рівнин, областей, залізниць тощо й мають при собі номенклатурні назви типу *респýбліка, мóре, горá, хребéт, ліс, óзеро, низовинá, óстрів* і т. ин.: *Західноукраїнська Нарóдна Респýбліка, Нижньодунáйська низовинá, Новосибірські островú, Південноафрикáнська Респýбліка, Південноукраїнський канáл, Східноєвропéйська рівнúна, Східноказахстáнська óбласть, Східнокитáйське мóре, Центральноафрикáнська Респýбліка* тощо, але *Військóво-Грузúнська дорóга, Півдéнно-Зáхідна залізнúця* і т. ин. (тобто складні прикметники, не співвідносні з підрядними словосполученнями);

б) географічні назви, утворені від числівника та іменника, з'єднаних сполучним звуком, а також похідні від них прикметники: *Дворіччя, П'ятигóрськ, П'ятихáтки, Семигóри, Семипілки, Сорокадýби, Трипілля; дворічáнський, п'ятихáтківський, семигірський, семипілківський, сорокадýбівський* та ин.;

в) географічні назви з першою дієслівною частиною у формі наказового способу та похідні від них прикмет-

ники: *Вернигородо́к, Гуляйпо́ле, Копа́йгород, Крутиборо́ди, Печиво́ди; вернигородо́цький, гуляйпі́льський, копа́йгородський, крутиборо́дівський, печиво́дівський;*

г) географічні назви, утворені від двох іменників, з'єднаних сполучним звуком, та похідні від них прикметники: *Верболо́зи, Індокита́й, Страхолі́сся, Югосла́вія; верболо́зівський, індокита́йський, страхолі́ський, югосла́вський.* Але у випадках, де значення складників є досить самостійними, пишемо дефіс: *А́встро-Угорщина, Азо́во-Чорномо́р'я, Во́лго-Донськи́й кана́л* та ин.;

ґ) географічні назви з другою частиною **-город, -град, -піль, -поль; -абад, -акан, -бург, -ленд, -пілс, -таун, -шир, -штадт** і похідні від них прикметники: *Кита́йгород, Но́вгород; Белгра́д, Волгогра́д; Кня́жпіль, Ольго́піль; Адріяно́поль, Севасто́поль; Ашгаба́т, Бра́нденбург, Кемберле́нд, Да́вгавпілс, Кейпта́ун, Йо́ркшир, Рудольфшта́дт; новгоро́дський, волгогра́дський, ольго́пільський, севасто́польський, бранденбу́рзький, да́вгавпільський, рудольфшта́дтський;*

д) прикметникові форми від географічних назв, що складаються з якісного прикметника та іменника або відносного прикметника (без суфіксів **-зьк-, -ськ-, -цьк-** і суфіксів присвійности) та іменника: *біломо́рський* (від *Бі́ле мо́ре), білоцеркі́вський* (від *Бі́ла Це́рква), гостромогі́льський* (від *Го́стра Могі́ла*), *новоме́ський* (від *Нове́ Ме́сто), яснопо́лянський* (від *Я́сна Поля́на); житньогі́рський* (від *Жи́тні Го́ри), західноєвропе́йський* (від *За́хідна Євро́па*), *кам'янобалківський* (від *Кам'яна́ Ба́лка), липоводоли́нський* (від *Ли́пова Доли́на*).

Написання через дефіс

3. Через дефіс пишемо:

а) географічні назви, що складаються з двох іменників (без сполучного звука) або з іменника й наступного прикметника, а також прикметники, що походять від них: *Ба́ня-Лу́ка — ба́ня-*

лу́цький, Гвіне́я-Біса́у — гвіне́я-біса́уський, Гли́нськ-Заго́ра — гли́нськ-заго́рський, Ельза́с-Лотари́нгія — ельза́с-лотари́нзький, Ко́ло-Миха́йлівка — ко́ло-миха́йлівський, Оре́хово-Зу́єво — оре́хово-зу́євський, Пу́ща-Води́ця — пу́ща-води́цький; Бері́зки-Берша́дські — бері́зки-берша́дський, Ві́та-Пошто́ва — ві́та-пошто́вий, Кам'яне́ць-Поді́льський — кам'яне́ць-поді́льський, Ра́ва-Ру́ська — ра́ва-ру́ський, Ха́рків-това́рний — ха́рків-това́рний;

б) географічні назви, що становлять поєднання двох імен або імени та прізвища (прізвиська) за допомогою сполучного звука (зрідка — без нього) й зі зміною форми другого компонента, а також похідні від них прикметники: *Дмитро́-Варва́рівка — дмитро́-варва́рівський, Іва́но-Франкі́вськ — іва́но-франкі́вський, Миха́йло-Коцюби́нське — миха́йло-коцюби́нський, Олекса́ндро-Па́щенкове — олекса́ндро-па́щенківський,* але *Петропа́влівка;*

в) географічні назви, що складаються з іншомовних елементів, а також похідні від них прикметники: *Адди́с-Абе́ба, Буе́нос-А́йрес, Ісси́к-Куль, Кзил-Орда́, Нар'я́н-Мар, Ріо-Не́гро, Ула́н-Уде́; адди́с-абе́бський, буе́нос-а́йреський* та ин. Але назви з другими компонентами **-даг, -дар'я, -тау** пишемо разом: *Алата́у, Амудар'я́, Аюда́г, Копетда́г, Сирдар'я́, Чатирда́г; амудар'ї́нський* та ин.;

г) географічні назви з першими складовими частинами **соль-, спас-, усть-** та **вест-, іст-, нью-, сан-, санкт-, сант-, санта-, сен-, сент-** і под., з кінцевими частинами **-ріка, -гора** і под. та **-ривер, -ситі, -сквер, -стрит, -фйорд** (§ 40. А. 1) і похідні від них прикметники *Соль-Іле́цьк, Спас-Кле́пики, Усть-Каменого́рськ; Вест-І́ндія, Іст-Ло́ндон, Нью-Йо́рк, Сен-Сальвадо́р, Сан-Франци́ско, Санкт-Петербу́рг, Сант-Я́го, Са́нта-Кла́ра, Сен-Гота́рд, Сент-Луї́с; Москва́-ріка́, Сапу́н-гора́; Фолл-Ри́вер, Атла́нтик-Си́ті, Са́хо-скве́р, Уо́лл-стри́т, Бо́нна-фйо́рд; соль-іле́цький, усть-каменого́рський; вест-індійський, нью-*

йоркський, сан-франціський; фолл-ріверський, атлантик-ситинський та ин.;

ґ) географічні назви, що складаються з двох іменників, поєднаних між собою прийменниками або иншими службовими словами, а також утворені від них прикметники: *Альтгайм-біля-Ульма, Новосілки-на-Дніпрі, Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Яр-під-Зайчиком; Булонь-сюр-Мер, Бург-ель-Араб, Ла-Манш, Ла-Плата, Лас-Вегас, Лос-Анджелес, Па-де-Кале, Ріо-де-Жанейро, Сен-е-Уаз* (департамент); *новосілківський-на-Дніпрі, ростовський-на-Дону, франкфуртський-на-Майні, ярський-під-зайчиком; булонь-сюр-мерський, бург-ель-арабський, ла-маншський, ла-платський* і т. ин.;

д) прикметники, утворені від географічних назв, до складу яких входять прикметники із суфіксами **-ів (-їв), -ов, -ев(-єв), -ин, -їн, -ськ, -цьк, -зьк:** *давидово-брідський* (від *Давидів Брід), олійниково-слобідський* (від *Олійникова Слобода), мишурино-різький* (від *Мишурин Ріг), вільшансько-новоселицький* (від *Вільшанська Новоселиця), вінницько-ставський* (від *Вінницькі Стави*);

е) прикметники, утворені від географічних назв, що становлять поєднання імени та прізвища: *івано-франківський* (село *Івана Франка*).

V. НАЙГОЛОВНІШІ ПРАВИЛА ПУНКТУАЦІЇ

Правила вживання розділових знаків в українських текстах відбивають: 1) синтаксичну будову речень; 2) зміст речень або їхніх частин; 3) емоційний тон мовлення; 4) ритміку мовлення; 5) потребу зовнішнього виокремлення відповідних слів чи висловів; 6) вимоги виразності і зрозумілості складників тексту. Найважливішим із зазначених чинників є синтаксична будова речень. Нерідко впливають на вибір тих чи тих розділових знаків індивідуальність мовця, його емоційне ставлення до повідомлюваного, намір спеціально вирізнити певний відтінок думки чи ритмічну специфіку мовлення.

Розділові знаки сприяють більшій виразності писемного мовлення, накреслюючи передусім членування тексту, його поділ на частини. Українська пунктуація увиразнює в першу чергу синтаксичну будову речень, у другу чергу — також їхню значеннєву й інтонаційну своєрідність. Розділовими знаками позначаємо кінець речень, відділяємо прості речення у складному реченні, виокремлюємо відносно самостійні реченнєві частини і (частково) характер зв'язку членів речення. За допомогою пунктуації розрізняємо типи речень залежно від того, чи виражаємо питання, наказ, експресію, пряму мову тощо.

В українських текстах використовуємо 10 розділових знаків: крапку, знак питання, знак оклику, кóму, крапку з комою (середник), двокрапку, тире, крапки, дужки, лапки.

§ 126. КРАПКА (.)

Крапку ставимо:

1. У кінці розповідного речення або спонукального, якщо його вимовляємо без окличної інтонації:

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ (Григір Тютюнник).

Політики, позбудьтеся апломбу.
І не ведіть до світлої мети (Л. Костенко).

2. У кінці пов'язаних між собою частин розповідного речення, коли автор хоче інтонаційно надати їм особливої змістової ваги:

Ще були — враження від дитинства. Гарного дитинства (В. Стус).

Влада не може чекати. З усіх її потреб — найгостріша потреба часу. Голод часу (П. Загребельний).

Знов захід буряний. Недобрий (Є. Маланюк).

3. У кінці рубрик переліку, коли вони досить розгорнуті і кожна з них становить завершене з формального і змістового боку речення:

Відзначаючи ювілей видатного українського вченого-сходознавця, одного з засновників Академії наук України, академіка АН України А. Ю. Кримського, Загальні збори Академії наук України ухвалили:

1. З метою відродження й розвитку національної школи сходознавства як важливого наукового компонента інтелектуального потенціалу України створити в системі АН України Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського.

2. Видати повне зібрання творів академіка АН України А. Ю. Кримського.

3. Порушити клопотання перед Кабінетом Міністрів України про створення будинку-музею академіка АН України А. Ю. Кримського в м. Звенигородці Черкаської області (з "Вісника АН України").

4. Як знак незакінчености слова на письмі, напр.: *гр.* (громадянин), *акад.* (академік), *проф.* (професор), *пор.* (порівняй, порівняйте) (про скорочені слова див. § 47).

Примітка 1. Крапку не ставимо:

а) на титульних сторінках книжок після імени і прізвища автора, назви твору, назви видавництва, місця видання, а також на титульних сторінках часописів і под., напр.:

Олекса Воропай

Звичаї нашого народу

Етнографічний нарис

Київ

Акціонерне
видавничо-поліграфічне товариство "Оберіг"

1993.

Мовознавство

Науково-теоретичний журнал Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України;

б) у кінці друкованих заголовків, на вивісках, штампах та ин. (у шкільній практиці крапку після заголовка можна вживати);

в) в абревіатурах між їхніми складниками: *ООН, МАУ, райвно́, загс;*

г) у скорочених назвах метричних мір: *м* (метр), *см* (сантиметр), *мм* (міліметр), *г* (грам), *кг* (кілограм);

ґ) усупереч правилові § 126, п. 1, але відповідно до вказівки на можливість індивідуальної інтерпретації пунктуації иноді автори художніх творів (найчастіше в поезії) не ставлять крапки (та й инших розділових знаків) у кінці речень, створюючи картину нерозчленованого плину почуттів або думок, напр.:

спини мене отямся і отям
така любов буває раз в ніко́ли
вона ж промчить над зламаним життям
за нею ж будуть бігти видноколи
вона ж порве нам спокій до струни
вона ж слова поспалює вустами
спини мене спини і схамени
ще поки можу думати востаннє
ще поки можу але вже не можу

настала черга й на мою зорю
чи біля тебе душу відморожу
чи біля тебе полум'ям згорю (Л. Костенко).

Примітка 2. Про вживання крапки замість коми див. § 129, II, п. 2, прим. 1.

§ 127. ЗНАК ПИТАННЯ (?)

Знак питання ставимо:

1. У кінці питального речення:

А чи не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях? (О. Довженко).

Ой де ж бо ти, воле, ти, зоре таємна?
Чому ти не зійдеш на землю із неба? (Леся Українка).

Примітка 1. Підвищену проти звичайної питальну інтонацію передають двома або трьома знаками питання:

Кляті! кляті!
Де ж слава ваша ?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? (Т. Шевченко).

Примітка 2. У питальних реченнях з однорідними членами знак питання можна ставити після кожного однорідного члена для розчленування питання:

Хто підняв мене над народом? Бог? Король? Випадок? Горе? (П. Загребельний).

Кого з самого себе викликаєш?
Свою недолю? Грудочку тепла
під попелом століть? (В. Стус).

Примітка 3. Знак питання не ставимо в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням (хоч нерідко інтонація в таких випадках майже не відрізняється від інтонації питальних речень):

Подякувала за лист, спитала, чи не передавали чого на словах (А. Головко).

Коли ж головне речення питальне, тоді в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням знак питання ставимо:

Ви знаєте, як липа шелестить
У місячні весняні ночі? (П. Тичина).
Чи ви пізнаєте, вгадаєте, який
З-посеред них є Сервій Туллій? (Олег Ольжич).

2. У дужках усередині речення або після нього для виявлення сумніву або критичного ставлення мовця до висловлених чужих думок:

Нехай багато не розводяться вчорашні "марксисти" про велике значення колективізації (?), яка нібито врятувала (??) Україну від голоду (?!) (з газети).

§ 128. ЗНАК ОКЛИКУ (!)

Знак оклику ставимо:

1. У кінці окличного речення:

Уклін вам і сердечне спасибі, дорогі друзі!
(М. Рильський).

Десь далеко забриніла
Перша флейта-соловей!
Ближче, ближче! Звуків сила
Припадає до грудей (Г. Чупринка).

Примітка 1. Знак оклику завжди ставимо в кінці речень, що мають у своєму складі підсилювальні слова **як, який, що (то) за, скільки** тощо (із значенням експресії):

Як страшно оре історичний плуг! (Л. Костенко).
Яка непереможна сила! (Є. Маланюк).
Він звів до Сагайди сіре змучене обличчя з великими сумними очима. Що то були за очі! (О. Гончар).

О, скільки злочинів і зла
Цей камінь бачив сіруватий! (М. Рильський).

Примітка 2. Підвищену проти звичайної окличну інтонацію передаємо двома або трьома знаками оклику:

О мій велетню Самсоне,
Пута розривай!! (О. Олесь).

Щосили, всім єством закричала до Зачіплянки, до селищ:
– Рятуйте!!! (О. Гончар).

2. Після однослівних і поширених звертань, які вимовляємо з виразною окличною інтонацією:

Генії! Безсмертні! На коліна
Станьте перед смертними людьми! (В. Симоненко).
Моя любове! Я перед тобою (Л. Костенко).

3. Після вигуків, а також слів **так** і **ні** на початку речення, коли їх вимовляємо з виразною окличною інтонацією:

Ой! Що за сопілка? Чари! Чари! (Леся Українка).

Ай! як тут гарно! (М. Коцюбинський).

М а в к а (*спалахнула*). *Так! Хто не зріс між вами, не зрозуміє вас!* (Леся Українка).

Ні! хочу ліру я розбить (О. Олесь).

Примітка 1. Знак оклику іноді вживають усередині речення для підкреслення емоційного виокремлення певних слів:

Не слів мені, о, ні! не слів, а ніжних хвиль! (О. Олесь).

І кожне оте його "люби!", кожне оте "цілуй!", вилітаючи з гарячих солов'їних грудей його, обгорталося пахощами бузку й конвалії... (Остап Вишня).

Нерідко в таких випадках виділяють відповідні слова ще двома тире та лапками:

Голос Кари загримить — "воскресни!" —
Всім немилосердям вишини (Є. Маланюк).

Примітка 2. Складну інтонацію оклику — питання передають на письмі знаками ?! або !?:

Як ми у вічі глянемо нащадкам?! (Л. Костенко).
Де ж той світ!?
І де та правда!? Горе! Горе! (Т. Шевченко).

4. У дужках усередині речення або після нього для вияву ставлення (обурення, здивування, іронії тощо) автора до висловлених чужих думок:

На останньому пленумі ради СПУ [Спілки письменників України] були висловлені дві полярні сентенції. Один із промовців закликав колег "вирощувати курей" (!!), другий — "думати про вічність" (!?) (з газети).

§ 129. КОМА (,)

I. Кома в простому реченні

У простому реченні кому ставимо:

1. Між однорідними членами речення, не поєднаними сполучниками:

Радуйся, дівчино, разом зі мною
Сонцем і ясною голубизною,
Ласкою леготу, листям на кленах,
Білою стежкою в травах зелених (Д. Павличко).

Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких! Воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки (О. Гончар).

Я на вбогім, сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі (Леся Українка).

Це ж могло наступити нині, завтра, позавтра... (О. Кобилянська).

Примітка 1. Два або більше прикметників-означень однорідні:

а) коли вони характеризують предмет в одному плані (за переліку його властивостей, якостей або особливостей):

Над містами кучерявий, голубий, ласкавий дим (М. Рильський).

Жарт любив, точене, влучне слово (О. Довженко);

б) коли вони вказують на різні споріднені ознаки предмета (позитивні або негативні риси, розміри предмета тощо):

Немає матусі! У глухій, темній могилі вона (А. Тесленко).

Його очі замиготіли зимним, неприязним блиском (О. Кобилянська).

І вся вона на видноті — ставна, вродлива (Б. Харчук);

в) коли друге й наступні означення уточнюють, пояснюють або посилюють перше:

Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч (І. Нечуй-Левицький).

Єлька дала волю сльозам. Поникли плечі її сіпались у глухому, нерозважному горі (О. Гончар).

Ще трохи — й майже степовий, неспинний
Ось в груди вдарить вітер з України (Є. Маланюк).

Коли прикметники-означення характеризують предмет у різних планах, то такі означення неоднорідні, а отже, кому між ними не ставимо:

Диким древнім монгольським виттям
Необмежена далеч заводить (Є. Маланюк).

В ранковому березневому затуманеному повітрі пахли вишневі садки (Б. Харчук).

Ми їхали порожньою рудуватою дорогою (Вал. Шевчук).

Неоднорідні означення частіше стоять перед іменником, зрідка — після нього, пор.:

Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями (І. Нечуй-Левицький).

На чорній зритій землі по краях поплуталась огудина суха гарбузова (А. Головко).

Примітка 2. Не слід розглядати як однорідні і відокремлювати комами:

а) два однакові за формою дієслова, що означають дію та мету її: *піду подивлюся; сядьмо поміркуймо* тощо;

б) два тотожні або значеннєво близькі спільнокореневі слова, якщо таке словосполучення ускладнене запереченням **не** і становить у змістовому плані єдине ціле (*жду не діждуся; чекаю не дочекаюся; дивишся не надивишся; дихаєш не надихаєшся; вовк не вовк* і под.):

Дивиться вона не надивиться на свого сина: втішається не навтішається своїм Івасем! (І. Нечуй-Левицький).

2. Між однорідними членами речення, поєднаними двома або більше однаковими сполучниками: **і...і (й...й), ні...ні (ані...ані), то...то, не то...не то, чи...чи, чи то...чи то, або...або:**

І подвиги, й сум, і утрата
У місті, як вічність, новім (М. Рильський).
*Не бачу **ні** сестри, **ні** брата* (Є. Маланюк).
А по дашку прозорої веранди
*ходили **то** дощі, **то** голуби...* (Л. Костенко).

Примітка 1. Коли частину однорідних членів поєднано безсполучниково, а частину — повторюваними сполучниками **і (й), та (і),** кому ставимо між усіма однорідними членами, у тому числі й перед першим сполучником:

Я пам'ятаю вчительку мою,
просту, і скромну, і завжди спокійну (В. Сосюра).

Світе мій гучний, мільйонноокий,
Пристрасний, збурунений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
сонцем душу жадібну налий! (В. Симоненко).

Примітка 2. Якщо однорідні члени поєднано сполучниками **і (й), та (=і)** в пари, то перед сполучником коми не ставимо, а пари відокремлюємо комами:

Я питав про майбуття народу свого вже по перших перемогах своїх під Жовтими Водами і Корсунем, питав своїх побратимів, старшин і простих козаків, священиків і високих ієреїв київських, пастухів і орачів, броварників і будників, питав удовицю і сироту бездомного, питав у гетьманських покоях і в простій хаті, на шляхах безкінечних і в церквах, у книгах і в посланнях (П. Загребельний).

Примітка 3. Коли сполучники **і (й), та (=і), або, чи** не повторюються, кому перед ними не ставимо (про сполучник **або** див. ще п. 14):

Це були вірні Андрієві друзі і надійні охоронці його квітів та саду (В. Симоненко).

А якось на шостий чи сьомий день прискочив до річки на велосипеді хлопчина, Ванько, синок Дарчиної сестри (Григір Тютюнник).

Примітка 4. Коли два слова, перед кожним із яких стоїть сполучник **і** або **ні**, становлять усталений вислів, то кому між ними не ставимо: *і так і сяк, і туди і сюди, і вдень і вночі; ні туди ні сюди, ні сяк ні так, ні се ні те, ні вдень ні вночі, ні риба ні м'ясо* тощо.

Кому не ставимо також між двома однорідними членами речення, що поєднані повторюваним сполучником і утворюють тісну змістову єдність (звичайно такі однорідні члени не мають при собі пояснювальних слів):

А потім і щастя і горе обірвались так раптом (Леся Українка).

3. Між однорідними членами речення, поєднаними протиставними сполучниками **а, але, однак, проте, зате, та (=але), так, хоч (хоча):**

*Не слів мені, **а** стріл крилатих, вогняних!* (О. Олесь).

*І традиційні верби, і калина — все батьківське, **але** синівське — теж!* (Б. Олійник).

Тече вода в синє море,
***Та** не витікає* (Т. Шевченко).

*З виду дід був древній, столітній, **хоч** ще кремезний* (Панас Мирний).

Примітка. Коли **хоч (хоча)** вжито при окремому члені речення не як протиставний сполучник, а як частку, кому перед нею не ставимо: *Прочитай хоч казку.*

4. Перед сполучниками **і, а також, ще й, а то й, та й, та ще,** які приєднують до попередніх членів речення однослівний чи поширений компонент:

Давид роздягся, шинель на ключці повісив, і будьонівку (А. Головко).

Зазеленіли луги, ще й дібровонька (народна пісня).

5. Перед другим із парних сполучників **не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а ще й, не тільки... але також, не лише... а й, не лише... але й, як... так і, не так... як, хоч... але (та), не стільки... скільки, якщо не... то,** що вживаються при однорідних членах речення:

*Обертання Тургенєва в колі французьких письменників — Флобера, Золя, братів Ґонкурів, Доде — вилилося **не тільки** в сердечну приязнь між ними, **а й** у конкретний обмін культурними цінностями* (М. Рильський).

***Як** жіночий, **так і** чоловічий жупан був не селянським, а козацьким і шляхтянським одягом* (О. Воропай).

***Не так** тії вороги,*
***Як** добрії люди —*
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять (Т. Шевченко).

Розташувалися ми над Дніпром
***Якщо** не по-козацьки, **то**, гадаю,*
Хоч по-рибальськи (М. Рильський).

6. Перед словами **як, як-от, а саме** і под., вжитими в реченні з однорідними членами після узагальнювальних слів:

Париж має два обличчя. Перше — це старий Париж, Париж старовинних будов, таких, як Собор Паризької Матері Божої (Нотр Дам де Парі), Лувр, Тюїльрі... (М. Рильський).

*Весільний обряд складається з трьох частин, **а саме:** заручин, сватання й весілля.*

7. При повторенні слова для позначення великої кількості предметів, тривалості чи інтенсивності дії, для увиразнення ознаки предмета, підкреслення заперечення тощо:

Древо мислі вродило — цитати, цитати, цитати (Л. Костенко).

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте (Т. Шевченко).

Здається, часу і не гаю,
а не встигаю, не встигаю! (Л. Костенко).

8. Для виділяння звертань і залежних від них слів (про знак оклику при звертаннях див. § 128, п. 2):

Бачу, брате, весь ти в горі! (Г. Чупринка).

В таке цвітіння, князю Володимире,
тобі не важко бути кам'яним? (Л. Костенко).

Учителю, стою перед тобою
Малий, вчарований до німоти (Д. Павличко).

Яка ж ти красива, яка велична, земле моя (О. Довженко).

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте! (І. Франко).

9. Після вигуків, якщо їх вимовляємо з окличною інтонацією меншої сили, ніж наступні слова в реченні (пор. § 128, п. 3):

Ой, не солодко мандрівникові
В ніч таку іти через поля! (М. Рильський).
Гей, на коні, всі у путь! (П. Тичина).

Примітка 1. Вигуки **о, ой,** коли вони інтонаційно тісно пов'язані з подальшим звертанням (тобто після них немає паузи), комою не відокремлюємо:

О болю мій, я бачу в залі
одне обличчя, друге, третє! (Л. Костенко).
Ой сонечку-батечку,
Догоди, догоди... (О. Олесь).

Примітка 2. Після **ну, ой, ах** і под., ужитих для підсилення, кому не ставимо:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого (Т. Шевченко).
Ой летіла гуска додому —
Та впала, як грудка, додолу (І. Драч).

Примітка 3. Не відокремлюємо вигуки на початку речення, якщо вони стоять перед особовим займенником і наявним після нього звертанням:

Ой ти, дівчино,
З горіха зерня,
Чом твоє серденько —
Колюче терня? (І. Франко).
Гей ти, поле колоскове,
молодість моя! (В. Сосюра).

10. Після стверджувальних слів **так, еге, еге ж, авжеж, аякже, гаразд** та ин., заперечення **ні**, запитання **що, а що,** а також підсилювального **що ж,** коли безпосередньо за цими словами вжито речення, яке розкриває їхній конкретний зміст:

***Так**, вільна, вільна пісня!* (Леся Українка).

— *Земляка свого бачили? — **Аякже,** бачив* (А. Головко).

***Ні**, слів докірливих не жди...* (О. Олесь).

— ***Що**, титаря вбили?* (Т. Шевченко).

*А **що,** коли не буде того дня?* (В. Стус).

***Що ж,** авторучка — це не шабля з піхов* (Л. Костенко).

Примітка. Слід відрізняти стверджувальні слова **так, гаразд** від прислівників **так, гаразд,** після яких кому не ставимо:

> ***Так** ніхто ще не вірив у мене!* (Г. Чубач).
> ***Гаразд** ідуть наші справи.*

Так само слід відрізняти заперечну частку **ні** від повторюваного сполучника **ні** (див. п. 2).

11. Для виділення вставних слів, словосполучень і речень (про вживання тире або дужок при вставних словах, словосполученнях і реченнях див. § 132, п. 15 і § 134, п. 2):

> *Вже почалось, **мабуть,** майбутнє.*
> *Оце, **либонь,** вже почалось...* (Л. Костенко).

> ***Може,** то казка знадлива —*
> *тії смарагдові луки,*
> *плеск тепловодої річки,*
> *злотоіскристі піски?* (Леся Українка).

> *Посмішка у ліфті блискавична,*
> ***Певна річ,** призначена —*
> *комусь...* (М. Рильський).

*"Кобзар" не став **і, сподіваємось,** ніколи не стане книгою архаїчною* (О. Гончар).

*Поміж людьми, **як кажуть,** добре й нам* (Л. Глібов).

Примітка 1. Вставними найчастіше бувають такі слова, словосполучення й речення: *бач, бачиш, бачите, бачте, безперечно, без сумніву, безумовно, бувало, відома річ, власне, головне, головним чином, далебі, даруйте, даруйте на слові, до речі, звичайно, звісно, здається, зрештою, зрозуміло, ймовірно, кажуть, коротко кажучи, либонь, мабуть, між іншим, мовляв, може, можливо, навпаки, на жаль, на мою думку, на нашу думку, напевно, наприклад, нарешті, на щастя, немає сумніву, отже, очевидно, певна річ, певно, погодьтесь, по-моєму, по-перше, по-друге, проте* й *однак* (потрібно відрізняти їх від омонімічних протиста-

вних сполучників **проте й однак**), *сказати б, справді, у всякому разі, ясна річ, щоправда, що не кажіть; як би там не було; що б там не казали* та деякі инші.

Слід відрізняти вставні слова та словосполуки від подібних до них слів та словосполук, які виконують роль обставин і тому комами не виділяються:

*У нижчеподаній статті я, **звичайно,** не охоплюю всіх проблем розвитку української мови* (М. Рильський).

Але: *Концерт **звичайно** закінчується о 10 годині.*

*Ці слова, **до речі,** схвилювали всіх.*

Але: *Ці слова сказано **до речі**.*

Примітка 2. Якщо сполучник **а** (рідше **але**) стосується вставного слова, його комою не відділяють — **а власне, а втім** тощо:

*Чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні, **а власне,** про способи записування народних пісень*? (Леся Українка).

Примітка 3. Вставні слова не виділяємо комами, якщо вони входять до складу відокремлених членів речення:

*Марійка, **очевидно** поспішаючи, не поснідала.*

Пор.: *Марійка, поспішаючи, не поснідала, **очевидно**.*

*Зустрінемося сьогодні, **мабуть** увечері.*

Пор.: *Зустрінемося, **мабуть**, сьогодні увечері.*

Примітка 4. Не виділяємо комами слова *адже, все-таки, все ж таки, наче, начебто, немов, немовби, ніби, нібито, от, принаймні,* які не є вставними.

12. Для виділення порівняльних зворотів, що вводяться словами **як, мов, мовби, наче, немов, ніби, як і, ніж** та ин.:

*Там гарячого, **як** свіжа рана,*
Тувіма спізнав я Юліяна (М. Рильський).

Слова уже не вірили словам
*і мружились од правди, **як** од сонця* (Л. Костенко).

У ранковім тумані
*Дзвони плинуть, **мов** сни,*
Ніби мрії останні
Сивої старовини (М. Рильський).

*В моєму серці, **наче** в стремені,*
Нога часу з острогою тугою (Д. Павличко).

В садках кохалися, цвіли,
***Неначе** лілії, дівчата* (Т. Шевченко).

*Звичаї, **як** і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу* (О. Воропай).

І прозорість стигне у небеснім плесі
*тонша і ясніша, **ніж** гострінь меча...* (Т. Осьмачка).

Примітка 1. У сталих фразеологічних зворотах перед порівняльним сполучником кому не ставимо:

Дощ ллє як з відра. Почервонів як рак.

Примітка 2. Іменну частину складеного присудка, приєднану за допомогою сполучників **як, мов, немов** тощо, комою не відокремлюємо:

Державо, ти була як поле бою (Є. Маланюк).

Спомин був як блискавка (М. Рильський).

Иноді перед сполучниками **як, мов, немов** та ин. ставлять знак тире:

В нас назви сіл — як кремінь на ударі,
Як молотами куті якорі (А. Малишко).

Двомовність — як роздвоєне жало (Л. Костенко).

Примітка 3. Звороти, що уведені в речення за допомогою сполучника **як** і мають значення "в ролі кого, чого", комою не виділяють:

Про масштаби Довженка як письменника можна судити з його найбільшої літературної праці — "Зачарованої Десни" (Л. Новиченко).

Сприймаємо Вашу відповідь як згоду.

Примітка 4. Не ставимо кому перед **як, ніж** у висловах **(не) більш як, (не) раніше ніж, (не) довше ніж** та ин.:

*Ми їхали **не більш як** годину.*
*Чекати друзів довелося **не довше ніж** три дні.*

13. Для виділення відокремлених прикладок, як поширених, так і непоширених, особливо коли вони залежать від власного імени або займенника (про вживання дефіса при прикладках див. § 30, а про вживання тире — § 132, п. 7):

Він Пушкіна, вигнанця і співця,
Приймав колись (М. Рильський).

Отак роки, отак без краю
На струнах Вічности перебираю
Я, одинокая верба (П. Тичина).

Я син простого лісоруба,
Гуцула із Карпатських гір (Д. Павличко).

14. Для виділення відокремлених прикладок, що починаються сполучниками **як, тобто, себто, цебто, або (=тобто)** тощо:

***Як** учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчости* (М. Рильський).

*Антитеза, **тобто** протиставлення, дуже поширений прийом* (А. Білецький).

*Пунктуацію, **або** систему правил уживання на письмі розділових знаків, має знати кожен.*

Примітка. Прикладки зі сполучником **як** виділяємо комами тільки тоді, коли вони виразно відокремлюються інтонаційно й мають додатковий значеннєвий відтінок причиновости. В инших випадках коми не ставимо:

Шевченко як поет відомий усьому світові.
У статті йдеться про Архипенка як художника.

15. Для виділення зворотів, що обмежують або уточнюють зміст усього речення й починаються словами **крім (окрім), опріч, за винятком, особливо, замість, наприклад, навіть, зокрема** й под., якщо їх виразно інтонаційно відокремлюємо:

*Всі, **крім** поранених, піднялись і присунулись до нього* (О. Довженко).

*І старий зараз ніякої иншої роботи не визнає, **окрім** пасіки* (М. Стельмах).

*Ні птиць, ані людей, **опріч***
Ясної зірки в високости (А. Малишко).

*Перекладачі художньої літератури, **особливо** поетичних творів, багато разів замислюються над тим, "що перекладається і що не перекладається"* (А. Білецький).

Інтерес до російської прози XIX століття, зокрема до Льва Толстого, набув за тих часів у Франції великого розмаху й глибини (М. Рильський).

16. Для виділення відокремлених означень, виражених:

а) дієприкметниками та прикметниками, що мають при собі пояснювальні слова і стоять після означуваного іменника:

Сади, омиті музикою згадок,
ковтають пил міжселищних доріг (Л. Костенко).

Ганна підхопила малу Галю, захриплу від плачу (Ю. Яновський).

Не одна там народилась дума,
Повна щастя, ніжности, журби (М. Рильський);

б) дієприкметниками та прикметниками, які не мають пояснювальних слів і стоять після означуваного іменника, особливо в тих випадках, коли дієприкметники чи прикметники утворюють ряд однорідних членів речення (двох або більше) і перед іменником є вже означення:

Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний (І. Нечуй-Левицький).

Живе життям і силу ще таїть
Оця гора, зелена і дрімлива (М. Зеров).

Червоних маків розгорівся ряд
Після дощу, ласкавого й рясного (М. Рильський);

в) дієприкметниками та прикметниками (як із пояснювальними словами, так і без них), що стоять перед іменником і виконують роль означення з обставинним відтінком:

Дезорганізований раптовістю нічної атаки, ворог не встиг учинити скільки-небудь сильного опору (О. Гончар).

У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодицею (І. Нечуй-Левицький);

г) дієприкметниками та прикметниками (як із пояснювальними словами, так і без них), що стосуються особових займенників:

Ти згадала мене, бездольного... (Леся Українка).

А я, пригнічений журбою,
Їду поодаль за тобою (О. Олесь).

З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду (М. Коцюбинський);

ґ) іменниками у непрямих відмінках (із прийменниками або без них), щоб надати їм більшої змістової ваги порівняно з невідокремленими членами речення:

... А над осінь прилітає птиця
Із північних сивих чагарів,
З чорними, печальними очима,
З довгим дзьобом, ніби про запас,
Для людей байдужих невидима,
Таємнича, як смеркання час (М. Рильський).

Висока могила-курган здіймається неподалік серед розриву хлібів, оборана, неторкана, в сивих полинах (О. Гончар).

Примітка. Не виділяємо і не відокремлюємо комами означення з пояснювальними словами або без них, коли вони за змістом невіддільні від означуваних іменників:

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав... (Т. Шевченко).

17. Для виділення відокремлених уточнювальних обставин місця, часу тощо:

Внизу, в гущавині, було тихо, свіжо (О. Гончар).

Він [чаклун] *поселився в домі їхньому,*
під зорепадом жолудів (Л. Костенко).

Над головою старого, на ріжку скрині, потріскувала саморобна воскова свічка (М. Стельмах).

Восени, перед відльотом у вирій, тривожиться і табунами збирається птаство (М. Стельмах).

18. Для виділення відокремлених обставин, виражених дієприслівниковими зворотами:

Підв'язуючи світлий виноград,
Сміється дівчина не знати з чого (М. Рильський).

Та він, пересиливши втому,
коня підкликає з туману (А. Малишко).

По кладці молодиця перейшла,
Похитуючи відрами дзвінкими (М. Рильський).

Переглядаючи трагічні сторінки Каменяревого життя, поет [Павличко] *постійно пам'ятає про зв'язок Франка з нашим часом* (Р. Лубківський).

Примітка. Дієприслівниковий зворот, який стоїть після сполучників **і, та, а,** що поєднують однорідні присудки, виділяємо комами з обох боків:

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері (М. Коцюбинський).

19. Для виділення відокремлених обставин, виражених одиничними дієприслівниками, коли вони означають час, причину, умову дії чи стану:

Повечерявши, полягали спати (Панас Мирний).
І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину
(Т. Шевченко).

Примітка. Одиничні дієприслівники, що стоять безпосередньо після присудка і мають значення способу дії, комами не відокремлюємо:

Вона сиділа замисливишись (Ю. Яновський).

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи (Т. Шевченко).

Із вирію летять курличучи ключі (М. Зеров).

II. Кома в складному реченні

У складному реченні кому ставимо:

1. Для відокремлення речень, що входять до безсполучникового складного речення зі значенням переліку подій, явищ (про вживання крапки з комою або тире в таких реченнях див. § 130, п. 2 і § 132, п. 9):

Жилаві зачіплянські акації ждуть ночами нового цвіту, чиєсь кохання жде сріблястих акацієвих ночей (О. Гончар).

З золота зіткане сяйво ллється,
Ліс в нім купається, листя сміється (М. Рильський).

У пропилений стишений став
Сплинув денний просмалений грюкіт,
Сплять вітри на блакитних постах,
Спить Поділля — земля Кармелюків (І. Драч).

Спочатку примовкали коники, тоді шелеснуло листя, потім знову запала тиша (Ю. Смолич).

2. Для відокремлення речень, що входять до складносурядного речення зі сполучниками єднальними (**і (й), та (=і)**, зіставним (**а**), протиставними (**а, але, однак, проте, зате, та (=але)**, приєднувальними (**та й, а також** та ін.), градаційними (**не тільки... а й, не тільки... але й** і под.) (про вживання крапки з комою і тире в складносурядних реченнях див. § 130, п. 3 і § 132, п. 8):

Танцюють згуки на дзвіниці,
І плаче дзвін (П. Тичина).

Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії запорожці
В степу побратались (Т. Шевченко).

Усе іде, ***але*** *не все минає*
над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

Добриня був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей, ***та й*** *люди вірили йому* (С. Скляренко).

Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, ***а й*** *пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі* (Г. Тютюнник).

Примітка 1. Иноді перед сурядними сполучниками **і, та, а, але, одначе** і под. замість коми ставлять крапку, щоб надати більшої змістової самостійності і значущості відповідним частинам складносурядного речення:

Ми, на жаль, менше знаємо про українсько-французькі культурні зв'язки. А вони були (М. Рильський).

Оляна любила і вміла слухати себе, своє тіло. Але сьогодні воно мовчало (Григір Тютюнник).

Примітка 2. Якщо в складному реченні зі сполучниками **і (й), та (=і)** є спільне повнозначне слово або спільне головне чи підрядне речення, то кому перед цими сполучниками не ставимо:

На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні (Л. Смілянський).

Я люблю, коли є в домі діти
І коли вночі вони сміються (М. Рильський).

І знов моя до тебе думка лине,
Далекий краю ранньої зорі,
Де тигрів слід веде до Уссурі
І спіє виноград між віт ялини (Борис Тен).

У хаті вже було повно людей і тютюновий дим ходив над головою хвилями, коли Юхим переступив через поріг (А. Головко).

3. Для відокремлення речень, що входять до складного речення з безсполучниковим і сурядним зв'язком:

Синіють води, зеленіє яр,
І стеляться сліпучі краєвиди (М. Зеров).

Вставлено у вікна другі рами,
Вата і калина поміж рам,
Знову стали діти школярами,
І синиця дзвонить школярам (М. Рильський).

О так! Минають роки і віки,
Усе спливає хвилями ріки,
Й життя нові нам ставить теореми (Борис Тен).

4. Для відокремлення речень, що об'єднуються в одне складносурядне речення за допомогою повторюваних сполучників **і... і, ні... ні, або... або, то... то, чи... чи, не то... не то, чи то... чи то** тощо:

І між руїн Добро беззахисне зникає,
*І мати гине, **й** гине син* (Є. Маланюк).
*І летять гуси, **і** летять журавлики,*
І літа мої листом осипаються (Б. Олійник).
***Ні** струна не задзвенить, **ні** пісні не звучать...*
(Ю. Федькович).

***Або** не сокіл я, **або** спалила мені неволя крила* (Леся Українка).

***То** вони* [крижини] *наздоганяли човни, **то** човни наздоганяли їх* (Б. Харчук).

***Чи то** праця задавила молодую силу,*
***Чи то** нудьга невсипуща його з ніг звалила* (Т. Шевченко).

Примітка. Якщо сполучники **або** і **чи** в складносурядному реченні не повторюються, то кому перед ними не ставимо:

Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини (М. Стельмах).

5. Для відокремлення в складнопідрядному реченні підрядних речень, уведених сполучниками або сполучними словами, від головних і від инших підрядних:

Андрій чомусь вірив, що Ольга прийде по квіти (В. Симоненко).

Прощай же, радосте, бо я беру квиток,
беру квиток на шпиль самої Туги! (Л. Костенко).

Свою любов, голубку швидкокрилу,
давно я випустив на білий світ,
аби вона будила сонце в морі,
воркуючи ім'я лиш Беатриче (Т. Осьмачка).

Гаснуть вогні у місті,
Ніби в безодню моря
Падають зорі янтарні (М. Рильський).

Дика рожа
Ще квітне, хоч на долах — вже жнива (Є. Маланюк).

Не було, здається, жодної в Україні оселі, котрої не прикрашали б рушниками (В. Скуратівський).

Чи, може, в цім калейдоскопі літ,
де все нещадно звичне і щоденне,
ти просто мені дивишся услід
і трохи любиш сни свої про мене? (Л. Костенко).

Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів (Григір Тютюнник).

Я писав про Францію, яку ніжно любив Генріх Гейне, чиїй пам'яті я й присвячую свою книжку (М. Рильський).

Я бачив, як зірниця впала,
Як на снігу вона палала,
Як сніг, біліший від лілеї,
Вночі іскрився біля неї (Д. Павличко).

Взагалі треба сказати, що і в Парижі, і скрізь у Франції впадала в око та дбайливість, із якою ставляться французи до пам'яток старовини (М. Рильський).

Примітка 1. Иноді перед підрядними сполучниками і сполучними словами замість коми ставимо крапку, щоб надати більшої самостій-

ности і змістової значущости підрядним частинам складнопідрядного речення:

Спочатку так: терзати, розпинати.
Щоб знав. Щоб знов. Щоб слухався. Щоб звик (Л. Костенко).

Чіпляйся за кручу, як терен колючий,
чіпляйся за небо, як яблуні цвіт.
Бо вже ослонився безокрай чужинний.
Бо вже чужинецький ощирився край (В. Стус).

Примітка 2. Кому не ставимо перед **як** у висловах **як слід, як треба, як годиться**, а також перед **куди** у вислові **куди заманеться** й под., які перетворилися на прислівникові сполуки, втративши ознаки підрядного речення:

Працювали як слід.
Поводься як годиться.
Іди куди заманеться (Григір Тютюнник).

Примітка 3. Комою не відокремлюємо одиничні відносні займенники та прислівники, що є, власне, інверсованою частиною непрямого питання:

Любила хлопця й не казала якого.
Ми повернемось, але не знаємо коли.

Іван ішов до пасажирського, щоб побачити знайому провідницю. А може, це й не те — знайому. Він ще сам не знав що (Григір Тютюнник).

Примітка 4. Складені підрядні сполучники **тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, унаслідок того що, замість того щоб** та ин., усередині яких кому не ставимо, слід відрізняти від омонімічних сполучень члена головного речення, вираженого прислівником **тому** або займенником **те** в різних відмінках із прийменниками, і відокремлюваних комою сполучників **що, як, щоб** підрядного речення (відмінність між першими і другими залежить від логічного наголосу та інтонації):

*Надворі стало темно, **через те що** небо затягло чорною хмарою.*
*Надворі стало темно **через те, що** небо затягло чорною хмарою.*

Примітка 5. Кому ставимо перед **як** у зворотах **не хто инший, як...; не що инше, як...:**

*Те, що її зацікавило, було **не що инше, як** троє осідланих коней під ґанком вілли* (М. Коцюбинський).

Примітка 6. Коли перед підрядним реченням стоять частки **не, і**, то підрядне речення від головного комою не відділяємо:

*Мене цікавить **не як** це трапилося, а які можливі наслідки цієї події.* Пор.: *Мене цікавить **не те, як** це трапилося...*

*Треба бути спокійним **і коли** обставини цьому не сприяють.* Пор.: *Треба бути спокійним **і тоді, коли** обставини...*

Примітка 7. При збігу сполучників не ставимо кому перед другим із них тоді, коли в наступному реченні наявні співвідносні слова **то, так**:

*І **якщо** пісня вийде в люди,*
***То** пломінь серця не згашу* (А. Малишко).

Пор.: *Скористаюся з Вашої поради і, **якщо** зможу, надішлю статтю.*

Якщо перший з таких сполучників протиставний (**а, але, однак** та ин.), то кому після нього взагалі не ставимо:

Він прокинувся увечері, ...довго пив чай, а коли зовсім стемніло, став збиратися у свою п'яту вилазку (Л. Первомайський).

§ 130. КРАПКА З КОМОЮ (;)

Крапку з комою ставимо:

1. Між поширеними однорідними членами речення або між рядами однорідних членів, особливо якщо всередині хоч би одного з них є коми:

Привіт тобі, зелена Буковино,
Твоїм хорошим горам і гаям;
Твоїм одважним, дорогим синам! (В. Самійленко).

Чого тільки немає у Даниловому лантусі: тут і ніж, і ложка, і шматок дроту, і казанок; пшоно і сало, цибуля й борошно, картопля й сіль, хліб і сухарі; а ще великі садівницькі ножиці, пилка, сокира, терпуг; а ще гачки, важки та поплавці до вудок; ще коробочок десять сірників, загорнутих у шмат парусини, щоб не одвологлили в дощ (Григір Тютюнник).

На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп (О. Довженко).

Повагом чвалає Баглай-студент у своєму трикотажному спортивному костюмі; щось намугикує йдучи (О. Гончар).

2. Між реченнями, що входять до безсполучникового складного речення, коли вони поширені або всередині них уже є розділові знаки:

Усміх пославши в останнім промінні,
Згинуло радісне літо;
Дощик уїдливий, дощик осінній
Сіється, наче крізь сито (Г. Чупринка).

Бурі із моря над сином літали,
наче у вирій важкі журавлі;
із крил своїх пера губили вони на луги;
у перлах із дна океану ті пера були (Т. Осьмачка).

Іванко лупнув очима, помітив на порозі дівчину, власне, лише її обличчя, довгобразе, обрамлене білим, як повісмо, волоссям; волосся хвилями спадало на плечі і на груди, на цих хвилях і на волохатих віях якусь мить іскрилися сніжинки, дівчина, мабуть, прийшла знадвору (Р. Федорів).

3. Між реченнями — частинами складносурядного речення, поєднаними сполучниками **і, та, а, але, проте, однак** та ин., якщо ці речення мають значний обсяг або всередині них є коми:

І знову були яруги, глибше і ширше розриті дощовою водою; ***і*** *знову Федорові Несторовичу доводилося виважуватись, плигаючи через них* (Григір Тютюнник).

Осінній вітер в лузі свище,
Вербу хитаючи тонку;
А я схиляюся ще нижче
Себе побачити в струмку (Т. Осьмачка).

Ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; ***але*** *миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання* (Леся Українка).

4. Між реченнями — частинами складного речення, поєднаними безсполучниковим і сурядним зв'язком зі сполучниками **і, а, але** та ин., якщо ці речення вказують на відносно самостійні події або явища й ускладнені розділовими знаками (здебільшого комами):

Їде, їде фастівський полковник,
Сонце рвуть підкови;
Мають, мають шлики, як вітрила
На вороних гривах;
Іржать коні й простягають морди
У Сеймові води;
А Батурин теє зачуває,
Брами відчиняє;
І Мазепа булаву з гербами
Підносить над брами... (Т. Осьмачка).

5. Між поширеними однорідними підрядними реченнями, підпорядкованими тому самому головному реченню, особливо коли всередині таких підрядних уже є розділові знаки:

Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське...; де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, бездонно-глибоке шатро..? (Панас Мирний).

І тепла радість душу обняла,
І сам не знаєш у задумі світлій,
Що краще — вечір цей чи ночі мла;
Що краще — біля тебе сад розквітлий
І серць квітучих трепет молодий
Чи над тобою зоряні сади (Борис Тен).

Поволі темнішає поле
й до місяця сяє в росі,
та очі мої вже ніколи
сльозами не блиснуть красі:
покинули друзі безсилі
мене умирати в степу,
де вітер гойда на могилі
у житі довічну журбу;
де сокіл мандрує під небом
й несе мою волю кудись;
де серце моє вже над степом
не здужає крикнуть "вернись" (Т. Осьмачка).

6. Між порівняно незалежними групами речень, коли необхідно вказати межі між ними на противагу розмежуванню окремих речень иншими розділовими знаками:

Щойно полуниця відходить, а вже буріють вишні-петринівочки, шовковиця сиплеться, а там зажовтіють абрикоси; буває, так наспіє полуниці, що жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобілізація, вже й металурги лазять поруч з дітьми по садках... (О. Гончар).

7. У кінці рубрик переліку, ускладнених внутрішніми розділовими знаками (про крапку в цих випадках див. § 126, п. 3):

Слід визнати, що культура людського суспільства — багатобічне явище, в якому слід розрізняти такі сторони: 1) логічну — нагромадження знань, науки; 2) ідеологічну — релігія та філософія; 3) політичну — організація суспільства, державний устрій, міжнародні відносини, союзи, договори, угоди; 4) етичну — побут і звичаї; 5) економічну — промисловість, виробництво продуктів та засобів існування людей, обмін та торгівля; 6) технічну — створення засобів виробництва, знарядь праці, інструментів

та механізмів, генераторів енергій; 7) артистичну — мистецтво, словесність, художня література, поезія, музика, театр, живопис, скульптура, архітектура

(А. Білецький).

Примітка. Крапку з комою нерідко використовують у ділових паперах, зокрема між пунктами ухвал конференцій, нарад, засідань тощо.

§ 131. ДВОКРАПКА (:)

Двокрапку ставимо:

1. Перед однорідними членами речення, якщо вони стоять після узагальнювального слова або словосполучення:

У густій мряці, білій як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (М. Коцюбинський).

Несуть пани есаули
Козацькую збрую:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали... (Т. Шевченко).

Заснув, знечувся й коли, і снилися красиві коні: сірі, гніді, вороні (В. Симоненко).

Примітка 1. Двокрапку ставимо перед однорідними членами речення й тоді, коли немає узагальнювального слова чи словосполучення, проте перед переліком робимо попереджувальну паузу й однорідні члени речення читаємо з перелічувальною інтонацією:

Та в цю хвилину двері розчинились
І ввійшли: якийсь рудобородий
в довгому старім плащі подертім;
з лірою ж за ним дідок кошлатий,
що все кашляв та все очі мружив;
іще й третій, що безруко щуливсь... (П. Тичина).

Примітка 2. Про вживання тире перед узагальнювальним словом див. § 132, п. 6.

2. Між двома частинами безсполучникового складного речення, якщо друга частина розкриває зміст пер-

шої частини в цілому або одного з її членів, а також указує на причину того, про що йдеться в першому реченні:

Вірю: до скону віків не порушиться слово богинь! (Леся Українка).

Присвячую, прошу й молю:
Прийміть на теплі руки
Ви книгу скорбную мою,
Народжену із муки! (Т. Осьмачка).

А ще й таку я вирізьблю картину:
зі всіх дворів збігається рідня (Л. Костенко).

Я відвернувся: незручно приглядатись до незнайомої людини (Є. Гуцало).

Дніпро і в заводях неспокійний: вітер воду вівсюжить (О. Гончар).

Вареники на Масляну годиться варити щодня: "вареники доведуть, що і хліба не дадуть!" (О. Воропай).

Примітка. Про вживання двокрапки при прямій мові див. § 136, п. 3.

§ 132. ТИРЕ (–)

Тире ставимо:

1. Між підметом і присудком на місці пропущеного дієслова-зв'язки, коли присудок виражений іменником або кількісним числівником у називному відмінку. При цьому присудок буває як непоширеним, так і поширеним:

Бук — дерево.

Три та сім — десять.

Київ — столиця України.

Талант — ліричне джерело (Є. Маланюк).

Мудрий скарбівничий — пам'ять людська (Григір Тютюнник).

Ти — пустеля палюча (І. Драч).

Примітка. Перед заперечним присудком, вираженим іменником у називному відмінку з заперечною часткою **не**, тире звичайно не ставлять:

Серце не камінь.

2. Між підметом і присудком, коли один із цих членів речення (або обидва) є інфінітивом:

Говорити — річ нудна (М. Рильський).

Найвище уміння — почати спочатку
життя, розуміння, дорогу, себе (Л. Костенко).

Спинитися — вмерти з одчаю й знемоги (М. Бажан).
У нас кохати — полюбить сповна (А. Малишко).
Кохати — нові землі відкривати (І. Драч).

3. Перед **це, оце, то, ось** і под., якщо пов'язаний з ними присудок виражений іменником у називному відмінку або неозначеною формою дієслова:

*Любов — **це** приторк ледве чутний* (М. Рильський).

*Поезія — **це** завжди неповторність,*
якийсь безсмертний дотик до душі (Л. Костенко).

Класична пластика і контур строгий,
І логіки залізна течія —
***Оце** твоя, поезіє, дорога* (М. Зеров).

Ти — Адам. Журба — твоя коханка,
*а земне тяжіння — **то** любов* (В. Стус).

*Лукія — **ось** його щедра молодість* (О. Гончар).

Примітка. Тире ставимо й перед єднальними сполучниками **і (й), та** (або зрідка після них) між двома присудками, якщо другий з них виражає щось несподіване або різко протилежне до висловленого першим:

Земля на прощання усміхнулась — і потемніла (Панас Мирний).

Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне (М. Коцюбинський).

Живеш — і жди. Народжуйся — і жди (В. Стус).

Або — після сполучника:

Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин (О. Довженко).

4. На місці пропущеного члена речення, переважно присудка:

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними — квітник (М. Коцюбинський).

Останні дні — знову в Парижі (М. Рильський).

Без витоку нема ріки,
Як без коріння — крони (П. Осадчук).

5. Перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення:

*Дерева, трави, птахи, звірі, земля — **все** вмерло* (П. Загребельний).

*День, вечір, ніч, ранок — **все** біле, **все** тьмяне* (Леся Українка).

*І пригорки, й довгі долини, й зелені левади в вербах понад ставком — **усе** зеленіло й лисніло на веселому сонці* (І. Нечуй-Левицький).

*І трави, й ниви, й небо, й сонце — **все, усе** змінилось у хлопчика в очах* (І. Франко).

*Землю й днину, цвітіння й птиць, і теплий грім — ти **все** вмістив в одну хвилину в гарячім подиху своїм* (А. Малишко).

Ні спека дня, ні бурі, ні морози —
***Ніщо** не вб'є любов мою живу* (В. Сосюра).

6. Після переліку, якщо перелік іде за узагальнювальним словом і не закінчує речення:

*Та **всі** голоси: і зяблика, і вівсянки, і зеленушки, і навіть одуда — заглушувало кування зозулі* (О. Донченко).

***Усім** вона: і звірові, і птахові — дає свій щедрий даток* (М. Рильський).

7. Для виділення прикладок усередині й у кінці речення, якщо перед ними можна, не змінюючи змісту, вставити **а саме**:

Серед самумів, серед злив
Екстрактами могутніх формул
Він — неустанний хімік слів —
Планує витривалу форму (Є. Маланюк).

Є церква у Варшаві. Там стіна
Ховає Польщі й людськості святиню —
Шопена серце (М. Рильський).

Примітка. Якщо прикладка є власним іменем, то її частіше відокремлюють комами:

Та друг мій, Ярослав, ще й після того не раз був на устах усіх! (П. Тичина).

Тамарі він чомусь видався схожим на доброго, покривдженого лісовика, Чугайстра, з гуцульської казки (Ю. Мушкетик).

8. Між частинами заперечного порівняння:

...То ж не вовки-сіроманці
Квилять та прокивиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть,
Попід небесами літають, —
То ж сидить на могилі
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Та на бандуру грає-виграває,
Голосно-жалібно співає (народна дума).
Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, —
Лиш Сонячні Кларнети (П. Тичини).

9. Між реченнями, що входять до безсполучникового складного чи складносурядного речення, якщо друге з них указує на наслідок дії чи стану або висновок:

Защебетав соловейко —
пішла луна гаєм (Т. Шевченко).
Годі, минулося — гордая й вільная,
В муках я більш не схилюсь (Г. Чупринка).
Орач торкнеться до керма руками —
І нива дзвонить темним сріблом скиб (М. Стельмах).

Сам не спав — і нікому не давав спати, сам не спочивав — і нікому не було спочинку, сам не їв — і всі коло мене були голодні (П. Загребельний).

Старий Потоцький з Калиновським за ці два тижні могли б уже прийти на поміч своєму оточеному війську — і тоді не зоставалося б у мене ніяких надій
(П. Загребельний).

Переді мною пройшла виконувана під звуки тамбуринів і примітивних сопілок знаменита фарандола — і згадались, пробачте, давні мої ж таки рядки... (М. Рильський).

10. Між частинами безсполучникового складного речення, коли перша частина виражає час, умову, допустове значення тощо:

Зайде сонце —
Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко).
Гаї шумлять —
Я слухаю.
Хмарки біжать —
Милуюся (П. Тичина).

Йшла гойдливими, грузькими плавнями — сила пташви випурхувало з-під ніг і лопотіло над головою (Б. Харчук).

Вам страшно — геть ідіть з дороги (Леся Українка).

Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне.
Вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш (П. Тичина).

Трапиться слово зрадливе —
Геть його, сину, гони! (Б. Олійник).

Билися об мене гнівливі хвилі нетерплячки — я вистояв (П. Загребельний).

11. Між реченнями, коли їхній зміст різко протиставлено:

Ще сонячні промені сплять —
Досвітні огні вже горять! (Леся Українка).

Не козак вклонявся королеві — король схиляв голову перед козаком! (П. Загребельний).

Конецпольський займав переправи на річках, я міг би перешкодити йому — і не перешкодив (П. Загребельний).

12. Між частинами безсполучникового складного речення, коли друга частина виражає порівняння:

Подивилась ясно — заспівали скрипки (П. Тичина).

13. Між двома або кількома власними іменами, сукупністю яких називають науковий закон, теорію, вчення:

Фізичний закон Бойля — Маріотта.

14. Між двома (переважно) або більше словами на позначення просторових, часових або кількісних меж (замість словосполучень із прийменниками **від... до**):

Автотраса Київ — Львів.

Ми працювали в бібліотеці протягом березня — травня.

Українська поезія XIX — XX ст.

Вантаж вагою п'ять — сім тон.

Ми вилетіли за маршрутом Москва — Варшава — Брюссель — Париж, з пересадками у Варшаві і Брюсселі (М. Рильський).

15. Для виділення поширених вставних слів і словосполучень (або вставного чи вставленого речення), що стоять усередині речення:

...Топольський — молодий чоловік, але — на думку пана посла — надзвичайно талановитий і солідний (О. Маковей).

А тоді зопалу — не встигло радіо попередити! — вернулися морози (В. Яворівський).

Примітка 1. Про вживання ком і дужок при вставних словах, словосполученнях і реченнях див. § 129, п. 11; § 134, п. 2.

Примітка 2. Коли після тире стоять слова, які потрібно виділяти комами (наприклад, вставні слова), то першу кому опускаємо:

Не знать звідки взялись [*орендарі*], *наїхали й позбирали панські землі під оренду — звісно, за ту ціну, яку самі призначили* (Панас Мирний).

16. Разом із комою для вирізнення переходу від підвищення до зниження інтонації в періоді:

Коли весна рожева прилетить
І землю все вбере і заквітчає,
Коли зелений гай ласкаво зашумить
І стоголосо заспіває,
Коли весні зрадіє світ увесь
І заблищить в щасливій долі,
І ти одна в квітках і травах, в полі десь,
Серед весни, краси і волі
Не зможеш більше серця зупинить,
Що в грудях буде битись, мов шалене,
І скрикнеш, — знай, не долетить
Уже твій скрик тоді до мене (О. Олесь).

17. Як додатковий знак після коми перед словом, яке повторюють для того, щоб пов'язати з попереднім реченням наступне (найчастіше — підрядне, яке підсилює, доповнює або розвиває головне):

Шевченківський Палій стоїть на порозі того прозріння, до якого доходить Іван Вишенський у поемі Франка, — на порозі усвідомлення, що тільки в діяльнім служінні своєму народові може бути остаточне виправдання людини, що тільки в ньому вища рація людського існування (М. Рильський).

18. Для спеціяльного підкреслення паузи різного змістового і стилістичного характеру:

Не слухає сонце,
За гору сідає
І нам посилає
На всю ніч — прощай! (В. Самійленко).

На прю ми стали проти царства тьми,
Що оскверняє море й суходоли,
І віримо, що переможем — ми,
І знаємо, що не вмремо — ніколи! (М. Рильський).

Ступай — майбутньому назустріч,
і хай хода твоя летка
легкою буде. І не треба
жалких жалінь. І — задарма (В. Стус).

Примітка. Про вживання тире при прямій мові див. § 136.

§ 133. ТРИ КРАПКИ (...)

Три крапки ставимо:

1. На позначення перерваності або незакінчености висловлення:

В маєтку гетьмана Івана Сулими,
в сучасному селі, що зветься Сулимівка,
до кінських грив припадені грудьми,
промчали хлопці — загула бруківка —
і тільки гриви... курява... і свист...
лунких копит оддаленілий цокіт...
і ми... і степ... і жовтий падолист...
і цих дворів передвечірній клопіт... (Л. Костенко).

Юнак розплющив очі: синь!
Літак... Димки... І височінь (П. Тичина).

Пекучий день... лісів солодка млява...
смага стежок... сонливиці левад... (Л. Костенко).

Пробігли тіні — сумні хвилини:
Плили хмарини чужі, далекі... (П. Тичина).

Примітка. Три крапки ставимо всередині речення за великої паузи, коли далі висловлюємо щось несподіване:

Набігли тіні — і... ждуть долини (П. Тичина).

Це за такими, певно, здавна,
відколи зорі у Ковші,
все плаче й плаче Ярославна —
в Путивлі... в музиці... в душі (Л. Костенко).

2. На позначення уривчастости мовлення від хвилювання, зворушення, сильних переживань:

Ні, слів докірливих не жди...
Постій... не плач! постій, — не йди.
Замовкну я... уста стулю...
Люблю... люблю... люблю... люблю!.. (О. Олесь).

Плачеш?.. в груди б'єш, конаєш...
Я конаю, мати, й сам...
Ой... нащо ж... малу дитину
Доручала... ти... степам... (О. Олесь).

А завтра поїду. І, може, усе це — востаннє.
Цей берег... цей вітер... ці люди привітні в селі...
(Л. Костенко).

Примітка. У реченнях питальних і окличних у таких випадках ставимо відповідно знак питання або знак оклику та дві крапки:

Хто ж буде мудрий уміть розбудити
страхіття, що спить у лісах?.. (Т. Осьмачка).

Розпрозорились озера!.. (П. Тичина).

Знай, мій роде, люде бідний,
Не помреш без щастя й долі!.. (Г. Чупринка).

3. На позначення пропуску в цитаті, а також коли цитату беремо не з початку речення або коли цитоване речення наводимо не до кінця:

Про цей переклад "Іліяди" І. Франко сказав: "... се не популяризований, але справді націоналізований наш україн-

ський Гомер, і то націоналізований так щасливо, що я не знаю нації, яка могла б похвалитися подібною працею" (О. Кундзич).

§ 134. ДУЖКИ [( )]

У дужки беремо:

1. Підзаголовки, пояснення иншомовних та маловідомих слів тощо:

Видатний філолог сучасности (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). — Харків, 1996.

Метафора (дослівно — перенесення) — використання слів не в їх прямому, а в їхньому переносному значенні, наприклад, потік мовлення, плоди просвіти, блискуча думка, промінь надії, кермо влади тощо (А. Білецький).

Встановлення особливостей всіх можливих стилістичних різновидів (варіянтів) висловлювань через відмінності граматичної будови мов є нездійсненним завданням

(А. Білецький).

2. Вставні слова, словосполучення та речення, вставлені конструкції, подані як додаткові зауваження до повідомлюваного (див. ще § 129, п. 11; § 132, п. 15):

Не вміли стишувати своїх голосів, говорили між собою, шапок не скидаючи, були ґорді з панами й з самим чортом, отож і звано їх шумейками, крикливцями, говорунами, гордієнками, або ж на козацький манір: Семен Нездіймишапка (з Кременчуцької сотні Чигиринського полку) (П. Загребельний).

Для української поезії першої половини XX сторіччя характерне співіснування різних літературних напрямків (від неокласицизму до футуризму) з їхніми мовними стилями (А. Білецький).

За плечима у Данила напханий усячиною лантух та рушниця, на ногах поклеєні великими латками (щоб не проті-

кали) гумові чоботи, а на ремінці поверх старенького піджака — шкіряні торбинки з набоями (Григір Тютюнник).

Завдання вихователя-педагога (а кожен педагог — насамперед вихователь) полягає в тому, щоб у свідомості кожного учня не згасав вогник жадоби знань (В. Сухомлинський).

Так повелось, що літньою порою
(В час профвідпустки — прозою скажу),
Не люблячи курортного застою,
Який людину повиває в ржу,
Я з друзями, з хорошою братвою
(Знов поетичности зламав межу!)
Подорожую по містах і селах,
По щедрих ріках, по гаях веселих (М. Рильський).
Геніяльний поет
роздвоївся (на себе і страх!) (В. Стус).

3. Ремарки в драматичних творах при прямій мові дійових осіб:

К у н и ц я *(хапає її руки і притягає до себе, весь тремтячи від хвилювання). Ольго! Ольго, рідна! Ти жива... ти тут... в таку хвилину! (Плаче, цілує її руки).*

О л ь г а *(голубить його голову). Ну, годі-бо, заспокойся, бідний...* (І. Кочерга).

Б а т ь к о *(пошепки до дідів)*
Йдіть... бо близько до біди! (О. Олесь).

С т а р и й
(жебрацьким рухом простягає руку)
Подай мені, убогому, хоч грошик!
Подай хоч грошик з тих своїх скарбів! (Л. Костенко).

4. Фрази, що вказують на ставлення слухачів до слів (промови) якоїсь особи:

(Оплески). (Сміх). (Вигуки схвалення).

5. Прізвище автора, що стоїть після цитати, наведеної з його творів (див. приклади до п. 2 і 3).

6. Знак питання або знак оклику в цитатах для виявлення ставлення мовця до висловленої кимсь думки.

Примітка 1. Зверніть увагу на те, що:

а) кому, крапку з комою, двокрапку й тире не ставлять (крім поодиноких специфічних випадків) перед відкритою чи закритою дужкою, а тільки після останньої;

б) знак питання, знак оклику та три крапки можуть стояти перед закритою дужкою, якщо вони безпосередньо стосуються слів, узятих у дужки; якщо ж ці знаки стосуються всього речення, їх ставлять після закритої дужки.

Примітка 2. При збігу в реченні внутрішніх і зовнішніх дужок можна за потреби застосовувати дужки різної форми (круглі та квадратні). При цьому круглі дужки слід ставити всередині квадратних.

Примітка 3. Після цитати, за якою йде в дужках посилання на автора та джерело, крапки не ставимо, а переносимо її за дужки. Проте, коли безпосередньо перед прізвищем автора є вже дужки, крапку слід ставити перед посиланням на автора або джерело:

Півпоета роздвоїлося
(на чвертьпоета і страх!).
Чвертьпоета роздвоїлося
(на осьмуху і страх) (В. Стус).

Примітка 4. Після закритої дужки, що нею закінчують речення, ставимо розділовий знак, якого вимагає ціле речення, незалежно від того, який знак стоїть перед закритою дужкою.

§ 135. ЛАПКИ (“ ”)

У лапки беремо:

1. Цитати, причому й тоді, коли цитата входить до речення як його складник:

... *Усім нам, працівникам галузі перекладу, цього “високого мистецтва”, за виразом К. І. Чуковського, або “благородного ремесла”, як говорить Марія Домбровська, корисно пам'ятати слова О. Твардовського про С. Маршака як перекладача Бернса: “Він зробив його росіянином, залишивши шотландцем”. Я б додав ще: “Він зробив його*

Маршаком, залишивши Бернсом", — бо ж не сама тільки печать національности, а й печать індивідуальности лежить на кожному талановитому перекладі" (М. Рильський).

2. Слова, що їх не вважають за свої або наводять з відтінком презирливого чи іронічного ставлення до чужого вислову, а також слова, вжиті вперше або, навпаки, застарілі та незвичайні:

Для більшости її (Лесі Українки) *сучасників той дух* (новаторського мистецтва) *нагадував "хмару, що сунулась так тяжко по долині", а для нас, "на високості" XX століття, він "одмінився, просвічений нагірним, чистим світлом"* (Д. Павличко).

Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене "во время оно" оббігало весь край, було пострахом усіх "мирних і вірноконституційних горожан", — з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції різні (І. Франко).

Ви, напевне, пригадуєте оповідання Радьярда Кіплінга (1865—1936) у його "Книзі джунглів" про хлопчика Мауглі, вихованого у вовчій зграї: він знав не лише мову вовків, але розумів і "мову джунглів" (А. Білецький).

Але й перед тим кожного року навчання найменше місяць, а то й більше уривано на всякі "кампанії", як-от копання буряків, жнива, "прориви" на фабриках тощо (Ю. Шевельов).

І от у цьому справді прекрасному Парижі, в затишному парку Тюїльрі, закралась мені в серце та хвороба, що має "красиве" іноземне ім'я: ностальгія, а по-нашому зветься: туга за рідним краєм (М. Рильський).

3. Індивідуальні назви літературних творів, наукових праць, газет, журналів, кінофільмів, підприємств, пароплавів тощо (див. ще § 43. А):

Поема "Гайдамаки", підручник "Історія України", газета "Українське слово", журнал "Дзвін", кінофільм "Тіні забутих предків", видавництво "Либідь", готель "Київ", завод "Південмаш".

Примітка 1. У лапки не беремо:

а) власні назви неумовного характеру:

Національний університет імені Тараса Шевченка; Київська обласна лікарня; Харківський тракторний завод;

б) власні складноскорочені назви установ, управлінь, видавництв та ин.:

Дніпрогес, Київенерго, Точелектроприлад;

в) назви телеграфних агентств:

Українське інформаційне агентство; агентство Пренса латина;

г) назви шахт, марок машин, літаків і под., позначені номером або складені з абревіатури та номера:

шахта 3-біс, ВАЗ 21-09, літак АН-70;

ґ) назви марок машин, виробів, які стали загальновживаними назвами:

форд, макінтош, наган;

д) назви рослин, квітів, плодів:

антонівка, бера, конвалія;

е) назви книжок у бібліографічних списках, у виносках, рецензіях, які наводять після прізвища автора:

Маланюк Є. Поезії. — К.: Укр. письменник, 1992;

є) епіграфи:

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

Примітка 2. Зверніть увагу на те, що:

а) кому, крапку з комою, двокрапку й тире ніколи не ставимо перед закритими лапками, а тільки після них;

б) знак питання, знак оклику і три крапки ставимо або перед закритими лапками, якщо вони стосуються слів, поставлених у лапки, або після лапок, якщо ці розділові знаки стосуються всього речення.

Примітка 3. Якщо знак питання, знак оклику і три крапки стоять перед закритими лапками, то після лапок ті самі знаки не повторюємо; неоднакові знаки можна, залежно від змісту, ставити водночас і перед закритими лапками, й після них:

Коли і де написав Василь Стус вірш "І що кигиче в мертвій цій пустелі?"

Але: *Невже ти не чув наказу: "Вперед!"?*

Примітка 4. Про вживання лапок при прямій мові див. § 136, п. 2.

§ 136. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Для виділення прямої мови вживаємо тире або лапки.

1. Коли пряму мову починаємо з абзацу, то перед початком її ставимо тире, а в кінці, як звичайно, крапку, знак питання, знак оклику або три крапки — залежно від характеру речення:

— Ну, скажи, Андрію, коли висушить мене праця та негода, чи буду любою для того, що спокусився красою?

— Не знаю, Ольго, — щиро зітхнув хлопець. — Не знаю, хто б тебе зміг не любити отаку!

— Я не весь вік такою буду, Андрію, — мовила сумно. — Так мені можна нарвати квітів? (В. Симоненко).

2. Коли пряму мову оформлюємо без абзацу, то перед початком її ставимо відкриті лапки, а в кінці — відповідний до характеру речення розділовий знак і закриті лапки:

У цей час я побачила далеко машину і стала показувати в инший бік: "Дивіться, дивіться! Хтось іде!" (Ю. Яновський).

3. Речення, що вказує, кому належить пряма мова ("слова автора"), може:

а) стояти перед прямою мовою; тоді після слів автора ставимо двокрапку:

Гість каже: "Ніби ти сонце, щоб усіх обігріти?" (Р. Федорів).

Я так давно тягнуся до краси,
Та лиш тепер посміла попросити:
"Навчи мене, ботаніко, роси
З пелюсток мрій на землю не трусити" (Г. Чубач);

б) стояти після прямої мови; у цьому разі після прямої мови ставимо або знак оклику, або знак питання, або три крапки — залежно від характеру речення.

Після відповідного розділового знака перед словами автора ставимо тире:

— Тату! татку! — упізнали діти.

— Голуб'ята! — батько простер руки (П. Тичина).

— Краще померти стоячи,
Ніж на колінах жити! —
Сказав учитель історії
Дітям (Б. Олійник).

— Жінки теж там працюють? — запитала якось дядька Ягора (О. Гончар).

— О, ластівка... — мовила Антоніна Петрівна так, наче дуже зраділа несподіваній появі пташки (Є. Гуцало).

Коли в кінці прямої мови за характером речення повинна бути крапка, замість неї ставимо кому:

Запитала, як їм завод, і дідусь Юхим з городньої бригади поділився враженням без утайки:

— Оце хоч перед смертю пекло побачив... А де ж головний пекельний?

— Мабуть, оце він, — вказала Віруинька на молодого інженера, свого начальника цеху.

— А ріжків нема, — Одарка з птахоферми близько придивилась до нього, і всі засміялись (О. Гончар).

Коли пряму мову подаємо в лапках, після неї також ставимо тире:

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки. "Самі, чи що, падають у воду?" — спитав я (Григір Тютюнник).

"Трава — що воно таке?" — запитав мене син (І. Драч);

в) розривати пряму мову; коли пряму мову починаємо з абзацу, то перед початком її ставимо тире, а лапки (за умови оформлення без абзацу) — перед початком і в кінці прямої мови і застосовуємо такі правила:

1) коли на місці розриву не повинно бути ніякого знака або мала бути кома, крапка з комою, двокрапка, тире, то перед словами автора й після них ставимо кому й тире, а пряму мову продовжуємо з малої літери:

Батьку, — мовила тихо, — ви так гарно співали, так гарно... (П. Загребельний).

"Колись, дуже давно, — розповідав нам дід, — Григорій був найдужчим парубком на всю губернію..." (О. Довженко);

2) коли на місці розриву мала бути крапка, то перед словами автора ставимо кому й тире, а після них — крапку й тире, причому пряму мову продовжуємо з великої літери:

— Гріх це, — мовив Русин. — Проти закону церквою освяченого ідеш (Р. Федорів).

— Зроду не чув, що так лисиці кидались на людей.

— А я чув, — сказав Жадан. — І не тільки чув. Бачив (Ю. Щербак);

3) коли на місці розриву мав бути знак питання або знак оклику, то перед словами автора зберігаємо цей знак і додаємо тире, а після слів автора ставимо крапку й тире, причому пряму мову продовжуємо з великої літери:

— А, це ти, Максиме? — зрадів Карпо. — Заходь, заходь! (М. Коцюбинський).

— Як маєш порожню макітру на плечах, стріляй! — бунтувався професор. — На твоєму боці сила, на моєму — правда. Сила розвіється, а правда ніколи! (О. Гончар);

4) коли на місці розриву мали бути три крапки, то їх залишаємо перед тире. Пряму мову продовжуємо або з великої, або з малої літери, залежно від того, яка літера була б після крапок за відсутності розриву. Після слів автора в першому випадку ставимо крапку й тире, а в другому — кому й тире:

— Хто ти, чоловіче добрий?

— Не впізнав... — підвів на нього Микита лагідні, як у дитини, очі на зчорнілому виду. — Я так і думав, що не впізнаєш. Хто тепер кого впізнає (Григір Тютюнник).

— Гратиму? І я гратиму?... Ну й... — глянув навкруги, — ну й життя гарне!.. (А. Тесленко);

5) коли одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови (що стоїть до розриву), а друга — другої, то після слів автора ставимо двокрапку й тире, а пряму мову продовжуємо з великої літери:

— Зараз, — сказав Матюха. Потім згадав щось і повернув голову до жінки: — Де там Зінька з кислицями? (А. Головко).

Примітка 1. Правила цього пункту застосовують і до речень, які містять цитати з вказівками, кому ці цитати належать.

Примітка 2. Діялоги й полілоги можна подавати без абзаців; це буває здебільшого тоді, коли їх хтось переказує. У такому разі лише першу репліку подаємо з абзацу й перед нею ставимо тире, а далі репліки наводимо в лапках; після них перед мовою автора ставимо тире, а перед ними після мови автора — двокрапку:

— Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна...а кінні наступають, душать. "Розходьтесь!" — гукають. А ті: "Не підемо, давай нам наше... ми за правду" (М. Коцюбинський).

4. Коли кілька реплік прямої мови розташовуємо в рядок, без вказівки, кому вони належать, то кожну з них беремо в лапки, а між репліками ставимо тире:

"А в тебе земля ще де є?" — "Ні, нема", — "А хата є?" — "Є" (Панас Мирний).

Перед кожною реплікою (в тому числі й перед першою) можна також ставити тире, тоді кожну парну репліку слід брати в лапки:

— А в тебе земля ще де є? — "Ні, нема". — А хата є? — "Є".

Примітка. Лапки, що виділяють якесь слово або кілька слів у кінці прямої мови, зберігаємо перед зовнішніми закритими лапками тоді, коли між ними стоїть знак оклику або питання:

"Ви дивились кінофільм "Роксолана"?" — спитав він дівчат.

Але: *Вони сповістили: "Повертаємось до Києва пароплавом "Іван Франко".*

В. В. Німчук

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ В XX ст.

У нинішніх дискусіях, що точаться навколо проблем функціонування української мови, помітне місце посідають питання нової редакції «Українського правопису». І це не випадково. Значення стабільної орфографії для духовної культури — велетенське, адже правопис забезпечує міцність норми (кодексу) літературної мови, сприяє освіті й усталенню грамотності громадян.

Національна орфографія, починаючи з алфавіту й закінчуючи правилами вживання розділових знаків, є важливим складником етнічної культури і невід'ємним її атрибутом. Згадаймо, як царський уряд забороняв українську орфографію. За Валуєвським циркуляром 1863 р. та так званим Емським указом Олександра II 1876 р. українською мовою було дозволено друкувати тільки художні твори, але обов'язково з використанням лише російської азбуки. Оскільки в друкованих засобами російського алфавіту часто виступала буква **ы**, якою українці мусили позначати свій унікальний у слов'янському світі передньо-середній звук **и**, система поросійщеного письма дістала назву **ярижки** (від народної назви літери **ы** (єри) -«яри»). А суто українська буква **ґ** у радянський час була заборонена.

Єдиний правопис консолідує національну культуру, етнос. Розхитування орфографічних правил призводить до дестабілізації всі норми літературної мови, дезорієнтує носіїв писемної мови, знижує грамотність населення, викликає елементи хаосу у словниках, у яких має бути чітко витримана алфавітна система.

Державна мова (а такою вже десять років тому знову стала українська) повинна мати стійкий правописний кодекс, якого мають дотримуватися всі громадяни держави й друковані органи. Правописні варіанти, а тим паче — різні правописні системи — не дозволено навіть у найдемократичніших країнах світу.

У нашій державі, що недавно повернула собі незалежність, після тоталітарної доби демократія не всіми усвідомлюється як засіб для вільного організованого життя. Подехто демократію трактує як уседозволеність.

Офіційні видання, більшість друкованих органів масової інформації, книгодруку, освіта використовують єдино узаконений чинний нині «Український правопис» у його редакції 1960 р. з невеликими змінами 1990 р. і 1993 р.

Частина нашого громадянства відкидає все в орфографії, що напрацьоване в ній після брутальної заборони 1933 р. правил «Українського правопису» 1927 р. (1928 р.). Необізнані з історією української орфографії люди гадають, що ті, хто вживають правопис 1927 р. (1928 р.), користуються діаспорними нормами. Між іншим, у нас часто поплутують «корінних» українців діаспори, тобто людей, що народилися за межами етнічної території, з українцями, що жили й живуть за кордоном як політичні емігранти з України. Політичних емігрантів неправомірно називати українцями діаспори.

Декотрі видання користуються «гібридним» правописом. У чинний нині орфографічний кодекс уносять елементи правопису 1927 р. (1928 р.).

До цього треба додати, що через факсимільні перевидання до широкого читача доходять книги, надруковані правописними системами XIX — початку XX ст.

У складній ситуації, що склалася в нашій орфографічній практиці, відбивається вся складність долі української писемно-літературної мови.

Вік нашого правопису налічує понад тисячу років, через те в ньому співіснують елементи, усталені ще в сиву давнину з елементами, котрі стали нормою кілька десятків років тому. В історії української орфографії виділяємо кілька умовних, але важливих етапів:

І. Перший наш правописний узус, як відомо, ґрунтувався на Кирило-Мефодієвській традиції, кінцево пристосованій до вимог східнослов'янських мовних систем уже в кінці XI ст., тобто через якихось 100 років після офіційного хрещення Русі-України. У світській практиці він зберігався протягом XII-XVI ст. (звичайно, з певними модифікаціями протягом віків). Цей узус не нівелювала й не перекрила повністю принесена з півдня Славії правописна реформа, заснована загалом школою тирновського патріарха Євтимія (Болгарія). Але так званий другий південнослов'янський орфографічний (графіко-орфографічний) вплив помітно позначився лише на правописі конфесійного письменства XVI ст. і мало торкнувся світського[1]. Характерно, що са́ме при запису світських текстів, насамперед офіційно-ділового (краще б «офіційно-справового»?) стилю, староукраїнської мови, виникла потреба шукати засоби для позначення фонем **ґ, дж, дз,** і такі засоби було знайдено.

У цьому етапі можна виділити період від останньої чверті XIV ст. до початку XVII ст., коли в конфесійних книгах панувала тирновська орфографія.

ІІ. Другий етап в історії нашого правопису пов'язаний із «Граматикою» (1619 р.) М.Смотрицького. Незважаючи на те, що автор нормалізував правопис (та орфоепію) церковнослов'янської мови української ре-

---

[1] *Гнатенко Л.А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (букви на позначення голосних звуків). — К., 1997.

дакції, орфографія вченого в підхожих пунктах досить послідовно застосовувалася в українських текстах, у тому числі й у світській літературі, зокрема в ній вживалася буква ґ у загальних та власних назвах.

III. Новоукраїнські правописні системи (а їх було близько 50[1]) в силу відомих історичних причин не знаходили офіційного затвердження аж до кінця XIX ст. Важливою віхою в історії нашої орфографії було офіційне введення в шкільну практику Галичини та Буковини правопису, побудованого на фонетичному принципі з залученням елементів етимології. Цей правопис викладено в підручнику С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера «Руська граматика», надрукованому 1893 р. у Львові. Вводячи такий правопис у шкільну та урядово-офіційну практику, австрійські офіційні кола рахувалися з думкою «найавторитетніших руських язикознавців і педагогів»[2].

У книжці С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера до писемної норми було піднесено систему Є.Желехівського, яку лексикограф застосував у своєму «Малорусько-німецькому словарі» (Львів, 1886). В «Руській граматиці» зазначених лінгвістів вживалися літера ґ на позначення дзвінкого проривного задньоязикового звука, ї на позначення йотованого і та м'якості приголосних перед і < ѣ, е, апостроф на позначення роздільної вимови кінцевого приголосного префікса та початкової голосної кореня: *роз'єдиняти, роз'їзд* (але не *роз'охотити, роз'учити,* як це робив Є.Желехівський). Після губних перед йотованими апостроф вони не пропонували писа-

---

[1] *Огієнко І.* Нариси з історії української мови: система українського правопису// Популярно-науковий курс з історичним освітленням. — Варшава, 1927. — С. 16—20.

[2] *Франко І.* Етимологія і фонетика в южноруській літературі. — Коломия, 1894.

ти. Зазначені автори в алфавіті, зокрема, зберігають таку послідовність букв: **г, ґ; е, є; и, й, і, ї;** м'який знак — у кінці азбуки.

Етапною у справі впорядкування українського правопису вважаємо працю, здійснену під егідою Наукового товариства ім. Т.Шевченка, яке аж до 1918 р. відігравало роль Української академії наук. У НТШ 1900 р. створено «Язикову комісію» для вироблення норм українського правопису, до якої в різні роки входили О.Колесса (перший голова її), М.Павлик (його заступник), В.Гнатюк, І.Кокорудз, К.Студинський, С.Смаль-Стоцький, І.Франко, М.Грушевський, В.Дорошенко, А.Кримський, Є.Тимченко[1]. Комісія, враховуючи правила, вироблені Крайовою шкільною радою, уклала «Руську правопись» зі словарцем, схвалену Філологічною секцією НТШ і надруковану 1904 р. у Львові[2].

У цих правилах чи не вперше в історії нашого правопису встановлено, з деякими змінами, використовуваний донині буквопорядок, зокрема послідовність **г, ґ; е, є;** м'який знак у кінці азбуки, але послідовність: ... **и, й, і, ї; к...**

Варто відзначити такі елементи орфографії, узаконені в «Руській правописі»:

1. Вживання букви **ї** на позначення м'якості приголосних перед **і**, насамперед **і < ѣ, е**: дїд, цїп. Написання **і** на початку слова, в тому числі у словах *індик, інколи, іноді.*

---

[1] *Гузар О.* Правописна концепція НТШ і питання уніфікації єдиного українського правопису на зламі XIX-XX століть // Український правопис та реалії сьогодення / Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994-1995 рр. — Львів, 1996. — С. 13.

[2] Ми користувалися польським перекладом «Руської правописи...» — Prawidła pisowni ruskiej ze słowniczkiem. — Lwów, 1904. — S. 1—29.

2. Позначення м'якості приголосних перед губними приголосними, після яких іде **і<ѣ**: *сьвіт, сьміх, зьвір.*

3. Позначення за допомогою букви **ь** м'якості приголосного перед **о**: *тьохкати, верхнього.*

4. Написання дієслівного суф. **-ува**-ти, ненаголошеного дієприкметникового **-ува**-н-ий (та відповідного елементу в похідних абстрактних іменниках): *купувати* (не: *куповати*), *розкидуваний, розкидуванє.*

5. Написання **с** у префіксі перед **п, т, к, х, ф** (і **ц** та **ч**!): *скинути.*

6. У запозичених словах написання **и** після **д, т, з, с, ц** та **р**: *дидактичний* і т.д. (пор. сучасне «правило дев'ятки»).

7. Написання в запозиченнях **аї, еї, ої, уї, юї** (а не **аі, еі, оі, уі, юі**): *архаїзм, героїчний, руїна* і т.д.

Щодо вживання **л** у словах іншомовного походження, то пишеться **ль**, а не **л** перед **о**: *біольогія* тощо.

Про використання **г** і **ґ** спеціально не говориться нічого, але з параграфів 37 (**ґі** не: **ги**), 38 (**ґе** не: **ґє**) видно, автори орієнтувалися на західноєвропейську практику вживання **h** та **g** в словах грецького походження: *гіякинт, ґіґієна, ґієроґліф* і т.д., *ґеоґрафія, ґенеальоґія* тощо.

У «Руській правописі» подано зразки відмінювання та дієвідмінювання. Звертаємо увагу на закінчення **–и** в родовому відмінку однини: *части, імени, теляти.*

Великою вадою правил НТШ була відсутність у них засобів позначення твердості приголосних перед **я, ю, є, ї,** отже, написання (в доданому орфографічному словнику) не тільки *мяти (мну, -еш)* і под., але й *зїсти* "з'їсти". Це був регрес навіть порівняно з практикою Є.Желехівського, в системі якого, хоч обмежено, використовувався й апостроф, а великою перевагою їх було відзначення в орфографічному словничку форм родового відмінка однини та називного множини іменників.

IV. За всю свою історію український правопис не зазнав такого інтенсивного спеціального опрацювання, як за останні 90 років. Досвід наших попередників 20 століття багато в чому нас може навчити.

Виняткову роль у впорядкуванні українського правопису в XX ст. відіграла орфографічна система, що її застосував у «Словарі української мови» (1907—1909 рр.) Б.Грінченко. У передмові до словника Б.Грінченко зазначив, що в виданні його «прийнятий той правопис, який вжито в українських паралелях в «Словаре русского языка, составленном Вторым Отделением Императорской Академии Наук» і в той же час вживається і в наукових та інших виданнях Наукового товариства ім. Шевченка у Львові[1].

Б.Грінченко дипломатично не згадав рекомендацій спеціально створеної комісії Другого відділення Імператорської академії наук, до якого звернувся відповідальний за друкування словника В.М.Доманицький. Комісія на окремій нараді запропонувала:

1. Літери **ї** не вживати для позначення м'якості приголосних перед **і**.

2. Не позначати через **ь** м'якості приголосних **з**, **с**, **ц** перед сполуками губних приголосних із **і**: *звір, сміх, звізда.*

3. Вживати **ё** для передачі йотації **о** та м'якості приголосних перед ним.

4. Роздільну вимову позначати не апострофом, а за допомогою **ь**: *пьять, зьïсти.*

5. У відповідних іменниках середнього роду писати подвійний приголосний та **-я**: *знання*, а не *знаннє*.

---

[1] *Словарь* украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина»/ Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б.Д.Гринченко. — К., 1907. — С. XXIII.

6. Відповідні африкати позначати буквосполуками **дж, дз.**

7. Не відбивати асимілятивних змін у дієслівних формах перед **-ся**: *даєшся, дається,* а не *даєсся, дєцця.*

8. Передавати проривний дзвінкий задньоязиковий приголосний буквою **ґ**[1].

Пропозиції було розіслано для обговорення українським філологам, зокрема Б.Грінченкові, П.Житецькому та К.Михальчукові[2]. У своїй відповіді Б.Грінченко відстоював написання **йо, ьо** та апостроф[3]. Ці елементи "ґалицької" орфографії він застосував у публікації «Словаря украинского языка» (апостроф уживав і після губних приголосних перед **є, ї, я, ю**, висловився за вживання тільки **і** після м'яких приголосних). Усупереч правилам НТШ Б. Грінченко велику групу загальних назв, згідно з наддніпрянською вимовою, надрукував із початковою буквою *и*: *идол, ижиця, икати, илкий, инакий* і похідні від нього, *индик, иржа, Ирід (Ирод), искра, ич* та багато ін.

Дуже близький до "Грінченкового" правопису є правопис, що його був застосував Є.Тимченко[4].

Про роль Б.Грінченка І.Огієнко сказав: "Правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього XIX-го століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні"[5]. Справді, Б.Грінченко викорис-

---

[1] *Известия* Императорской АН. – Сер. 6. – 1907. – № 9. – С. 10, 233–241.

[2] *Дзендзелівський Й.О.* Заходи Петербурзької академії наук щодо впорядкування українського правопису // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 69.

[3] *Там само.* – С. 70–76.

[4] *Тимченко Є.* Українська граматика.– К., 1907. – Ч. 1.

[5] *Огієнко І.* (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 238.

тав із практики своїх попередників усе, що було раціональне, відповідало природі української мови, надавало нашій орфографії національного обличчя. Та цей правопис все-таки використовували не в усіх деталях. Наприклад, у російсько-українському словничку географічної термінології, укладеному Природничою комісією Українського товариства шкільної освіти (1917 р.), не вживається апостроф: *згірья, скамьянілість*[1].

З відновленням української державності з'явилася потреба вироблення **зводу чітких правил орфографії, обов'язкових для всіх та офіційно затверджених.**

Перший міністр освіти Центральної Ради І.Стешенко 1917 р. доручив І.Огієнкові – професору Київського університету – скласти короткі правила українського правопису. Йому ж пізніше цю справу доручив і міністр освіти М.Василенко[2] в 1918 р. Зберігся список праці «Найголовніші правила українського правопису. З доручення Правописної комісії склав прив.-доц. І.Огієнко» (датований 29.IV.1918 р., Київ). Тут зазначено, що правила ухвалено Правописною комісією при Міністерстві народної освіти в квітні 1918 р. Серед членів Комісії названі: голова – І.Огієнко, А.Лобода, М.Грунський, Г.Голоскевич, О.Курило[3] .

У № 10 за 1918 р. журналу «Українська школа» надруковано: "Найголовніші правила українського правопису. Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. в Києві". У передмові до бро-

---

[1] *Географична* термінологія, зложена Природничою комісією Українського товариства шкільної освіти в Києві. –К.: Друкарня Центральної Ради. – 1917. – С. 4, 8.

[2] *Огієнко І.* Зазнач. праця. –С. 238.

[3] *Шумлянський Ф.* Найголовніші правила українського правопису Української академії наук видання 1921 року (Розвідка) // Записки Херсонського інституту народної освіти ім. Н.К.Крупської. – Ч.ІІ. 1926 р. – Херсон, 1927. – С. 8, 11.

шури сказано, що упорядкування правопису передбачено доручити Науковому товариству в Києві, але необхідність без зволікання надрукувати велику кількість шкільних підручників спонукала Міністерство освіти поспішати з організацією Правописної комісії. До неї запрошено професорів: Тимченка, Смаль-Стоцького, Грунського, Лободу, приват-доцента Огієнка (голова), а також відомих фахівців Науменка, Голоскевича, О.Курило, Шалю, Ганцова, Ніковського та ін. "Комісія розглянула спірні питання українського правопису, а разом з тим і ті випадки, що відріжняють наш правопис од правопису Галичини". "Постави" Комісії викладено в 25 правилах про правопис українських слів і в 13 правилах про правопис чужих слів[1] .

Незабаром вийшли друком «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні». Під ними підписаний міністр народної освіти І.Огієнко. Ухвала датується 17 січня 1919 р.

У стислій передмові сказано про створення навесні 1918 р. Правописної комісії при Міністерстві народної освіти "з видатних українських вчених і педагогів". "Голова цієї комісії, проф. Іван Огієнко склав «Головніші правила українського правопису» і подав їх на розгляд Комісії, правила ці Комісія ухвалила з деякими змінами... Правила охоплюють *переважно спірні* питання українського правопису, а разом з тим і ті *випадки, що відріжняють наш правопис від правопису Галичини*" (підкреслення наші. – *В.Н.*).

У «Головніших правилах...» надруковано (без окремого заголовку) 28 пунктів, що стосуються орфографії

---

[1] *Шумлянський Ф.* Там само. – С.11–35 (тут передруковано правила).

українських слів і 12 пунктів сформульовано під заголовком "Правопис чужих слів в українській мові". "Головніші правила..." підписав голова Правописної комісії Міністр народної освіти, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету проф. І.Огієнко та члени Комісії: неодмінний секретар Української академії наук, ординар. проф. Українського державного університету в Києві А.Кримський та директор Постійної комісії Української академії наук "по складанню історичного словника української мови" проф. Є.Тимченко[1].

Невдовзі після організації (14.XI.1918 р.) Української академії наук у її складі 16 березня 1919 р. створено окрему Правописно-термінологічну комісію, головою якої став акад. А.Кримський, а керівничим — Г.Голоскевич[2]. У другій половині 1921 р. Комісія ввійшла в структуру нового академічного закладу — Інституту української наукової мови Академії наук.

Очевидно, А.Кримський в основному доповнював «Головніші правила...» й упорядковував «Найголовніші правила українського правопису», які схвалювалися спільним зібранням Академії наук 17.V і 12.VII.1919 р. та 20.XI.1920 р. Правила затвердив народний комісар освіти УСРР Гринько. Академічні «Найголовніші правила українського правопису» найбільш відомі в публікації окремою брошурою 1921 р. в Києві. Кодекс, що стосується орфографії питомих слів, не має спеціального заголовку і налічує 32 пункти. Розділ "Правопис чужих слів в українській мові" містить 14 правил. Порівняльний аналіз показав, що академічний орфографіч-

---

[1] *Шумлянський Ф.* Зазнач. праця. — С. 9.

[2] *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук (нарис історії). — Ч. 1. 1918—1930. — Мюнхен, 1955. — С. 32.

ний кодекс – це доповнені правила, що їх склав й удосконалив із відповідною комісією І.Огієнко[1]. Перед нами правила, складені шляхом ретельного відбору найраціональнішого й найвідповіднішого з того, що напрацювали українські орфографісти кінця XVIII – початку XX ст.ст. Природньо, при відборі не обійшлося й без особистих вподобань (наприклад, щодо вживання апострофа, **г** і **ґ** у запозичених словах).

Виняткова роль у кодифікації українського правопису, як бачимо, належить І.Огієнкові та А.Кримському. За тоталітаризму цей факт замовчувався, а нині про це мало хто знає.

Академічний кодекс мав величезний авторитет, і вже в 1922 р. у Львові виходять «Правописні правила, прийняті Науковим товариством імені Шевченка у Львові», наближені до «Найголовніших правил...». А це був великий поступ у виробленні єдиного правопису для всіх українців.

Короткий академічний орфографічний кодекс задовольняв потреби культури нетривалий час. 23-го липня 1925 р. Рада Народних Комісарів УСРР ухвалила створити при Наркомпросі Комісію для впорядкування українського правопису під головуванням наркома освіти О.Шумського. У Комісію ввійшли: П.Сологуб, М.Яворський, А.Кримський, О.Синявський, С.Пилипенко, О.Курилова (Курило), Є.Тимченко, Г.Голоскевич, М.Йогансен, Є.Касяненко, А.Річицький, Н.Калюжний, М.Яловий, О.Попов, М.Грунський, В.Ганцов, М.Сулима, В.Бутвин, В.Коряк, М.Хвильовий, С.Єфремов, Т.Секунда, С.Кириченко, І.Соколянський та О.Скрипник. Отже, в абсолютній більшості Комісія складалася із знаних філологів.

---

[1] *Шумлянський Ф.* Зазнач. праця. — С. 36—37.

Але Рада Народних Комісарів у цій же постанові наголошувала:

"2. У своїй праці Комісія повинна виходити з сучасної літературної мови, що є синтезом основних народних діялектів, принявши за основу «Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук», затверджені НКО УСРР 1921 року.

3. З метою приваблення широких кіл наукових і літературних сил до участи у виробленні правил правопису української мови доручити Наркомпросові скликати спеціяльну конференцію для обміркування виробленого Комісією проєкта правил правопису"[1].

На організаційній нараді Комісії, в якій узяли участь О.Шумський, В.Бутвин, М.Йогансен, Н.Калюжний, Є.Касяненко, О.Попов, А.Річицький, О.Синявський, П.Сологуб, М.Яловий, П.Дятлов, С.Єфремов, В.Ганцов, Г.Голоскевич, Т.Секунда, одностайно було визнано, що перед Комісією "стоїть завдання ширше за впорядкування самого правопису, що взагалі сучасна літературна українська мова.. потребує дещо більшої "стабілізації", більшої одноманітности, ніж та мова могла її набути в умовах дореволюційного існування". З огляду на це вирішено опрацювати: 1. правопис незмінної частини слова; 2. флексії відмінюваних частин мови; 3. правопис слів іншомовного походження; 4. правопис власних назв; 5. пунктуацію; 6. граматичну термінологію; 7. впорядкувати українську азбуку; 8. укласти орфографічний словничок ("труднощів" правописних). У комісію кооптовано нових членів і запрошено до неї представників Західної України: С.Смаль-Стоцького, В.Гнатюка та В.Сімовича.

---

[1] *Український* правопис (Проєкт). — Харків, 1926. — С. 3.

Окремим членам Комісії доручено підготувати конкретні підрозділи, які переглянуто в відповідних підкомісіях. Обрано президію Комісії: О.Шумський, П.Сологуб, А.Кримський, О.Синявський.

На першому пленумі Комісії, що відбувався 11-го – 21-го листопада 1925 р. в Харкові, розглянуто проекти: В.Ганцова – "Правопис незмінної частини слова", О.Синявського – "Закінчення відмінних слів", "Пунктуація", О.Курило – "Правопис чужих слів", М.Сулими та М.Наконечного – "Власні йменння". Переглянуто проект української граматичної термінології, скомпонований із кількох проектів – Л.Булаховського, М.Йогансена, М.Грунського та Комісії при Інституті наукової мови Всеукраїнської АН у Києві. При обговоренні на пленумі Комісії проекти "зазнали чимало змін, поправок, додатків"[1].

Варто підкреслити, що Комісія "виходила" з засад *унормування* правопису й мови та можливого *спрощення* правопису, отже, ніяких радикальних змін ні в графіку ("альфабет" та інші знаки письма), ні в правопис не внесено[2].

Цілком слушно члени Комісії вважали, що "базою для унормування й спрощення служила традиція й природа української мови: встановлюючи те чи інше правило правопису й мови, Комісія намагалася не порушувати без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми, хоч, розуміється, увесь час оглядалася на живу мову в її різних діялектах та її історію"[3].

Перший пленум Комісії обрав редакційну колегію, в склад якої ввійшли А.Кримський, В.Ганцов та

---

[1] *Там само.* — С. 4.

[2] *Там само.* — С. 4 —5.

[3] *Там само.* — С. 5.

О.Синявський. Пізніше в склад її кооптовано Г.Голоскевича (який мав скласти правописний словничок).

О.Синявський звів матеріал Комісії, упорядкував у дефініціях й уклав проект правописного кодексу, а редакційна колегія проглянула його і зробила в ньому виправлення та доповнення.

На другому пленумі Комісії, що відбувався 5–8 квітня 1926 р. в Харкові, знову проглянуто проект, унесено в нього зміни в напрямку спрощення правопису. На цьому пленумі були присутні, зокрема, А.Кримський, С.Єфремов, О.Синявський, В.Ганцов, Г.Голоскевич, М.Сулима, М.Хвильовий, К.Німчинов, М.Наконечний, Л.Булаховський, Ф.Калинович, В.Дем'янчук, Б.Ткаченко, М.Гладкий.

Тут і попереду навмисно наведено багато прізвищ, аби освічений читач знав, що в створенні орфографічного кодексу «Український правопис» взяли участь наші найвидатніші лінгвісти, літературознавці, письменники й освітяни. Сумно, що абсолютну більшість їх у 30-х роках репресував або знищив тоталітарний режим.

Того ж 1926 року в Харкові надруковано книжку «Український правопис (Проєкт)», (далі – умовно – УП 26), що налічувала 120 сторінок, "для ознайомлення широких кіл – як спеціялістів-філологів, так і робітників слова, як-от письменників, редакторів тощо, а надто педагогів-практиків"[1].

Важливо було б віднайти, якщо збереглися, початкові авторські тексти розділів правопису й з'ясувати, які дефініції правил кому належать. Однак у редагуванні кінцевого варіанту проекту, очевидно, велика роль належить О.Синявському. У більшій частині орфографічного кодексу (крім деяких параграфів розділу про пра-

[1] *Український* правопис (Проєкт). — С. 5.

вопис слів іншомовного походження та власних найменувань) формулювання проекту ввійшли в прийнятий на Правописній Конференції та офіційно затверджений текст «Українського правопису» (далі – умовно – УП27). Вони в різних виданнях нашого правопису зберігалися донедавна.

На Всеукраїнській правописній конференції, що відбувалася 26 травня — 6 червня 1927 р. в Харкові, брало участь понад 50 делегатів, котрі представляли всі історичні землі (регіони), заселені українцями. На ній обговорено й голосуванням затверджено новий правописний кодекс, за винятком небагатьох правил.

Необхідно наголосити, що орфографію української питомої та давно засвоєної лексики УП 27 вдало кодифікував і в цю частину кодексу протягом 70-х років кардинальних змін не вносилося і нині вона не є об'єктом гострої дискусії.

Найважче було укладачам (авторам) УП 27 упоратися з орфографією лексем іншомовного походження (апелятивів та онімів). І нині це об'єкт активного обговорення.

У 1926–27 рр. найгостріше, як і нині, стояла, зокрема, проблема вживання букв **г**, **ґ** та твердого й м'якого **л** в іншомовних словах, тобто в ділянці, де найбільше відрізнялися західно- та східноукраїнська орфографічні традиції.

Варто згадати, що в «Найголовніших правилах українського правопису» 1918 р., затверджених І.Огієнком, було сказано:

"1. Букву **ґ** пишемо згідно з вимовою в чужих словах: *ґімназія, телеґраф, ґенерал, ґазета, терминолоґія, психолоґія*.

2. В чужих словах звук **л** на письмі здебільшого не м'ягчимо, цебто пишемо по "л" букви **а**, **є** [!], **о**, **у**, а не **я**, **е** [!], **ьо**, **ю**: *клас, план, новела, билет, легальний, леген-*

да, легіон, лекція, логика, флот, филологія, аналогія, лояльний, лозунг, Лузитанія, клуб” (с. 27).

У «Головніших правилах...» 1918 р., що їх уклав цей учений, відповідні параграфи модифіковано:

“1. Звук **g** в чужоземних словах передаємо через **г**: *гімназія, телеграф, генерал, газета, термінологія, психологія.*

Примітка: В цім разі часто пишуть і **ґ**: *телеґраф, ґенерал.*

2. У чужих словах звук **л** на письмі здебільшого не м'якчимо, цебто пишемо по “л” букви **а**, **о**, **е**, **у**, а не **я**, **є**, **ьо**, **ю**: *класа, план, новела, билет, легальний, легенда, легіон, лекція, логика, флота, філологія, аналогія, лояльний, лозунг, Лузитанія, клуб.*

Примітка: В цім разі часто м'якшать **л**: *кляса, плян, фльота, новеля, фільольогія* і т.д.” (с. 26).

Натомість академічний кодекс 1921 р. чітко визначив інакше:

“2. Звук **g** у чужоземних словах передаємо через **г**: *гімназія, телеграф, генерал, газета, термінологія, психологія.*

Але в чужих прізвищах точно одрізняємо **g** од **h**: *Гюґо* (*Hugo*), *Ґутгейль, Ґріґ, Гартман.*

3. У чужих словах звук **л** на письмі здебільшого не м'якчимо, цебто пишемо по **л** букви: **а**, **е**, **о**, **у**, а не **я**, **є**, **ьо**, **ю**: *класа, план, лавровий, лантух, латинський, новела, білет, легальний, легенда, легіон, лекція, логіка, флота, філологія, аналогія, лояльний, лозунг, Лузітанія, клуб...* Тільки в декількох нечисленних словах, що дійшли до нашої мови через польське посередництво, ми маємо м'яке **л**, напр.: *пляшка, клямка, ляда, лямпа, канцелярія, льох...*” (с. 12–13).

Проект УП 26 виразно орієнтовано на академічні правила 1921 р. Щодо правопису твердого та м'якого **л** в іншомовних словах запропоновано детальні рекоменда-

ції, близькі до тих, що чинні й тепер. Зокрема зазначено: "Чужомовне ***l*** в українській мові в одних випадках передаємо як нем'яке, цебто ***ле, ла, ло, лу, л,*** в інших як м'яке, цебто ***лі, ля, льо, ль.*** Але, зважаючи на такі причини, як різні часи запозичення чужих слів, характер тих ***l*** у різних чужих мовах, нарешті шляхи запозичення, не можна точно визначити геть усіх випадків і розрядів з ***ла, ло*** і т. ін., або ***ля, льо*** і т. ін. Лише в деяких категоріях звукосполучення такі пишуться цілком послідовно.

1. Сполучення ***le*** послідовно передаємо через ***ле*** (а не ***лє***): *білет... колега... лекція... Каледонія...*

2. а) У чужих словах, що йдуть до нас із Заходу (незалежно від походження їх), особливо в словах грецького походження, переважно пишемо ***ла, ло, лу*** (здебільшого перед твердим приголосним) та ***л*** (в кінці складу): ... *аероплан, балада... капела... класа... філантропія... Ламартін, Платон...; алопатія... аналогія... балон... глобус... лозунг... семасіологія... філологичний... Коломбо...; блуза... лунатизм... Лувр...; балкон... Балкани...; адмірал... бал;*

б) Але іноді (особливо перед наступним м'яким складом) пишемо в цих позиціях і ***ля, льо, лю*** (***лю*** завсігди з французького ***lu*** та німецького ***lu***...): ***астролябія, вакуоля... лябіялізація... пляж; абсолютизм... алюміній... люк... флюс... целюльоза... Лютер, Лютеція...; альбатрос... альгебра... альманах... асфальт... Альбіон, Альжир... культура, факультет...; автомобіль, ансамбль... стиль, Версаль...***

3. Послідовно м'яким ***л*** передаємо чуже ***l*** у таких комплексах: *...-лювати – анулювати...; -люція – еволюція...; -ляндія* (у назвах країн) – *Голяндія, Ґренляндія...; -ляр, -лярний – ... екземпляр, окуляр...; -лярія – канцелярія...; -лятор – акумулятор...; -ляція – акумуляція...; -льний – ...актуальний...; -льоз, -льоза, -льозний – ... скрупульоз-*

ний... целюльоза... Також у всіх вивідних від них словах: *акумуляційний...* "(с. 75—78).

Проект 1926 р. «Українського правопису» щодо написання ***г*** та ***ґ*** в іншомовних словах виразно зорієнтований на академічні правила орфографії 1919—1921 рр.:

"§ 55. Чуже ***h*** — ***g*** однаково передаємо нашим ***г***: *агрономія, агент, агітація, егоїст, бравнінг, генерал, гегемонія, гігієна, гігроскоп, гангрена, гімназія..., географія..., фігура, телеграф* та ін.

Але в чужих іменнях, прізвищах та географічних назвах (власні імена) відрізняємо на письмі ***г*** (=***h***) від ***ґ*** (***g***): Ґотфрід, Ґустав, Ґергард, Геґель, Гавптман..., Ґріґ, Брюґґе, Гюґо, Ґете, Ґеттінґен..., Араґонія, Ґвінея, Чікаґо, Копенгаґен, Ґранада, Тегран (а не Тегеран) і т. п.

Тільки ж у давно запозичених географічних назвах чуже ***g*** також передаємо літерою ***г***: *Галилея, Голгота, Рига, Єгипет, Англія, Киргизія, Грузія, Греція* й ін.

Також у визвуці після приголосних у германських географічних назвах замість ***ґ*** пишемо ***г***, бо й у німецькій мові тут здебільшого ***g*** не чується: *Зальцбург, Гамбург...*

Примітка: У всіх вивідних словах додержуємося правопису первісного речівника (щодо ***ґ***): копенгаґенський, ґвінеєць..." (с. 78).

Правопис ***л*** — ***ль*** та ***г*** — ***ґ*** в іншомовних словах чи не найбільше відрізняв галицьку й наддністрянську (галицьку) орфографічні традиції. Про змагання цих традицій на Всеукраїнській правописній конференції О.Синявський писав: "Настала уперта й затяжна боротьба, і слід сказати, що це було не стільки змагання двох правописно-мовних звичок, як двох культурно-історичних впливів. Щоправда арґументація обох течій була досить різноманітна й ґрунтовна, але кінець-кінцем найістотніші мотиви відстоювати свої позиції в

обох напрямів полягали в визнанні різних культурних впливів"[1]. З понад 50 учасників 22 стояли за **ла, ло, лу**, а 20 за **ля, льо, лю**. За те, щоб іншомовне **g** передавати через українську букву **ґ** голосувало 26, а щоб через **г** — 10 чоловік. Створена на Конференції Комісія для погодження суперечностей в ухвалах Конференції відносно проблем, що їх розглядаємо, висловилася так: "Щодо передачі чужого **l**, доручити редакційній колеґії деталізувати це правило на основі «Проєкту» в напрямі ухвали Конференції". "Щодо передачі чужого **h — g**, то визнати за потрібне повернутися до «Проєкту»[2].

Постановою Конференції остаточно оформити «Український правопис» мала президія Правописної комісії, в яку входили: М.Скрипник, А.Приходько, А.Кримський, О.Синявський, С.Пилипенко. Президія багато дискусійних проблем полагодила, але щодо передачі іншомовних **l, g** велися далі довгі наради й суперечки. Коли перед нею постали дві пропозиції: 1. повернутися до «Проєкту» (**ла, ло, лу, г**); 2. прийняти наддністрянську практику (**ля, льо, лю, ґ**), голоси членів президії Комісії розподілилися так: І. За першу пропозицію подано 2 голоси, проти — 2, утримався 1; II. За другу пропозицію — 2, проти 3. Президія Комісії шукала компромісу, поєднання двох традицій — візантійської (грецької) та західноєвропейської і виробила важкі для застосування правила:

"§ 54. Чужомовне **l** в українській мові почасти передаємо як нем'яке, себто **ле, ла, ло, лу, л**, почасти як м'яке, себто **лі, ля, льо, лю, ль**. Це пояснюється голов-

---

[1] *Синявський О.* Коротка історія «Українського правопису» // Культура українського слова. — 1931. — Зб. 1. — С. 104.

[2] *Там само.* — С. 105.

ним чином тим, що чужі слова заходили до нас із різних мов, у різні часи і різними шляхами.

Запозичення старіші, особливо до середини 19 сторіччя, більше засвоєні з нем'яким **л**, запозичені пізніше – з **л** м'яким. Точно визначити випадки з м'яким і нем'яким **л** неможливо.

1. У словах грецького походження, як здавна запозичуваних з нем'яким ***л***, звичайно пишемо ***ла, ло, лу, л,*** а також і в старих запозиченнях із інших мов:

а) **ла** — *атланти... атлас, Лакедемон... латинський... фабула, фаланга, філантропія...* при чім **а** завжди після подвоєнного **лл** — *вілла, Геллада...*;

б) **ло** — *аналогія, логіка... диплом, кілограм, пілот... хлор, циклоп, Цiклопи,* при чім **о** завжди після подвоєнного **лл** — ... *Льонґфелло*;

в) **лу** — *лунатизм, плутократія, Поллукс;*

г) **л** у кінці складу: *адмірал..., бал* (= відзначення, але *баль*=банкет), *Балкани..., фалд, фалш....* і деякі інші;

ґ) Сполучення **le** послідовно передаємо через **ле** (з «середнім л»...): *білет, галера, делегат..., Палермо, телеграма, холера;*

д) В англійських словах у кінці та перед приголосними не пишемо **ь**: Албіон, біл, булдоґ, Велз, Далтон... ґолкіпер...

2. В інших випадках новіші запозичення з західноєвропейських мов віддаємо м'яким **л**:

а) **ля** — *аероплян, баляда, балянс, бациля... гіперболя* (у закінченнях **-ля** завсігди, окрім небагатьох винятків...), *ґалянтерія, деклямація, заля, іслям, Калябрія... скаля, флякон;*

б) **льо** — *бальон, бльокада... Кольомбо... льозунґ, фльора, фльота...;*

в) **лю** — *блюза... Лювр... люпа, металюрґія, Нібелюнґи;*

г) **ль** у кінці складу — *автомобіль... альгебра... Альжір, алькоголь, альхемія, асфальт, балькон... бінокль, бухгальтер, васаль, вольт, Ґвадальквівір...*» (с. 62—63).

Важким і нечітким було правило щодо написання **г** і **ґ** у іншомовних запозиченнях:

"§ 55. Чуже **h** передаємо нашим **г**, щождо чужого **g**, то в новіших запозиченнях його треба передавати через **ґ**, у запозиченнях же засвоєних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим **г**...: *Англія, газ, газета, гама, гегемонія, генеалогія (логіка...), генерал, геній, географія (граматика... грам, кілограм...), Германія, гігієна, гімназія, гіпс, градус, граф, Грузія, група, дифтонг, егоїзм... Рига, трагедія, фігура* й ін., але *аґент, аґітація, аґроном, Араґонія, бравнінґ... Гамбурґ, Геґель, ...ґуґеноти, Гюґо, ґарантія... ґвардія, Ґвінея, Ґергард... ґірлянда... ґлядіятор...ґрандіозний, Ґріґ, ґума... дириґент... інтеліґент, лінґвіст, міґрація, Чікаґо* і т. ін." (с. 64).

Член президії Комісії О.Синявський визнавав: "Всім добре відомо, і президія не спускала того з ока, що походження слова – "грецьке" слово і "не грецьке" слово – річ часто важка навіть для спеціялістів-філологів, але все ж не було іншого способу, як визнати, що слова грецького походження, як здавна запозичувані з нем'яким **л** і **г**, так і слід передавати в українській мові через **л** і **г**, слова ж із інших европейських мов із середнім чи м'яким **l** перед **а, о, у** і в кінці складу та **g** передавати **л** м'яким та **ґ**. Хоч як може здатися ця формула штучною і трудною, але принято її в президії одноголосно, бо всі члени останньої пересвідчилися того, що тільки обопільними поступками можна остаточно знищити правописно-мовні розходження і справити нашу літературну мову в одно річище"[1]. Він сподівався,

[1] *Там само.* — С. 107.

що мине 5—10 років і все незвичне (як, наприклад, *клясична філологія, ґальванографія*) стане звичайним і органічним.

Через розглянуті вище та деякі інші причини норми УП, затверджені наркомом освіти М.Скрипником 6.IX.1928 р., від самого початку були прийняті "вельми неприхильно. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі"[1].

С.Єфремов саркастично зазначив у своєму щоденнику 11 лютого 1928 р.: "З правописом нарада намудрила, ставши на шлях компромісу, і наплутала ще більше: з м'якшенням "л", з "ґ" і т.п.; одне буде м'яко, друге твердо, писати генерал, але ґенератор тощо. Тепер цю плутанину мають наново редактувати і потім декретувати. Не знаю, чи найдеться тоді хоч одна грамотна душечка на всю Україну, опріч хіба Скрипника, що несподівано знайшов у собі хист філологічний"[2].

На громадське невдоволення поодинокими правилами «Українського правопису» 1928 р. досить виважено відреагували і лінгвісти і власті. Колегія НКО прийняла з травня 1933 р. і затвердила ухвалу комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті (Хвиля, Наконечний, Синявський, Німчинов, Грищенко, Каганович) про перегляд і зміну параграфів, що стосуються написання чужомовних **l**, **h** і **g** (§ 54-55). Комісія констатувала, що параграф про вживання **л** та **ль** (**ля, льо, лю**) «у такій його редакції становить не то для масового вживача, для практика, а навіть для фахівця-лінгвіста

---

[1] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). — Б.м.: Сучасність, 1987. — С. 161.

[2] *Єфремов С.* Щоденники 1923—1929. — К., 1997. — С. 587.

просто неможливі трудноці... Творячи чималий розрив між графічно-мовними нормами й найпоширенішою серед трудящих Радянської України вимовою значного числа слів, він загрожує обернути наш правопис (і обертає вже) з потужної підойми на шкідливе гальмо у культурнім поступі мас. Цей пакт правопису штучно відриває українську наукову термінологію від вимови та графіки тих термінів, що є спільними в українській та російській мові.

Виходячи з усього цього, змінити цей § у такому напрямі: чужомовне "л" здебільше в українській мові (письмі) **не пом'якшуємо**, себто пишемо, наприклад: **ла**: *план...*; **ло**: *ложа..., блок...*; **лу**: *блуза..., лунатизм...* з узглядненням тих **небагатьох** випадках [!], коли те чи інше слово останніми часами (і особливо роками) остаточно зафіксувало [!] вже у своїй традиційній для українського літературного язика формі з пом'якшеним "л" (*лямпа, заля, новеля* та ін.)" [1].

Щодо чужомовних h "г" і g (ґ) "за основу треба прийняти таке формулювання: "Чужомовне "г" (h) — га — віддаємо українським "г" (ге), наприклад: горизонт, гідростанція, гумус, а чужомовне "ґ" (ґе) — як правило, українським "ґ" (ґе), наприклад: арґумент, ґрандіозний, елеґія, уґрунтування тощо, зваживши на ті випадки, коли те чи інше слово останніми часами остаточно закріпилося в українській літературно-мовній практиці й масово засвоїлося вже в формі г (га), наприклад: граматика, грецький, губернія, газета та ін."[2].

---

[1] *Про зміну* окремих пактів офіційного «Українського правопису» (§§ 54-55 чужомовні «l, h, g»). Постанова колеґії НКО з 3.V.1933 р. // Політехн. школа. — 1933. — № 6. — С. 40.

[2] *Там само.*

«Український правопис» 1928 р. не був ідеальним (та й чи такий можливий?), але з'явився видатною подією в духовному житті нашого народу. Він — перша спроба сформувати єдиний, соборний орфографічний кодекс для народу, віками розділеного й гнобленого чужими державами, етносу, літературна мова якого не могла розвиватися в нормальних умовах, зазнавала принижень й утисків.

Обговорення засад його, правил відбулося на всіх територіях проживання українців як в органах масової інформації (1927 р. навіть виходив друком спеціальний додаток до газети «Вісти ВУЦВК» під назвою «Український правопис»: Дискусійний бюлетень»), так і на сторінках наукових журналів (зокрема журналу «Україна»). Його прийнято демократичним шляхом голосування правил на всеукраїнській конференції, на якій були присутні представники різних українських земель.

«Український правопис» 1928 р. не тільки дав правила орфографії та пунктуації. Він кодифікував фонетичну й морфологічну структури української писемно-літературної мови. І в цьому також його величезне значення.

Гадаємо, що коли материкові українці, які мешкали поза межами Радянського Союзу (Галичина до 1939 р., 1941—1944 рр.; Буковина до 1940 р., 1941—1943 рр., Закарпаття до фашистської окупації 1939 р.), діаспора та еміграція успішно засвоїли, застосовували й використовують норми 1928 р., правопис цей могли опанувати й українці Наддніпрянщини.

Як уже сказали, ми не схильні ідеалізувати норм, остаточно схвалених 1928 р., але їх, особливо в частині про правопис слів іншомовного походження, модифіковано з політичних міркувань: 7.VII.1933 р. покінчив са-

могубством М.Скрипник, не витерпівши цькувань. Репресовані були члени президії Правописної комісії В.Ганцов, А.Приходько, С.Пилипенко (О.Синявського та А.Кримського репресували трохи пізніше). У правописі шукали націоналістичне шкідництво, бо це треба було для виправдання боротьби з українським національним відродженням.

Голова новоствореної Правописної комісії при НКО А.Хвиля зазначив:

" ... Правопис, ухвалений М.Скрипником 6-го вересня 1928 року, скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами ... Комісія, створена при НКО, переглянула «Український правопис» ... Основні виправлення стосуються ліквідації усіх правил, що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар'єр між українською та російською мовами ... Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України. Правила в граматиці унормовано відповідно до тих форм, що є в сучасній українській мові"[1].

Правописники на чолі з А.Хвилею (шкода, що в передмові до УП 33 не названо інших членів нової правописної комісії)[2] безцеремонно та без дискусій повелівали:

---

[1] *Український* правопис. — Х., 1933. — С. 4—5.

[2] У видавничо-друкарських реквізитах (стор. 2) зазначено, що редактор книжки А.Хвиля, а літредактор Г.Левченко (відомий історик новоукраїнської літературної мови). Серед лінгвістів досі ходить чут-

"§ 75. Слова іншомовного походження з **l** передаються:

1. Л непом'якшеним (**л**, **ла**, **лю**, **лу**): *формула..., клас..., соціологія..., Ла-Манш...;*

2. Л пом'якшеним (**ль**, **ля**, **льо**, **лю**): *автомобіль..., регулятор..., пляж...;*

Сполучення **le** послідовно передається через **ле**: *...пленум, лекція, телеграф...*;

В англійських словах у кінці й перед приголосними пишеться **л**, крім слів, засвоєних уже із **л** м'яким. Отже: *Мелвелл, голкіпер...* але: *біль, бульдог, Вільсон* і ін.

§ 76. Іншомовні **h** і **g** однаково передаються (незалежно від вимови) знаком **г**, напр.:

а) *гіпотеза, ... гандбол..., Гюго...*

б) *...генерація, графік,... гума..., міграція..., гегемонія..., Гете...*" (УП 33, с.60).

Ці норми, чинні понині, закріпив УП 46 (с. 101–102).

Така ж доля спіткала багато інших елементів, кодифікованих в УП 28.

Наспіх зроблені у важкому 1933 р. зміни в «Українському правописі» 1928 р. стурбували інтелігенцію, й Інститут мовознавства Академії наук УРСР продовжив працю над орфографією.

14 травня 1938 р. РНК затвердила Державну правописну комісію для розгляду проекту змін в орфографії, який опрацював Інститут мовознавства Академії наук УРСР. Відповідальним секретарем Комісії затверджено М.Грунського. Цей проект, завданням якого "було насамперед ліквідувати націоналістичні перекручення...

ка, що Г. Левченко був укладачем правил цієї редакції «Українського правопису». Пор.: *Українська* літературна енциклопедія.— К., 1995. — Т. 3. — С. 149.

українського правопису", восени 1938 р. надруковано тиражем 350 примірників для обговорення[1]. Варто сказати, що в проекті немає в алфавіті букви ґ , усі іменники третьої відміни у родовому відмінку однини мають флексію **-і** (*вісті*), іменники четвертої відміни з суф. **-ен-** – закінчення **-і** (*імені*). У словах іншомовного походження після всіх голосних рекомендовано писати **і** (*героічний, прозаік; геніальний, матеріал; фіалка; клієнт, аудиенція, аксіома, радіус, тріумф*)[2].

Тим часом сталося возз'єднання з Україною Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, де до того часу були чинними норми 1928 р. Очевидно, в якийсь спосіб знову виникло питання про соборний український правопис.

Державна правописна комісія, яку в 1940 р. очолив М.Грунський[3], далі працювала над проблемами орфографії, і на листопад 1940 р. був готовий другий її проект. Багато правил у ньому уточнено. Варто зазначити, що в проекті запропоновано правило написання **ї** (а не **і**) після голосних у запозичених словах: *архаїчний, прозаїк, Каїр* і т. ін.[4]

Привертає увагу правило про вживання "кличної форми". Проект пропонував паралельне вживання звертань типу *товаришу Петро* і *товаришу Петре*, *брате Іван* і *брате Іване*; *товаришу Федорук*, *друже Максименко*, *Іван Петрович* і *Іване Петрович* і т. д.[5]

---

[1] *Український* правопис (проект видання четвертого): На правах рукопису. — К., 1938. — С. 3.

[2] *Там само.* — С. 4; 6; 49; 81. Див. ще: *Комуніст.* освіта. — 1938. — № 5.

[3] *Москаленко А.А.* Історія українського правопису (радянський період). — Одеса, 1968. — С. 44.

[4] *Пелiпас I.* Про деякі питання українського правопису // Комуніст. освіта. — 1940. — № 11. — С. 42.

[5] *Там само.* — С. 40.

Проект опубліковано в 50 примірниках у кінці 1940 р. для обговорення[1]. Війна перешкодила праці над кінцевим виробленням кодексу орфографії, але праця над ним тривала.

У 1942 р. уряд УРСР звернувся до Академії наук, яка перебувала в евакуації у м. Уфі, з пропозицією пожвавити роботу над упорядкуванням «Українського правопису». Президія Академії доручила акад. Л.Булаховському очолити цю роботу. Правописна комісія прагнула повернути деякі правила 1928 р., зокрема відновити в алфавіті букву ґ[2]. Але це не вдалося. Проект, складений співробітниками Інституту мови та літератури АН УРСР, розглянуто і в основному схвалено під Харковом 28 серпня 1943 р. Нову (третю) редакцію «Українського правопису» затвердив 5 травня 1945 р. народний комісар освіти акад. П.Тичина. У редакції 1945 р. нічого з викинутих правил 1928 р. не відновлено. Деякі елементи далі наближено до російського правопису, зокрема введено флексію **-і** в родовому відмінку однини іменників із **-ен-**: *імені* замість *імени.*

У кінці 50-х років було створено об'єднану правописну комісію, в яку ввійшли представники Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР, представники Київського державного університету і Київського державного педагогічного інституту. У листопаді чергову редакцію «Українського правопису» підписано до друку, і книжка вийшла в 1960 р. У передмові до публікації сказано, що в ній "усунені розбіжності в спільних моментах українського й російського правописів (деякі

---

[1] *Москаленко А.А.* Зазнач. праця. — С. 44.

[2] *Німчук В.В.* Дещо про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія ґ (До 60-річчя «Українського правопису») // Мовознавство. — 1991. — № 3. — С. 17—18.

особливості пунктуації, вживання великих і малих букв, написання слів разом і окремо, правила переносу та ін.)..." Отже, українські правила наближено до «Правил русской орфографии и пунктуации», що вийшли у світ 1956 р.[1] Ця редакція кодексу була чинною майже 30 років.

Тим часом настали часи так званої перебудови радянського суспільства, і виникла ідея внести деякі зміни в редакцію 1960 р. Орфографічна комісія при Відділенні літератури, мови й мистецтвознавства АН УРСР в 1988 р. приступила до чергового редагування й доповнення «Українського правопису». За пропозицією Товариства української мови ім. Т.Шевченка склад цієї Комісії розширено. Ухвалою Президії АН УРСР Орфографічна комісія стала її тимчасовим органом. Зазначена Комісія 14 листопада 1989 р. затвердила п'яту редакцію «Українського правопису», опубліковану 1990 року. Найпомітнішою в цій редакції є повернення в алфавіт букви ґ (хоч і з дуже обмеженою сферою вжитку: у власне українських і давно засвоєних словах із інших мов). Зроблено й деякі інші зміни, але не всі проведені систематично, що викликало жваву дискусію в пресі. Згодом усунуто помічені помилки, оновлено ілюстративний матеріал[2].

Українська еміграція за кордоном та діаспора ніколи не визнавали брутальних змін 1933 р. в нормах «Українського правопису» 1928 р., через це в орфографічній практиці двох частин нації стався розкол.

На хвилі національно-державницького руху почали лунати голоси про перегляд норм правопису, а на

---

[1] *Москаленко А.А.* Зазнач. праця. — С. 47.

[2] *Український* правопис. — 4-те вид., виправл. і доповн. — К., 1993. — С. 6.

І Міжнародному конгресі україністів, що відбувався в Києві протягом 27 серпня — 3 вересня 1991 р., заявлено про потребу вироблення для всіх українців світу єдиних орфографічних норм. Ідею опрацювання таких норм, що мають базуватися на всьому історичному досвіді їх творення, підтримала Орфографічна комісія Академії наук[1].

Йдучи назустріч бажанням громадськості Уряд України своєю постановою від 8 червня 1994 р. затвердив склад Національної правописної комісії на чолі з тодішнім Віце-прем'єр-міністром акад. М.Жулинським. У комісію ввійшли знані лінгвісти, письменники й освітні діячі. Комісія мала до кінця 1996 р. опрацювати нову редакцію «Українського правопису». Відповідальність за організацію праці над орфографічним кодексом покладено на новостворений Інститут української мови НАНУ (це фактично відновлений Інститут української наукової мови, заснований 1921 р. і ліквідований як такий у 1930 р. після процесу СВУ). Національна правописна комісія при КМ України ще в грудні 1996 р. завершила обговорення нової редакції кодексу орфографії та пунктуації. Багато правил уточнено, спрощено, зменшено певну кількість винятків із правил і т. д. Однак на засіданнях Комісії низку пропозицій, особливо спрямованих на врахування або повернення норм 1928 р., було відкинуто, хоч за них часом голосувала більшість присутніх членів її. Це сталося через те, що невідомо ким було встановлене правило: коли пропозиція не набирає 2/3 голосів присутніх, залишається правило 1990 р.

Попередня дирекція Інституту взяла на себе обов'язок довести напрацьований матеріал до готовнос-

[1] *Там же.*

ті і подавати до друку в вигляді книжки, але вона не впоралася з працею над «Українським правописом».

Нині в Інституті активізовано працю робочої групи, в яку входять співробітники Інституту української мови, Інституту мовознавства, викладачі київських вузів.

У сьогоднішніх суперечках про те, яким повинен бути наш орфографічний кодекс у найновішій редакції, висловлюються різні думки.

Частина суспільства вважає, що в сучасному «Українському правописі» нічого не треба міняти й войовничо настроєна щодо норм 1928 р. Наприклад, П.П.Толочко вважає, що "не треба бути мовознавцем, щоб зрозуміти, що немає жодної можливості створити систему норм, які охопили б одночасно нормативну сферу української "материкової" літературної мови і діалектів української діаспори. Ми весь час розуміємо під останньою переважно американських чи канадських українців, але ж є ще й ті, які проживають у країнах Західної Європи, Австралії, а також в Аргентині, Росії, Білорусії, Казахстані. Сповідуючи принцип поєднання, мусили б врахувати у новому правописі також мови цих діаспор"[1]. Все ж ми глибоко переконані в тому, що справи правопису мають розглядати насамперед фахівці-лінгвісти, які глибоко знають і сучасну структуру української мови (писемно-літературної і говіркового розмаїття) і історію її, в тому числі й процес формування правопису.

Проте не існує в природі діалектів української діаспори ні в Америці, ні в Західній Європі, ні в Австралії. Там мешкають потомки вихідців із різних "материкових" діалектних територій. Тільки в Канаді вихідці з різ-

---

[1] *Толочко П.П.* Що або хто загрожує українській мові. – К., 1998. – С. 14.

них теренів України живуть, переважно у сільських місцевостях, компактними масивами, але про їхнє мовлення як окремий, специфічний діалект у науці досі не заявлено. Українці діаспори вже давно користуються загальною українською літературною мовою (не кажемо вже про колишніх політемігрантів XX ст.). Вони, щоправда, в абсолютній більшості публікацій користуються орфографічними нормами 1928 р. як такими, що були вироблені соборно й прийняті демократичним шляхом. Інша справа, що в мовній практиці українців у країнах поселення зустрічаються елементи тих говірок, носіями яких були їхні предки, що в них відчутний вплив лексики й фразеології (часто й вимови) того іншомовного середовища, в якому вони живуть.

Лише друковані органи прорадянськи налаштованих так званих прогресивних організацій використовували правила орфографії, чинні в УРСР. Між іншим, і російська еміграція тривалий час не визнавала змін у російській орфографії, заведених радянськими декретами Народного комісаріату освіти від 23.XII.1917 р. та Ради Народних Комісарів від 10.X.1918 р.[1] (а не Державною думою Росії, як пише П.П.Толочко[2]). Що стосується українців Білорусі та Росії, то вони у своїй більшості не є "діаспорою", бо компактно великими масивами живуть на землях, що безпосередньо прилягають до українського материка. Про їхню орфографічну практику за останні 65 років ніщо й говорити, адже українські школи, вузи й друковані органи після 1933 р. там були заборонені, а нині про такі й не чувати.

П.П.Толочко думає, "що найкращим результатом роботи Національної правописної комісії було б утвер-

---

[1] *Русский* язык: Энциклопедия / Глав. ред. Ф.П.Филин. — М., 1979. — С. 254.

[2] *Толочко П.П.* Зазнач. праця. — С. 12.

дження в правах нині діючого українського правопису. Жодного реформування українська літературна мова не потребує... Адже до всіх бід — економічних, соціальних, екологічних, які переживає сьогодні Україна, ми... намагаємося додати біду з реформуванням мови"[1].

У такому разі виникає питання, для чого було створено Національну правописну комісію, для чого група лінгвістів, письменників та освітян витратили енергію, інтелектуальну працю, час? Зробити зміни в орфографії — це зовсім не те, що "реформувати" мову, бо мова не та сфера духовної культури, яка легко піддається одноразовим змінам. Чинна українська орфографія не така вже й ідеальна, бо в ній наявні елементи, безцеремонно внесені з політичних міркувань: де тільки це було можна в рамках пристойності, витіснено особливості української орфографії, що роблять її відмінною від російської, демонструють інакшість шляхів історичного розвитку української мови, її норм. Заборона правопису 1928 р. – одна з ланок репресій проти української культури, проведена в час розпалу голодомору. Упорядники українського правопису радянської доби весь час мали пильнувати зміни в російській орфографії та пунктуації й максимально пристосовувати українські правила до російських.

А той факт, що в Україні дуже багато людей, "які здобули освіту в середній і вищій школі, виховалися на єдиних мовних стандартах. І ці стандарти протягом півстоліття залишалися практично незмінними"[2], не є лінгвістичним аргументом на користь недоторканності нині чинних правил. Цілі покоління українців у царсь-

---

[1] *Там же.* — С. 15.

[2] *Єрмоленко С.* Не експериментуймо з мовою! // Літ. Україна. — 1997. — 30 жовт. — С. 3.

кій імперії мусили користуватися "ярижкою", але від цього вона не стала для них кумиром. Люди знають те, чого їх навчили. Відносну стабільність в «Український правопис» заклали й забезпечили сáме його першотворці в 1927—1928 рр., які старанно опрацювали його параграфи. Звичайно, правопис 1928 р. не був ідеальним, але зміни в ньому в умовах тоталітаризму не завжди були його вдосконаленням, а окремі модифікації, як покажемо далі, — були прямо деструктивними, бо зачіпали природну, віками сформовану систему української мови.

Частина нашого громадянства висловлює думку, протилежну думці прихильників модифікацій 1933 р., які знайшли продовження в редакціях 1945 та 1960 рр., і вважає, що необхідно повністю вернутися до орфографічного кодексу 1928 р. Її яскраво висловив недавно письменник, кандидат філологічних наук В.Пахаренко[1].

Звичайно, впродовж 70 років, що минули від часу прийняття «Українського правопису», сталися певні зміни в структурі української мови, дуже зріс її словниковий запас. Як зазначалося, не все в орфографічному кодексі 1927—1928 рр. було бездоганне. З огляду на це повне повернення до норм зазначеної доби недоцільне й некорисне.

Варто зазначити, що західні землі України — Волинь, Галичина, Буковина й Закарпаття − безповоротно прийняли й засвоїли норми сучасної літературної мови, що базуються на південно-східному наріччі, й зовсім не бажають творити якийсь новий варіант літературної мови й правопису. Але оскільки мешканці цих регіонів

---

[1] *Пахаренко В.* "Ну що б, здавалося, слова...": Правописні змагання як дзеркало самовизначень сьогочасних українців // Літ. Україна. — 1998. — 24 груд. — С. 3.

мали тривалий час безпосередні контакти з іншими європейськими мовами (перерва — в радянський період) та мали змогу розвивати різні писемно-літературні стилі (чого не мали українці царської імперії аж до 1905 р.), в їхньому мовленні досі збереглися деякі некардинальні особливості, поодинокі з яких є продовженням давньої української традиції, втраченої наддніпрянцями, але про канонізацію їх вони ніде не заявляють. Про існування понині якогось галицького варіанту української мови серйозно говорити не можна, бо варіант(и) літературної мови характеризуються послідовно проведеними в ньому особливостями фонетики, морфології, синтаксису, фразеології, лексики, наголошування. А цього немає не те що в письменників із заходу України, а й у діячів діаспори. Наприклад, мовна система В.Іваничука й М.Стельмаха, Д.Павличка й Л.Костенко практично однакова попри всі особливості їхнього художнього стилю. Галицько-діаспорний мовний сепаратизм, про який дехто говорить, — це плід перестраховницької фантазії, який нагадує міфологеми тоталітарної епохи.

У світлі сказаного вище варто спокійно й з наукового погляду подивитися до тих правил кодексу 1928 р., які було викинуто (заборонено) в 1933 р. Після такого їх розгляду побачимо, чия правда й чия кривда в нашій орфографії.

Наголосимо, що абсолютну більшість правил, прийнятих у 1927—1928 рр., закріплено в наступних редакціях «Українського правопису». Вони не були і не є об'єктом суперечок і понині.

Особливо вдалими і стійкими є параграфи, що стосуються написання питомих українських і узвичаєних запозичених (у німецькій філології такі лексеми називають Lehnwörter) слів та їх частин і параграфи, що кодифікують граматичну систему літературної мови.

У філологічних колах нині дискутується місце м'якого знака в алфавіті. І проект «Українського правопису» (1926 р.), і канонічний текст 1928 р. починаються «Українським альфабетом», який закінчується буквою **ь**. У публікаціях «Українського правопису», починаючи з 1990 р. (видання названо 3-ім, бо відлік ведеться від редакції 1945 р., хоч перед нею були ще дві — 1929 р. і 1933 р.!), м'який знак стоїть після літери **щ**. На її такому місці особливо наполягали кібернетики, бо, мовляв, комп'ютери орієнтовані на російську азбуку і під час праці з українським текстом треба буде робити зайві "ходи". Зміну місця **ь** зроблено без особливих дискусій, адже це зближувало український буквопорядок із російським. Ми підтримали тоді цю ідею з інших міркувань: і в староукраїнському алфавіті м'який знак містився після букви **щ**. І нині, гадаємо, варто залишити його на цьому місці, зважаючи на давню традицію, хоч не вважаємо, що тут історія може бути бездоганним аргументом проти повернення **ь** на кінець букворяду.

У правописній дискусії 1925—1927 рр. точилися гарячі суперечки про те, чи доцільно вводити окремі знаки на позначення африкат, які традиційно передавалися **дж** (з XVI ст., але з XII ст. і пізніше її позначувано через сполуку **жч**), **дз** (приблизно з XVI ст.)[1]. Було вирішено залишити традиційну передачу на письмі африкат, але засоби позначення їх — сполуки букв **дж** і **дз** — не внесено до нашого алфавіту.

Гадаємо, що було б доцільно в алфавіторяд внести після **Д** сполуки **ДЖ**, **ДЗ** для того, щоб, вивчаючи азбуку, діти змалку, за букварями вчилися вимовляти кожну відповідну буквосполуку як один приголосний звук.

---

[1] *Німчук В.В.* Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. — 1992. — № 2. — С. 7—14.

Адже нині часто чуємо спотворену вимову слів із цими приголосними: *д-жинси, д-з-вінок, гуд-з-ик* і под. На жаль, на засіданні Національної правописної комісії при КМ України наша пропозиція не пройшла.

Час показав, що деякі елементи в першій ("фонетичній") частині правопису потребують модифікації або зміни.

Усупереч академічним (Огієнковим) «Найголовнішим правилам українського правопису», де зазначалося: "З початку слова, коли не вимовляється йі, треба писати **і** (а не **и**)", та в примітці сказано: "але перед **н** можна писати **и**: *инший, инколи, иней...*"[1], у проекті (с. 10) та УП 28 (с. 4) категорично визначено: "В початку слова **и** ніколи не пишеться, тільки **і**: *Іван, іти..., інший, іноді, інколи, іній, Ірод*". Напевне, це зроблено для спрощення орфографії не без впливу галицького узусу (див. вище). Зазначене правило чинне досі. Під впливом написаного в українському мовленні став зникати звук **и** на початку слова, незважаючи на те, що орфоепічні словники в деяких випадках його рекомендували вимовляти[2]. Це призводить до того, що цей суто український звук потроху щезає в названій позиції, що спричиняє проблематичність його статусу як фонеми в нашій мові, незважаючи на прагнення багатьох фахівців такий статус його обґрунтувати[3]. З огляду на це за пропозицією знаного фонолога проф. Н.І.Тоцької Національна правописна комісія вирішила повернути написання **и** на початку питомих, незапозичених українських слів. Вважаємо, що *и* треба писати на початку слова перед приголосним

---

[1] *Найголовніші* правила... — С. 3.

[2] Пор. ще: *Курс* сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. — К., 1951. — Т. 1. — С. 164.

[3] Пор.: *Сучасна* українська літературна мова : Вступ. Фонетика / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. — К., 1969. — С. 236—237.

и: *инак, инако, инакомовний* (та інших складних слів із першим компонентом *инако-*), *инакше, инакший, инде, инколи, ино* (*ино*, діал.), *иноді, иноземний* (та інші складні слова з першою частиною *ино-*), *иносе* (*иноcь*), *инший, иншомовний* тощо; *иній*; в давно засвоєному номені *индик* та похідних від нього утвореннях: *индича(тко), индичачий, индиченя, индичий, индичина, индичитися, индичка, индичник*; та перед приголосним **р**: *иржа, иржавий, иржавинка, иржавіння, иржавіти, иржаво, иржастий; иржати, иржання, ирій* (пор. *вирій*); у звуконаслідувальному дієслові *икати* (пор. *гикати*) і похідних від нього *икавка, икання*.

Варто сказати, що полтавець І. Котляревський, без сумніву, вимовляв **и** в слові ***инчий****: У викна де-яки глядилы, А* ***ынчій*** *був наверхъ ворот*[1]; *И де-где* ***ынчого*** *ты часу И крыхты хлиба не найдешъ*[2]. Пор. також: ... *Къ Нептуну въ хату и влетила Такъ, якъ зъ* ***вырію*** *сова*[3].

Вище вже було зазначено, що низку вокабул із початковим **и** рекомендував Б.Грінченко. Пізніше й інші авторитетні лексикографи також подавали певну кількість таких слів (деякі лексеми — паралельно з початковим **і**): *[г]икати, [г]икавка, индик, индичка; иноді, инколи; инший, инакший; Птиці летять в* ***ирій*** [4]; *іней, иней; иноді, инколи*[5]. Пор. ще: *Нас виведе на* ***иншу*** *путь*[6].

---

[1] *Виргиліева* Энеида, на малороссійскій языкъ переложенная И.Котляревскимъ. — Харьковъ, 1842. — Ч. II. — С. 15.

[2] *Там же.* — Ч. III. — С. 24.

[3] *Там же.* — Ч. II. — С. 41.

[4] *Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б.* Практичний російсько-український словник. — К., 1926. — С. 99; 100; 219.

[5] *Сабалдир Г.* Практичний російсько-український словник. — К., 1926. — С. 138.

[6] *Сніжин В.* Трипільська трагедія (Уривки з поеми) // Життя і революція. — Р. 3. —1927. — 4, № 10/11. — С. 3.

Про природну вимову слів із початковим **и** — *инший, иноді, инде, инколи, ирій, икавка* і под. йшлося в академічній граматиці ще в 1951 р. Щоправда, автор відповідного розділу знаний фонетист М.Наконечний констатував, що під постійним впливом орфографії та за аналогією до слів із початковим **і** поширюється вимова перелічених вище лексем із початковим звуком **і** або близьким до нього відтінком[1].

Але в народному мовленні початковий **и** зберігається по всій території поширення української мови, що відбиває й діалектологічний атлас, у якому засвідчуються як панівна вимова слова *иржати* зокрема на Полтавщині, Київщині, Черкащині, Поділлі. Пор. ще *ержати*[2].

Орфоепічний словник, що його видав свого часу Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні, не відзначає жодного випадку вживання **и** на початку лексеми. У ньому навіть займенник *інший* рекомендується вимовляти так, як нині він пишеться[3]. Вимову *инший* відбиває тільки орфоепічний словник, який уклав М.Погрібний[4].

Усупереч вимогам чинного правопису (напевне, подолавши опір тодішніх редакторів) знаний сучасний прозаїк В.Дрозд (родом із Чернігівського району Чернігівської області) у назві свого відомого роману (надрукований 1974 р.) написав *«Ирій»*, а не *«Ірій»*.

---

[1] *Курс* сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. — К., 1951. — Т. 1. — С. 158.

[2] *Атлас* української мови. — Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. — К., 1984. — Карта № 24.

[3] *Українська* літературна вимова і наголос : Словник-довідник. — К., 1973. — С. 261.

[4] *Погрібний М.* Орфоепічний словник. — К., 1984. — С. 254.

Ми переконані, що введення в правописну практику початкового **и** не тільки закріпить статус фонеми **и** в українській мові, але й збереже неповторність її звукової системи: у жодній із слов'янських мов, у яких залишилося розрізнення рефлексів давніх **і** та **ы**, континуант другого звука ніколи не виступає на початку речення й окремого слова (пор. рос. *иной*, польськ. *inny*). Та й милозвучнішими стануть слова *иній, ирій* із одним **і** в їхньому складі.

Як і в більшості мов Європи, в українській розрізняються гортанна фонема **г(h)** та проривна **ґ(g)**. Але через нефахове політичне втручання в справи правопису в 1933 р. під загрозу було поставлено існування не тільки зазначеної фонеми, але й звука в українській мові, бо під впливом письма, на якому вона передавалася тією ж буквою, що й **г**, він почав потроху зникати, і дедалі частіше було чути вимову *гудзик, Гудзь, гуля* і т. д. з фарингальним **г**.

Проривний приголосний **ґ** у нашій мові не споконвічний, але вельми давній. Лінгвістична наука встановила, що в праслов'янській мові існував тільки проривний **ґ** (пор. укр. *берег, гуска,* рос. літ. *берег, гусь*; укр. *голова,* рос. літ. *голова,* польськ. *głowa,* хорватськ. *glava;* пор. німецьк. *Berg* "гора", *Gans* "гуска"). Але в мові предків українців та білорусів (і південних росіян) уже принаймні в IX ст. цей приголосний утратив проривний елемент, і звук став гортанним (а на окремих теренах, може, вже таким, як нині, — фарингальним). Допускається, що **g** не перейшов у **h** лише в сполуці **zg** (пор. діал. *мозґовати* "мізкувати") та звуконаслідуваннях (*ґелґотати*).

Уже найдавніші пам'ятки української мови непрямо свідчать про гортанний характер **г** на півдні Київської держави. Наприклад, у Ізборнику 1073 р. київського

князя Святослава фіксується *кънїхчии*[1] «книжник» замість *кънїгчии* (оглушення **г** перед **ч**). У тексті, викарбованому близько 1151 р. на чарі чернігівського князя Володимира, спостерігаємо: *и хвалѧ бога [и] своєго ѡсподарѧ*[2]. Гравер міг пропустити початковий **г** у слові *господарь* тільки в разі його гортанної вимови.

Отже, приголосний **g** порівняно новий звук в українській мові. Нові звуки в мові виникають на власному ґрунті в результаті внутрішнього розвитку. Таким, наприклад, є український передньо-середній **и**. Але вони можуть з'являтися в ній через лексичні запозичення з інших мов. Таким є у слов'ян приголосний **ф**. Він здавна в українців субституювався губним приголосним **п** (пор. укр. *Осипъ, Йосип; Пилипъ, Степанъ,* старослов'ян. *Иосифъ, Стефанъ, Фили(п)пъ;* укр. *пляшка* і польськ. *flaszka*), задньоязиковим **х** (пор. укр. *Охрімъ* і старослов'ян. *Єфремъ*), а пізніше — сполукою **хв** (пор. укр. *хвіртка* і польськ. *forta, fortka* з нім. *Pforte*, з лат. *porta* «двері»; пор. ще укр. *квасоля,* польськ. *fasola*, рос. *фасоль*). Хоч через школу 19-20 ст. в українській мові закріпився неорганічний **ф** (органічний він хіба що в вигуках *фе!, фу!* і под.), проте в мовленні в носіїв південно-східного і північного наріч української мови та вихідців із цього середовища досі на місці **ф** виступає сполука **хв** (*хвакт, мікрохвон* і под.). У деяких говорах з'явився гіперичний («надправильний») **ф** на місці питомої сполуки **хв** (*фоя, фалити* і под., навіть *Фастів* замість давнього й етимологічно закономірного *Хвастів*).

Новий проривний приголосний **g** в українській мові органічно, тобто внаслідок внутрішнього розвитку — у

---

[1] *Изборник* Святослава 1073 г. — С. 232 зв.

[2] *Обнорский С.И., Бархударов С.Г.* Хрестоматия по истории русского языка. — М., 1952. — Ч. 1. — С. 35.

результаті одзвінчення **к**, тому його не варто кваліфікувати як чужий. Умови для одзвінчення **к** з'явилися після занепаду так званих редукованих, надкоротких голосних звуків **ъ** (вимовлявся як дуже короткий **о**) та **ь** (вимовлявся як дуже короткий **е**) в українськодавньоруській мові десь у кінці XI — на початку XII ст. Наприклад, *великъ дьнь* стали вимовляти як *велиґ день.* Унаслідок одзвінчення **к** з'явилися, наприклад, такі українські слова з **ґ**, як *ґава* (праслов'ян. *kava*); *ґиґнути* (пор. рос. діал. *кикнуть* «раптово пропасти, зникнути»), *ґуля* від *куля* в значенні російського «шар», *ґирлиґа* із румунськ. *cirlig* та ін., діал. *ломаґа* < *ломака*, *реваґа* < *ревака* і т.ін. Контакти з мовами, в яких функціонували окремі фонеми **g** і **h**, призвели до запозичення слів із проривним приголосним. Якби не було в нашій мові відповідного звука, навряд чи проривний **ґ** зберігався в засвоєних лексемах. У XII-XIII ст. звук **g** на письмі позначали недосконало через букву **к**, від XIV до початку XVII ст. його передавали за допомогою сполуки **кг**: *кгрунтъ, кгвалтъ, кганокъ, кгонта, фикга* тощо. Видатний філолог М.Смотрицький у своїй «Граматиці», надрукованій 1619 р., ввів у наш алфавіт спеціальну літеру **ґ** — графічний різновид грецької **г**, який використовувався в грецьких публікаціях в Україні з другої половини XVI ст. (а грецьку гаму в західноєвропейській та польській традиції цього часу вимовляли як **g**). Букву **ґ** закріпив в українській орфографії видатний філолог П.Беринда в своєму славнозвісному словнику «Лексиконъ славеноросскій...» (Київ, 1627). З цього часу буква **ґ** була присутньою в українських друкованих текстах у XVII — поч. XVIII ст. на всій території поширення української мови. Після розпорядження Петра I, за яким на Лівобережжі і в Києві дозволялося друкувати книги тільки церковно-

слов'янською мовою, причому так, щоб вони нічим не відрізнялися від російських, «дабы никакой розни и особого наречия не было», літера ґ використовувалася дедалі рідше, і при потребі почали знову вживати буквосполуку **кг** або латинську **g**: *цилюрикъ...* ***Кгерgель*** (1722 р.), *Кирило* ***Кгузъ*** (1729 р.), *полковникъ прилуцкій* ***Gалаgанъ*** (1746 р.), *гармашъ* ***Gанжа*** (1755 р.), *полтавский житель...* ***Gузенко*** (1756 р.), ***Інgулець*** (1745 р.) тощо[1]. Автор першої новоукраїнської граматики О.Павловський писав: *кгаланці, кганки, кгвалтъ!, кгныпець* «короткий у шевців ніж», *кгрынджолы, кгузікъ, кгуля*[2].

А П.Куліш, наприклад, вживав латинську букву **g**: ... *есть, верстовъ, може, пятнадцать одъ Смілоі,* ***Gерусівъ*** *Ярь*[3].

На українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, буква ґ не переставала використовуватися протягом усього XVIII—XX ст., щоправда, у XIX ст. непослідовно, залежно від уподобань автора або видавця.

Як зазначалося вище, циркуляром 1863 р. царського міністра Валуєва і так званим Емським указом імператора Олександра II в Росії було дозволено друкувати українською мовою художні твори та історичні пам'ятки, але з обов'язковим використанням виключно засобів російської орфографії. Знову поширюється позначення проривного приголосного **g** через сполуку **кг**, наприклад: *крыльце —* ***кганокъ****, почва —* ***кгрунтъ****, волдырь —* ***кгуля, кгуркгуля***[4].

---

[1] *Німчук В.В.* Дещо про графіку та правопис... — С. 15.

[2] *Павловскій А.* Грамматика малороссийского наречия. — СПб., 1818. — С. 38.

[3] *Записки* о Южной Руси / Изд. П.Кулиша. — СПб., 1856. — Т. 1. — С. 142.

[4] *Левченко М.* Опыт русско-украинского словаря. — К., 1874. — С. 14, 63, 119.

Після зняття в 1905 р. обмежень української мови в Росії в українських друках знову з'являється літера ґ[1].

Історії звука (фонеми) та засобів її передачі на письмі в свій час ми присвятили розгорнуту студію «Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія ґ»[2]. До історії ґ ми звернулися знову через те, що недавно акад. П.П.Толочко заявив: "Що вже говорити про цілком штучну літеру "ґ", якої ніколи не було в нашому алфавіті"[3], хоч цій літері виповнюється 380, а відповідному звукові — близько 900 років! А літери всі "штучні", бо вони — умовні графічні знаки. П.П.Толочко схвалює вилучення цієї старовинної й потрібної букви з українського алфавіту в 1933 р.: "Переконаний, що це був правильний крок і незрозуміло, чому 1990 р. вирішили знову повернутися до вживання цієї літери. Швидше за все це була поступка тому ж таки тискові із-за океану. Деякі наші ревнителі чистоти української мови буквально п'яніли від захоплення цим актом, називали літеру "ґ" не інакше, як реабілітованою"[4].

Але зовсім іншої думки були і є видатні діячі української культури й лінгвісти 40—80 рр. XX ст. та й нині. Вони усвідомлювали, що ліквідація ґ збіднила українську графіку й позбавила літературно-писемну мову знака для передачі звука, який у письменстві XIII—XX ст. передавався через **к, кг, g** і **ґ**. Якраз у час, коли швидко розвивалася середня й вища освіта, відбувалося масове оволодіння літературною мовою, а словниковий склад мови поповнювався новими інтернаціоналізмами, з аз-

---

[1] *Німчук В.В.* Зазнач. праця. — С. 12.

[2] *Мовознавство.* — 1990. — № 6. — С. 3—10; — 1991. — № 1. — С. 9—18; — 1991. — № 3. — С. 12—21.

[3] *Толочко П.П.* Зазнач. праця. — С. 10.

[4] *Толочко П.П.* Зазнач. праця. — С. 11.

буки викинуто засіб позначення окремої фонеми. А це, звичайно, мало негативні наслідки для звукової системи мови. Під впливом друкованої продукції, особливо масової преси й художньої літератури, з «нівельованою» однією буквою г почав зникати звук [g] не тільки з нових і новітніх запозичень (звідки широким масам було знати, як вимовляти слово!), а й з узвичаєних, давно засвоєних і суто українських лексем. І наслідки дали себе знати досить скоро. Враховуючи цей факт, правописна комісія у складі заступника Голови РНК УРСР М.Бажана, Народного Комісара Освіти УРСР П.Тичини, а також Л.Булаховського, М.Рильського, Ю.Яновського вважала за необхідне повернути до українського алфавіту букву ґ. На нараді українських діячів освіти й культури в Уфі 26 квітня 1943 р. акад. Л.Булаховський, знайомлячи присутніх із проектом правопису, зазначив, що в основу кодексу покладено правила, вироблені ще в Києві (проект завершено в грудні 1942 р.).

Надсилаючи першому секретареві ЦК КП(б)У М.С.Хрущову текст стенограми наради[1] в справах правопису, М.Гречуха в довідковій записці стосовно поновлення літери ґ в українському правописі зазначив: "Безперечно вірно, що комісія і головний редактор, хоч і з деяким ваганням, але все ж таки вирішили поновити в українському алфавіті літеру "ґ".

При розгляді нового проекту українського правопису комісія дотримувалась одного з принципів, щоб український правопис в основному далеко не відходив

[1] Стенограма наради в справі обговорення проекту нового українського правопису... — Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. будівництва Української РСР., ф. № Р 2., оп. 7. — Т. 11. — Од. зб. 787. — Спр. 116. — С. 33—34. Проект підготував Л.Булаховський за участю науковців Інституту мови і літератури (Український правопис. — К., 1946).

від російського правопису. Це вірне. Але мотиви, на які посилались деякі товариші при обґрунтуванні потреби в поновленні літери "ґ" в українському правописі, не досить чітко зрозумілі.

У даному випадкові широке вживання літери "ґ" в європейських мовах і в російській літературній вимові якраз і не може в якій би то не було мірі впливати на вирішення, так би мовити, долі літери "ґ" в українському правописі.

Посилання на ці мотиви може якраз привести до перебільшення ролі літери "ґ" в українському правописі і, звичайно, може потягти за собою цілий ряд зайвих правил, винятків і приміток, а то і викривлень.

Звичайно, ми повинні дбати, щоб культурна, освічена людина з України знала мови і інших народів, і особливо уміла добре володіти російською мовою за всіма правилами фонетики та морфології, щоб уміла вимовляти, скажімо: *Ґорький, Ґоголь* [!], *Новґород, Ґенуя, Ґааґа*[!], але щодо літери "ґ" в українському правописі, то це прямого відношення якраз і не має. Бо як би ми не намагались вплинути на фонетику української мови, такі слова завжди будуть вимовлятись в українській мові як: "Горький", "Гоголь", "Новгород", "Генуя", "Гаага", а не: "Ґорький", "Ґоґоль", "Новґород", "Ґенуя", "Ґааґа [!]".

Основним і, можна сказати, лише єдиним мотивом для поновлення літери "ґ" є тільки вимога української народної мови. Бо насправді, виключення з алфавіту літери "ґ" зовсім позбавить можливості відбити і на письмі, і в літературі такі часто і повсемісно вживані в народній мові слова, як: "ґедзь, ґудзик, ґава, дзиґа, ґерлиґа" тощо. Які мимоволі і всупереч всяким іншим правилам фонетики і морфології будуть звучати так, як вони насправді склалися в народній мові.

Отже, краще було б, щоб роль літери "ґ" в українському правописі була абсолютно обмежена, тобто призначена виключно для слів: *ґедзь, ґава, ґудзик, дзиґа, ґерлиґа, ґринджоли, сновиґати, ремиґати*... Цей перелік слід доповнити ще подібними словами, коли вони є, і на цьому поставити крапку" [1].

Але згодом справи склалися так, що, за дотепним висловом О.Боярчука, крапку поставили на самій літері[2].

Хтось (чи особи) з найвищих інстанцій втрутився у правописні проблеми і під приводом необхідності якнайтіснішого зближення української й російської мов примусив акад. Л.Булаховського змінити попередню думку про потребу повернення в українську абетку літери ґ. Стали наводитися й інші "аргументи" проти ґ — ніби наявність г і ґ буде перешкодою при засвоєнні української мови представниками інших національностей, створить труднощі в друкарнях і "поставить радянський «Український правопис» на одну дошку з правописом, яким користуються зарубіжні українці..." [3] Тодішній міністр освіти П.Тичина вперто не хотів підписувати правопис без поновлення в нім літери ґ. І тільки після того, як президент АН УРСР О.Богомолець сказав йому: "щодо букви ґ є пряма вказівка Й.В.Сталіна", П.Тичина перестав чинити опір і підписав «Український правопис», який став чинним із 1946 р.[4]

Відомий мовознавець М.Ф.Наконечний — носій зразкової української орфоепії — в 1951 р. підкреслював

---

[1] *Там же*. — С. 19—21.

[2] *Боярчук О.* Передостання спроба // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 19.

[3] *Тельнюк С.* Нарком освіти УРСР П.Г.Тичина: У ті найважчі роки // Рад. освіта. — 1989. — 10 січ. — С. 4.

[4] *Там же*. — С. 4. Про ці факти С.Тельнюку розповіли П.Тичина та його дружина Лідія Петрівна.

наявність приголосного в широковживаних словах *аґрус, ґава, ґандж, ґвалт, ґвинт, ґедзь, ґирлига, ґелґотати, ґиґнути, ґля, ґніт, ґринджоли, ґрати, ґудзь, джиґун, дзиґа, дзиґарі, дзиґлик, дриґати, ремиґати, риґувати, ґречний* та ін., але при цьому писав, що "в основній масі слів іншомовного походження як на місці **h**, так і на місці **g** маємо в українській мові звичайне для неї фрикативне **h**: *педаhоh, аhроном, hеоhраф'іjа, h'іhант, маh'істрал'*... У власних іменах (напр., особових, переважно рідше вживаних) можливе у вимові **g**: *gpig, gete* і под." [1].

Занепадання фонеми /g/ в українській мові через відсутність букви для її передачі констатують дослідники в 50-х роках[2].

Питання про повернення в українську азбуку літери ґ порушувалося у 1963-1964 рр. при обговоренні заходів щодо вдосконалення «Українського правопису» 1946 р.[3] Проте до побажань, висловлених у пресі й усно, фахівці, які працювали над змінами в українській орфографії, не прислухалися. В «Українському правописі» 1960 р. видання букви ґ немає. За повернення її в українську абетку виступив у 1969 р. Б. Антоненко-Давидович[4], проте його аргументів представники правописної комісії АН УРСР тоді не прийняли[5].

---

[1] *Наконечний М.Ф.* Фонетика // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. — К., 1951. — Т. 1. — С. 193—194.

[2] *Тимошенко П.Д.* Про звук G в українській мові і його передачу на письмі // Укр. мова в школі. — 1954. — № 2. — С. 71.

[3] *Москаленко А.А.* Думки про сучасний правопис // Там же. — 1963. — № 2. — С. 77; *Стрільців П.С.* Спрощений правопис — краща грамотність // Там же. — 1963. — № 5. — С. 68; *Добош В.І.* Уваги до правопису // Там же. — 1964. — № 1. — С. 73.

[4] *Антоненко-Давидович Б.Д.* Літера, за якою тужать // Літ. Україна. — 1969. — 4 листоп. — С. 3.

[5] *Русанівський В.* За чим тужити? // Там же. — 1969. — 28 листоп. — С. 4.

Пізніше питання про повернення українській графіці старовинного засобу передачі проривного приголосного спалахнуло з новою силою[1]. Українському правописові буква ґ була і є конче необхідною. Однак одразу ж виникло запитання: де, в яких словах треба вживати ґ. Історія висунула кілька варіантів розв'язання проблеми — ґ пишемо: 1) в усіх українських словах (засвоєних чи питомих, апелятивах і онімах) та всіх іноземних запозиченнях, незалежно від хронології; 2) в усіх таких самих українських словах, але в іноземних — тільки у власних найменуваннях; 3) в усіх таких самих українських словах, у порівняно недавніх і нових запозичених апелятивах та в усіх іншомовних власних назвах; 4) тільки в діалектологічних записах, етимологічних розвідках, при транслітерації текстів як пам'яток української мови і культури.

Зважаючи на аргументи фахівців, побажання широкої громадськості, Правописна комісія при Президії АН УРСР восени 1989 р. ухвалила повернути літеру ґ в український алфавіт і встановила правило: буква ґ вживається для передачі зімкненого приголосного як в українських словах, так і в давно запозичених і зукраїнізованих, напр.: *аґрус, ґава, ґазда, ґандж, ґанок, ґатунок, ґвалт, ґвалтувати, ґеґати, ґедзь, ґелґотати, ґерґотати, ґерґотіти, ґиґнути, ґирлиґа, ґлей, ґніт* (у лампі), *ґоґель-моґель, ґрасувати, ґрати* (іменник), *ґратчастий, ґречний, ґринджоли, ґрунт, ґудзик, ґуля, джиґун, дзиґа* та ін. і похідні від них, а також у прізвищах

[1] *Боярчук О.* Доля проскрибованої літери // Пам'ятки України. — 1989. — № 2. — С. 34—35; *Аврахов Г.* Живої мови неув'ядна сила // Україна. — 1989. — № 6. — С. 11—12; *Аврахов Г.* Яблуко без... соку // Там же. — 1989. — № 34. — С. 18—19; *Піддубний В.* В оборону літери ґ в українській мові // Дзвін. — 1990. — № 3. — С. 144—145.

Ґалаґан, Ґудзь і под.[1] У примітці до правила зазначено: "У власних назвах іншомовного походження етимологічний **g** згідно з усталеною традицією вимовляється як **г**: проте збереження **g** у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже...: *Гданськ* і *Ґданськ, ... Гете* й *Ґете*" [2].

Необхідно підкреслити, що в поверненні ґ до української абетки діаспора прямої участі не брала. Реабілітації букви ґ домагалися інтелігенти, насамперед фахівці-філологи тодішньої Радянської України часу так званої перебудови. На засіданнях Орфографічної комісії при Відділенні літератури, мови й мистецтвознавства АН УРСР в кінці 1989 р. точилися гарячі суперечки навколо проблеми репресованої букви. Прихильники повернення букви ґ до української графіки доклали багато зусиль, щоб переконати своїх опонентів у потрібності й корисності такого кроку[3]. Одним із їхніх аргументів, які зіграли на користь повернення до алфавіту букви, був факт, що її в свій час обстоювали М.Бажан, П.Тичина, М.Рильський, лінгвіст-академік Л.А.Булаховський.

Проте нині чинне правило вживання ґ сформульоване не зовсім досконало, бо фактично її дозволено писати лише в тих прізвищах, що є похідними від загальних назв, у складі яких є ґ. До того ж друга частина примітки до параграфа суперечить першій, бо коли вимова гортанного г в іншомовних власних назвах має усталену традицію, то звідки береться ґ в орфоепії? І щодо вживання літери ґ має діяти основна засада нашої

---

[1] *Український* правопис. — 3-є вид., випр. й доп. — К., 1990. — С. 20.

[2] *Там же.*

[3] У контексті цих суперечок ми написали свою цитовану вище статтю про історію звука й букви ґ в українській мові.

орфографії: українські слова пишуться згідно з їх вимовою. У зв'язку з цим правило треба доповнити вказівкою, що буква ґ вживається в усіх українських прізвищах, у тому числі неспіввідносних з апелятивами, переліченими вище (напр.: *Ґжицький, Ґерус*), і топонімах (напр.: *Ґорґани, Ґаничі*). До цього треба додати, що з ґ пишуться відповідні діалектні слова, що потрапляють у писемні тексти, у тому числі літературно-художні (напр.: *леґінь, ґавра* «печера»).

У зразках відмінювання необхідно подавати й іменники з основою на ґ, адже у відповідних відмінках перед флексією і вона чергується з дз: *ґирлиґа — ґирлидзі* та дж *ґирлиджечка*.

Складніше стоїть справа з правописом г і ґ в запозичених лексемах. Втручання в правопис державно-політичних сил і відсутність букви ґ у нашій академічній орфографії протягом понад 50-и років є причиною того, що нині широкий загал не знає, в яких іншомовних словах згідно з орфоепією (орфографією) мови-джерела писати г і в яких писати ґ. Цілковите повернення до складних рекомендацій УП 28 знову призвело б до хаосу.

Повне повернення України в європейський культурний ареал, поновлення безпосередніх контактів української мови з західноєвропейськими врешті-решт допоможе новим поколінням вживати **h** і **g** в запозиченнях відповідно до вживання їх у мовах-донорах запозичень. На відміну від російської та південнослов'янських мов, українська мова, як і романські, германські та багато інших мов світу має окремі фонеми **г** та **ґ**. Ця риса, а також твердість приголосних перед **е** та **и** зближує звукову систему української мови з системами західноєвропейських. Вживаючи **г** на місці **g** у запозичених із від-

повідних мов словах, ми виглядаємо якимись недоріками в очах європейців. Звичайно, більшість із українців нинішнього покоління, що навчилися орфографії в добу заборони букви **ґ** (а з нею і звука — фонеми), мають і матимуть певні труднощі з написанням її, але вони — здоланні. Адже навчилися люди правильно вимовляти приголосну **ф** — фонему (звук) зовсім чужий слов'янській системі. І коли й нині часом чуємо з уст інтелігентних людей *хвакт, хвізика, мікрохвон* і под., доброзичливо посміхаємося. Доброзичлива посмішка з'являється на наших устах і тоді, коли нині чуємо ґіперичну вимову **g** там, де в іншомовних словах потрібно б вимовляти **h**. Але це — труднощі перехідного періоду. Колись все стане на свої місця.

На сучасному етапі вважаємо за доцільне вернутися до правил 1919—1921 р. і проекту УП 26, що веліли в іншомовних запозиченнях — загальних назвах писати **г**, незалежно від того, **h** чи **g** вони мають у мовах-джерелах, а в топонімах й антропонімах писати **г** та **ґ** відповідно до того, з **h** чи **g** звучить і пишеться назва в мові, з якої слово до нас прийшло (крім давно засвоєних, зокрема через грецьку мову — *Англія, Єгипет, Рига* та ін.). В апелятивах можна допустити паралельне вживання **г** та **ґ** відповідно до приголосних у мові-джерелі запозиченні: *гума — ґума* і т. д. Побоювання, ніби вживання **ґ** в іншомовних запозиченнях витіснить характерний український **г**, наблизить українську звукову систему до російської або польської[1] тощо, цілком невиправдані[2] . Скільки б не було в нас іншомовних слів із **ґ**,

---

[1] Пор.: *Демчук С. (Запорожець М.).* Дещо про ґеґекання і таке інше // Наше слово. — 1996. — № 36(2041). — 8 верес. — С. 7.

[2] Пор.: *Лесів М.* Про правопис треба говорити спокійно // Наше слово. — 1996. — № 41(2046). — 13 жовт. — С. 9.

вони ніколи не зруйнують фонологічної структури української мови, а тільки підтримають те (ґ), що в ній існує принаймні з другої половини XII—XIII ст. внаслідок незалежного розвитку на власному ґрунті. Розрізнення **h** та **g** в запозичених словах нічим не порушило систем чеської та словацької мов, у яких в слов'янських словах маємо **h**, та системи польської мови, у якій лексеми слов'янської спадщини зберігають **g**. До того ж до нас приходять нові іншомовні слова із звуком **г(h)**.

Аргумент проти **ґ**: у нашому селі так не кажуть — далекий від наукового розуміння фактів мови.

Особливо важливо розрізняти **г** і **ґ** в антропонімах, носіями яких є або були іноземці. Адже імена й прізвища як засіб ідентифікації особи і в українській мові повинні писатися й звучати максимально (наскільки це дозволяють фонетичні ресурси) наближено до написання й вимови їх у мові носіїв антропонімів. С.Караванський недавно навів влучний приклад цього. У нас тепер прізвище віце-президента А.Ґора пишуть і вимовляють *Гор*, а по-англійському слово *whore*, що вимовляється *h:or*, позначає жінку з невисокими моральними якостями. Отже, треба писати *Йоганн Фольґанґ Ґете, Ґрета Ґарбо, Віктор Гюґо* і т.д.[1]

У правописі питомих українських та засвоєних давно іншомовних слів нині проблем небагато: покоління орфографістів виробили досить чіткі й виправдані правила написання таких лексем. Але в цій ділянці орфографії назріли зміни, які далі розглянемо.

У проекті (с. 11) та УП 27 (с. 5) чітко сформульовано правило вживання апострофа. В них пропоновано не

---

[1] Звичайно буквою **ґ** треба передавати **g** при транскрипції іншомовних слів і виразів в українському контексті: *Ґутен таґ!* «Добрий день».

писати його перед групою приголосних. Починаючи з УП 45(46) (с. 8) зроблено виняток, коли перед губним є приголосний **р**: *верф'ю, верб'я*. У редакції 1960 р. (с. 11) до цих слів додано в ілюстрації слова *торф'яний, черв'як*. Згідно з цим правилом у «Словнику української мови» лексему *полбяний* написано без апострофа[1]. Проте в правописному словнику надруковано її з апострофом: *полб'яний*[2]. Напевне, у правилі треба сказати, що апостроф не пишемо, коли перед губним приголосним є приголосні **р** та **л**.

У середовищі мовознавців дискутується правило написання слів із елементом **пів**. Справді, чинна настанова недосконала: "Разом пишуться... е) Складні іменники з першою частиною **пів-**, **напів-**, **полу-**: *піваркуша, півгодини, півдюжини, півкарбованця, півколо, півмісяць, півогірка, пів'яблука; напівавтомат, напівоберт; полукіпок, полумисок*. Примітка: Перед іменниками — власними іменами **пів-** пишеться через дефіс: *пів-Європи, пів-Києва*"[3]. Насправді тут ідеться не про складні, а префіксальні іменники з префіксами **напів-**, **полу-**. Такими є й частина слів із префіксом **пів-**: *півколо, півмісяць*. А там, де маємо **пів** та іменники в формі родового відмінка, йдеться про своєрідні сполуки іменників із словом **пів** у значенні "половина". Унаслідок прийнятого орфографічного правила у словники вводяться неіснуючі лексеми, які тлумачаться через іменник ***половина***: *піваркуша* "половина аркуша", *півбока* "половина бока", *піввагона* "половина вагона", *піввідра* "половина відра", *піввіку* "половина сторіччя" і т.д., і т.д.[4]

---

[1] *Словник* української мови. — К., 1976. — Т. 7. — С. 61.

[2] *Орфографічний* словник української мови. — К., 1994. — С. 554.

[3] *Український* правопис... 1990. — С. 85.

[4] *Словник* української мови. — К., 1975. — Т. 6. — С. 377.

На відміну від російської мови, на правопис якої елемента **пол** досі орієнтують українське правило, в українській мові існує слово (невідмінюване) **пів**, яке однозначно тлумачать як "те саме, що половина", щоправда, з додатком "у визначенні часу"[1], бо укладач не міг собі дати ради через недосконалість у нашій чинній орфографії.

Гадаємо, що доцільно встановити правило: Сполуки слів із **пів** у значенні «половина» пишемо окремо: ***пів** аркуша, **пів** кавуна, **пів** яблука, **пів** Києва, **пів** Європи, о **пів** на першу, було вже **пів** восьмої години* і т.д. Їх треба відрізняти від похідних іменників із елементом **пів-**: *південь, півдуга, півколо, півмавпа, півмісяць, півпальто, півсон* і т.д.; прикметників: *пlivвіковий, півгодинний* і т.д.; присудкових слів: *пiвбіди, півлиха* та числівників: *півтора, півтораста* (діал. *півдруга, півтретя* і т.ін.).

Великою заслугою лінгвістів, що працювали над «Українським правописом» у 1925—1927, 1928 рр. було те, що вони кодифікували морфологічну систему писемно-літературної мови, адже підневільне становище українців у XVIII — поч. XX ст. не давало змоги виробити соборні норми в цій галузі її структури. Правопис закінчень кодифіковано насамперед з уваги на наявність двох варіантів (галицького і наддніпрянського) літературної мови та діалектне розмаїття. Морфологія, кодифікована в 1928 р., за кількома винятками, не зазнала суттєвих змін у всіх наступних виданнях «Українського правопису» аж понині.

Другий розділ «Українського правопису» — «Правопис закінчень відмінюваних слів» (щоправда, в окремому параграфі йдеться і про невідмінювані слова — дієприслівники) досі зберігається в орфографічному коде-

---

[1] *Там же.* — С. 376.

ксі, незважаючи на те, що граматичну систему діти й юнацтво вивчають у школах, гімназіях, коледжах.

Здавалося б, що тепер уже не варто включати в корпус правопису граматичних елементів. Та це ще рано. Внаслідок русифікації навіть у мовленні людей, що загалом володіють українськими літературними нормами, частенько використовуються структури, що суперечать сформованій віками системі української мови. Щоб запобігти подальшій суржикізації граматичної системи української мови, у формі уваг, приміток, виділених прикладів, необхідно застерігати користувачів від уживання таких типових позанормативних граматичних елементів.

На нашу думку, в правописному кодексі необхідно підкреслити:

1. Послідовне вживання спеціальної форми кличного відмінка в іменниках чоловічого та жіночого роду однини і ніколи форми, що збігається з називним. Адже, наприклад, щодня чуємо в відповідній ранковій телепрограмі:

"*Доброго ранку, моя Україно, доброго ранку рідна земля!*"

2. Недопустимість уживання при числівниках **два**, **три**, **чотири** форм із флексією **-а**: *два учня, чотири робітника* і под. замість нормативних *два учні, чотири робітники*.

3. Ненормативність уживання форм давального відмінка замість місцевого відмінка множини при прийменникові **по** — *по вулицям, по будинкам, по містам* замість *по вулицях, по будинках, по містах*.

4. Неправомірність вживання форм вищого ступеня в значенні найвищого, зокрема форми **вищий** замість **найвищий**: ***вища*** *ліга*, ***вищий*** *сорт* (ґатунок), ***вища*** *міра*

*покарання, **вище** командування* і т. д. замість ***найвища** ліга, **найвищий** сорт, **найвища** міра покарання, **найвище** командування* тощо [1], **кращий** замість **найкращий**: ***кращі** в світі гравці* замість ***найкращі** в світі гравці* і т. ін. Наприклад, читаємо: *Сергій Ребров — кращий футболіст України* [2].

5. У нас до мінімуму зійшло вживання форм наказового способу дієслів у першій особі множини в закликах: ***оберемо** найкращих* замість ***оберімо***; ***будемо** уважні* замість ***будьмо***; ***ідемо*** замість ***ходім(о)*** і т. д. Це явний вплив російської мовної системи, в котрій немає спеціального морфологічного засобу для вираження наказовості-спонукальності: вона збігається з формою першої особи множини дійсного способу: ***изберем** лучших, **будем** внимательны* і т. д. Витісненню українських форм сприяла суспільна психологія доби тоталітаризму. Те, до чого закликала керівна і спрямовуюча сила суспільства, конче необхідно виконувати, отже, не ***виконаймо** п'ятирічку за чотири роки!* а таки ***виконаємо** п'ятирічку...* «Український правопис» мав би застерігати: не вживати форм дійсного способу замість форм наказового. Можливо, не зайвим було б застереження проти надмірного вживання спонукальних сполук типу: *давайте **заспіваємо*** (рос. *давайте споем*) замість ***заспіваймо*** і т. д.

Нині найбільші суперечки в середовищі фахівців і ширшої громадськості ведуться навколо флексій родового відмінка однини іменників третьої відміни та слів четвертої відміни з суф. **-ен-**.

В академічних «Найголовніших правилах...» встановлено норму: "У словах жіночого роду, що кінчаються на приголосний звук, треба писати в родовому відмінкові

---

[1] Пор.: *Русско*-украинский словарь. — К., 1968. — Т. 1. — С. 222.

[2] *Шлях* перемоги. — 1997. — Ч. 1/2. — С. 8.

однини **-и**, а в давальному й місцевому однини та називному й знахідному множини треба писати **-і**; напр., род. відм. — *з ночи, коло печи, з подорожи, цієї соли, нічної тіни, без сповіди, без відповіди, з радости, до смерти...* Виняток *в осени* "(с. 9). Таке ж правило було і в проекті УП 26: " **-и** мають ... б) Усі речівники жіночого роду на приголосний ...: *з радости, без подорожи, до ночи, від розкоши, крови, твари, молоди, поморози, соли, тіни, Роси, артіли, морали, матери ...*" Тут же сказано, що **-и** мають "усі речівники ніякого роду з паростками **-ят** (після **ж, ч, ш, щ -ат-**), **-ен-**: *до теляти, горщати...* і слово *імени*" (с. 35).

УП 28 правило щодо флексії родового відмінка однини іменників жіночого роду третьої відміни дає трохи інші рекомендації: "**-и** мають <...> б) Іменники жіночого роду III відм. ... на **-ть** за другим приголосним: *від радости, з вісти, до смерти, без чверти* ... Також винятково: *до осени, без соли, крови, любови, Руси*" (с. 35). Стосовно іменників середнього роду сказано, що в родовому однини **-и** приймають слова "з паростками **-ят** (після **ж, ч, ш, щ -ат-...**): *до теляти, горщати* ... і слово *імени*" (с. 35).

УП 33 скасував це правило щодо іменників III відміни: "Родовий, давальний відм. має закінчення **-і** (с. 41): *вісті, тіні, подорожі*" (с. 31, таблиця), яке діє понині. Проте УП 33 залишає флексію **-и** формі у назв середнього роду з суф. **-ен-**: *імени* (с. 42).

Історично іменники III відміни колишньої **-і-**основи в родовому відмінку однини мали флексію **-и**: *ночи* і под. За аналогією до них закінчення **-е** було витіснене флексією **-и** в родовому відмінку іменників колишніх **-u-** (**-ъv-**)-основ: *свекърве — свекърви*. Іменники колишніх **-і-** та **-u**-основ стійко зберігали флексію **-и** на

всій українській етнічній території. Лише в другій половині XVII ст. в актах з терену Гетьманщини зрідка фіксується закінчення **-ѣ** (тобто **-і**) в результаті впливу іменників колишньої **-ja**-основи (*земля — землѣ > земл'і*): *з Березанѣ*, прошу *милостѣ, кровѣ, любовѣ* (Пирятинські акти[1]). Панівною і на цих теренах залишалася флексія **-и**: *речы, пам'яти* (Бориспільські акти), *любови, корысты, отповѣди* (Полтавські акти), *для памяти* (Пирятинські акти)[2]. Пор. ще 1583 р. в Житомирській актовій книзі: *на запя(ст)ю троха продрано до крывѣ*[3], але там же: *на вчине(н)е справедливости*, *єго мл(с)ти* та ін.

У XIX ст. стійко зберігалася флексія **-и**. Полтавець І.Котляревський вживає тільки давню флексію: *И **солы** крымкы и бахмуткы; Въ отравлену ѣи утробу Наклала **злосты**, мовъ бы бобу; Къ Лависи одъ **любвы** бувъ въ гори; Позволь тила убытой **раты**, Як водится, земли предаты; Летыть Трояньцивъ обозрыты, Роздуть въ ныхъ **храбросты** огонь*[4].

Основоположник новоукраїнської літературної мови Т.Шевченко, до якого так часто апелюють «ревнителі» української мови, котрим у всьому незвичному або неприйнятному для них увижаються підступи галичан і діаспори, вживав у третій відміні тільки споконвічну флексію **-и** (графічно, за російською системою — **-ы**) в родовому однини та називному відмінку множини іменників третьої відміни: *Пошли тоби Матер-божа Тіи*

[1] *Самійленко С.П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К., 1964. — Ч. 1. — С. 146.

[2] *Там же.* — С. 145.

[3] *Актова* книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) / Підгот. до видання М.К.Бойчук. — К., 1965. — С. 69.

[4] *Виргилиева* Энеида, на малороссийский язык переложенная И.Котляревским. — Харьков, 1842. — Ч. II. — С. 9; Ч. IV. — С. 27, 37; Ч. V. — С. 28; Ч. VI. — С. 46—74.

***благодаты** Всего того, чого маты Не зуміе д а т ы; Безъ **сповиды** святои умирають; Гуляючи якъ той казавъ Шматокъ хлиба з з и с т ы Иды жъ доню, а ты сыну, Послухаешъ **висты**[1].*

У частині говорів української мови ішов процес вирівнювання флексій іменників за першою відміною, за якою змінювалась абсолютна більшість слів жіночого роду.

До початку XX ст. процес витіснення флексії **-и** через **-і** в говірках південно-східного й частково північного наріччя української мови зайшов досить далеко в іменників, основи яких закінчуються не на групи приголосних, тому граматисти — вихідці з цих діалектних ареалів не подають одноманітної флексії в родовому відмінку однини іменників третьої відміни. Наприклад, Є.Тимченко подає: ***реч-і*** (*річі*), *тіни* (*тіні*), *части, вдячности матери*[2]. Б.Грінченко в своєму букварі «Українська граматика до науки читання й писання» (Київ, 1907, 1917) у родовому відмінку однини іменників третьої відміни поруч із флексією **-і** вживає **-и**: *мудрости, смерти, соли*[3]. М.Гладкий у парадигмі третьої відміни в родовому однини фіксує форми: *печі, тіні, матері*, але *части, свідомости, любови*[4].

М.Грунський та Г.Сабалдир у "зразках деклінації речівників жіночого роду" подають у родовому відмінку

---

[1] *Шевченко Т.* Три літа / Автографи поезій 1843—1845 років. — К., 1966. — С. 15, 62, 54.

[2] *Тимченко Є.* Українська граматика. — К., 1907. — Ч. 1. — С. 113—114.

[3] *Статєєва В.* Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX — початку XX ст. — Ужгород, 1997. — С. 244.

[4] *Гладкий М.* Практический курс украинского языка для учительских семинарий, учительских курсов и старших классов средних учебных заведений. — Житомир, 1918. — С. 33.

однини іменників третьої відміни: *вдячности,* але *податі, ночі, речі*[1].

Найповнішу картину поширення флексій **-и** або **-і** в українських говорах нині дає Атлас української мови. У ньому скартографовано тільки форми лексем *сіл'* та *ніч* у першому томі ("Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі") та слів *сіл', ніч, л'убоў* у другому (Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі). На жаль, тут немає зовсім матеріалів про форми родового відмінка однини іменників із суфіксом **-ість** та інших слів третьої відміни, котрі мають у кінці групу приголосних (наприклад, *кіс'т', мас'т'*).

На території першого тому Атласу української мови північну межу поширення форм родового відмінка *соли* на Лівобережжі можна окреслити приблизно так: північніше від с. Сувид Вишгородського р-ну — с. Козари Носівського р-ну Чернігівської обл. — м. Ніжин Чернігівської — с. Обмачів Бахмацького р-ну Чернігівськ. обл., далі — на південь від р. Сейм. На Правобережжі форма *соли* функціонує то в ширшій, то вужчій смузі вздовж за течією Дніпра та на північ від Дністра. У багатьох говірках форма *соли* функціонує паралельно з формою *сол'і*[2].

Форма *ночи* поширена на Правобережжі на північ від умовної лінії: нижче м. Бердичева Житомирської обл. — м. Фастів та Васильків Київської обл., на Лівобережжі: від с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. на північний схід — південніше м. Прилук Чернігівської обл. — на захід від м. Ромни Сумської обл. —

---

[1] *Грунський М., Сабалдир Г.* Практичний російсько-український словник ділової мови. — К., 1924. — С. 165.

[2] *Атлас* української мови. — Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. — К., 1984. — Карта № 190.

на захід від м. Конотоп цієї обл. — на північ від р. Сейм у межах Сумської обл.[1]

В ареалах, охоплених другим томом Атласу української мови, панівними є форми на *-и* в родовому відмінку іменників жіночого роду на приголосний: *соли, тіни, ночи, л'убови (л'убви)*, причому форми типу *ночи, л'убови (л'убви)* засвідчуються в далеко більшій кількості говірок, ніж форми *соли*[2].

Дослідник полтавських говорів В.С.Ващенко твердив, що в них варіантність флексій **-и** та **-і** спостерігається в записах живої мови XIX ст., але в записах середини XX ст. закінченню **-і** переважає й "помічається тенденція до звуження обсягу застосування форми на **-и**. Можливо, що таке звуження відбувається під впливом літературної норми"[3]. Очевидно, флексія **-і** витісняє **-и** в родовому відмінку іменників жіночого роду на приголосний під впливом літературної мови (навчання в школі!) і на інших теренах України.

Для збереження традиції чіткішої диференціації флексій іменників третьої відміни (адже тепер однакові флексії вони мають у родовому, давальному, місцевому відмінках однини й називному та знахідному множини), для розширення стильових можливостей необхідно зберегти, відновити як нормативне закінчення **-и**, визначивши чіткі правила його застосування. Тут є дві змоги — вернутися до УП 28 або рекомендувати паралельні флексії **-і** та **-и**: *вісті — вісти, радості — радости, ночі — ночи, солі — соли* і т. д., адже нині нормативними є па-

---

[1] *Там само.* — Карта № 191.

[2] *Атлас* української мови. — Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988. — Карти № 174—175.

[3] *Ващенко В.С.* Полтавські говори. — Харків, 1957. — С. 107—108; *Самійленко С.П.* Зазнач. праця. — С. 146—147.

ралельні флексії відповідно дві в давальному (*робітникові — робітнику*) й три в місцевому (*на робітнику, робітниці, робітникові*) відмінках однини в іменників чоловічого роду другої відміни. У кожному разі дозволити вживання флексії **-и** в словах із основою на групу приголосних в художній літературі, як це було прийнято більшістю голосів на одному з засідань Національної правописної комісії, — наполовину розв'язати проблему. Велика частина органів масової інформації вже нині широко вживає флексію **-и** в родовому відмінку однини іменників третьої відміни з основою (коренем) на групу приголосних та в словах *сіль, осінь, кров, любов, Русь* (пор. офіційний титул *Патріарх Київський і всієї України-**Руси***). Цю практику треба узаконити, тобто повернутися до норми правопису 1928 р.

Староукраїнські пам'ятки документовують тільки закінчення **-и**, **-е** в іменників середнього роду колишніх **-n**-основ: *имени* і под.[1] Нам не відомі факти засвідчення в старовинних текстах форм із флексією **-і** (**-ѣ**) в іменах **-n**-основи. В І.Котляревського читаємо:

Пославъ послами до Латына
Одъ *имены* свого и чына[2].

М.Гладкий у парадигмі лексеми *ім'я* в родовому однини подає форми *ім'я, імени*[3].

Лише в другому томі Атласу української мови скартографовано форми родового відмінка однини іменників колишньої **-n**-основи. У них, як правило, збігаються форми родового відмінка однини з називним. Тільки в небагатьох посиланнях засвідчено як основні форми

[1] *Самійленко С.П.* Іменник // Історія української мови: Морфологія. — К., 1978. — С. 121.

[2] *Виргилиева* Энеида... — Ч. IV. — С. 22.

[3] *Гладкий М.* Зазнач. праця. — С. 29.

типу *вимен'і, с'імен'і, т'імени, імен'і.* Частіше вони виступають як паралельні до форм типу *імйа (імн'а).* Лише в поодиноких поселеннях Правобережжя відзначено форму *імени* [1]. Це, напевне, є наслідком впливу літератур-ної мови, зокрема надто поширених у час тоталітаризму найменуваннями заводів, колгоспів, організацій, закладів іменами видатних діячів культури, науки, освіти та, особливо, радянських функціонерів, де форма родового відмінка однини відповідного іменника ніколи не збігалася з формою називного однини: кінотеатр *імені Т.Шевченка,* консерваторія *імені Лисенка* і ніколи колгосп *ім'я Т.Шевченка* і под.

Вважаємо, що треба повернути норми 1927 і 1933 р., вживати *імени* і под., і таким чином усі іменники четвертої відміни в родовому відмінку однини матимуть одну, без винятків, флексію **-и**: *дитяти, імени* тощо. За повернення флексії **-и** в родовому відмінку однини іменникам колишньої **-n**-основи висловився недавно акад. Ю.Шевельов [2].

Найбільше нерозв'язаних проблем існує в правописі слів іншомовного походження (з ними здебільшого мають клопіт і представники культур інших народів).

Насамперед зупинимося на проблемі вживання йотованих голосних після голосних та на початку слова.

Уже найдавніші слов'янські пам'ятки засвідчують усунення гіатусу в іноземних словах через йотацію голосних після **і**, наприклад: *дияволъ (διαβολος), дияконъ (дьяконъ), диякъ (дьякъ) (διακονος, διακων), дияпсал(ъ)ма (διαψαλμα)*[3]; *патриярхъ (πατριαρχης)*[4], *Маркиянъ (μαρ-*

---

[1] *Атлас* української мови. — Т. 2. — Карта № 207.

[2] *Шевельов Ю.* Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Березіль. — 1995. — № 7—10. — С. 165.

[3] *Slovník* jazyka staroslověnskehé. — Praha, 1966. — D. 1. — S. 483—485.

[4] *Там само.* — D. III. — S. 21.

κιανός)[1] тощо. Це ж явище спостерігається й у східно-слов'янських пам'ятках найдавнішого періоду, наприклад: *дияволъ, диякъ (дьякъ), диялектика*[2], ***каяфа** давыи с[ъ]вѣтъ **июдѣємъ***[3], *тивунъ* < *тиунъ*[4]. Пор. ще: *Иванъ* < *Иоаннъ*.

Пам'ятки української мови вже з XIII-XIV ст. фіксують вставний **в** після **и (і)** перед **о**, після **а** перед **у**. Наприклад, у Луцькому євангелії XIV ст. задокументовано: *Капернавумъ, Ивонинъ (<Ионинъ), легивонъ, Фавустъ*[5]. Вставні **й**, **в** спостерігаються і в текстах наступних століть, наприклад: *дьıаконъ* (1322 р., 1492 р.), *село Ивонинцы* (1499 р.; від *Ивона* < *Иоана*), *Ларивунъ* (1366 р. від *Иларионъ*)[6], *Лукьѧнъ* (1385 р.)[7], *патріярхъ* (1401 р.)[8], *Мрія. иіаковлѧ, Исаиіа, Якимъ* (1489 р.)[9], *Рускій Діѧле(к)тъ* (1596 р.)[10], *diadematus — дїядимою вѣнъчанъ, dialectica — діялектика, dialogus — собесѣдованіє, діялогъ, diasatyrion — дїясати(р), врачевство; hyacynthus — іяки(н)фъ, сине-*

---

[1] *Там само.* — D. II. — S. 190.

[2] *Словарь* древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Глав. ред. Р.И.Аванесов. — М., 1989. — Т. II. — С. 469—473.

[3] *Євсевієве* євангеліє 1283 р. — Рукопис. — С. 91.

[4] *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1903. — Т. III. — С. 961—963.

[5] *Бузук П.* З історичної діялектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. // Збірник Комісії для дослідження історії української мови / Ред. А.Кримський та М.Драй-Хмара. — К., 1931. — Т. I. — С. 124.

[6] *Соболевский А.* Очерки из истории русского языка. — К., 1884. — Ч. 1. — С. 104, 105.

[7] *Словник* староукраїнської мови XIV—XV ст. — К., 1977. — Т. I. — С. 299, 421, 539, 558.

[8] *Там само.* — Т. II. — С. 130.

[9] *Перетц В.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. — Л., 1928. — С. 64, 66.

[10] *Лексис* Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская / Підгот. текстів і вступ. статті В.В.Німчука. — К., 1964. — С. 23.

ma, viola — фиялокъ, violaris — фия(л)ковидний; paeonia — пѣвонья, thymifta — θимня(м) (1642 р.)[1]. Пор. рос. *дьявол* “диявол”, *дьяк* “дяк”, *дьякон* “диякон”, *крестьянин* < *крьстиянинъ* < *крьстианинъ* “селянин” (<“християнин”). У живому мовленні в часто вживаних назвах навіть відбулося злиття **j** з попередніми приголосними: *дяк, дякон, дякун* “диякон” (діал.). Гіперичне написання *кvωтъ* (1627 р.)[2], *кио(т)* (1642 р.)[3] замість *кивωтъ, кивотъ* (гр. **κιβωτος**) свідчать про поширеність у живій мові вставного **в** у відповідних за звуковими особливостями запозичених словах.

Вставні звуки **й, в** у відповідних запозичених словах знайшли загальне поширення в українській народній мові, про що свідчать численні матеріали, в тому числі імена: *Андріян, Вісарійон, Дем'ян, Касян<Касіян<Кассианъ, Ларійон, Ларивін<Иларионъ, Левон<Леонтий, Левонид, Лукіян (Лук'ян), Маріяна (Мар'яна), Маркіян, Навум<Наумъ, Радивон, Родійон<Иродионъ, Тетяна<Татиана, Тивоня<Хиония, Уліян<Иулианъ, Уляна<Уліяна<Иулиана, Хвійона<Хиония*[4] тощо.

У староукраїнських пам'ятках, мабуть, відбито також розвиток йотації **і** після голосних в іншомовних словах: *Зинаїда, Зωїль, Зинωїда, Каїнъ*[5] та ін.

Унаслідок так званого другого південнослов'янського орфографічного впливу в староукраїнському пи-

---

[1] *Лексикон* латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. — К., 1973. — С. 162, 163, 220, 297, 398.

[2] *Лексикон* словенороський П.Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. — К., 1961. — С. 216.

[3] *Лексикон* латинський Є.Славинецького... — С. 90.

[4] *Словарь* украинского языка, собранный ред. ж. «Киевская старина» / Ред., с добавл. собственных материалов Б.Д.Гринченко. —К., 1909. — Т. IV. — С. 548—562.

[5] *Лексикон* словенороський... — С. 207, 214.

семному узусі XV—XVI ст. в конфесійних текстах великого поширення набули орфограми, близькі до написань у мові-джерелі, зокрема написання **іа**, **іу** і под. Цей вплив закріпив у своїй «Грамматіці» М.Смотрицький у п'ятому правилі орфографії: “Опаснω прочеє блюдомо буди: во Гречески(х) реченіи(х) орθографіи Греческой / в(ъ) Латінски(х) латінстей хранимѣи быти и во Єврейски(х) еврейстей, якω, Даніил(ъ) / Михаилъ...”[1]. Але в світському письменстві, як ми бачили, зберігалася давня традиція, яка перейшла в новоукраїнську орфографію. Написання **іа (иа)**, **іо (ио)**, **іу (иу)** зберегла російська мова.

З огляду на живомовну традицію І.Огієнко рекомендував у «Головніших правилах...»: “В чужих словах пишемо **ія**, **іє**, а не **іа**, **іе**: матер**ія**л, ген**ія**льний, спец**ія**льний, ф**ія**лка, вар**ія**нт, д**ія**вол, д**ія**кон, п**іє**тизм, г**іє**на” (с. 30). “Букву **і**, що стоїть в чужих словах після голосної, передаємо через **ї** (а не і): Ка**ї**н, Миха**ї**л, Гаври**ї**л, Рафа**ї**л, Ене**ї**да, арха**ї**чний, геро**ї**чний, ру**ї**на, арха**ї**зм” (с. 32).

Детальніше сказано в академічних правилах 1921 р.: “В чужих словах пишемо **-ія**, **-іє**, а не **-іа**, **-іе**: матер**ія**л, ген**ія**льний, спец**ія**льний, ф**ія**лка, вар**ія**нт, д**ія**вол, д**ія**кон, п**іє**тизм, г**іє**на.

Чужоземне **-іо-** звичайно передається через **іо**: п**іо**нер, ембр**іо**н, б**іо**скоп, соц**іо**логія. В декількох словах, котрі більше поукраїнізувалися, **іо** чергується з **йо** — однаково добре пишеться: кур**іо**з і кур**йо**з, сер**іо**зний і сер**йо**зний. Окрім того: буль**йо**н, міль**йо**н, медаль**йо**н” (с. 15). Подібне правило зберігається в академічних правилах 1919—1921 р. щодо **ї** “Букву **і**, що стоїть у чу-

[1] *Смотрицкій М.* Грамматіки Славенскиѧ правилное сѵнтагма. — В(ъ) Євю. — 1619. — С. 25.

жих словах після голосної, передаємо через **ї** (а не **і**): Каїн, Михаїл, Гавриїл, Енеїда, архаїчний, героїчний, руїна, архаїзм" (с. 16).

Аналогічні орфограми кодифікує проект УП 26: "1. Завсігди пишемо в чужих словах **і**: ... Після всіх приголосних перед голосними, при чім чуже **ia** передаємо через **ія**, **ie** — через **іє**, але **iu** — через **іу**, **io** — через **іо**: *матеріял, історія, копія, Азія, соціялізм, спеціяльний, мініятюрний, паліятив, амоніяк, діялект, гіяцинт* і т. ін.; *авдієнція, гієна, клієнт, пієтет, Трієст* і т.ін.; *тріумф, тріумвірат, радіус, консиліум, медіум, Кіу-Сіу...; ембріон, геліотроп, біоскоп, соціологія, аксіома, Онтаріо* та ін." (с. 80). "Після голосних у чужих словах **і** передається через **ї**: *Каїн, руїна, егоїст, Енеїда, прозаїк..., теїн, наївний, целюлоїд* і т. ін." (с. 81).

В «Українському правописі» 1928 р. правило модифіковано: "Завсігди пишемо в чужих словах **і**... б) Після всіх приголосних перед голосними та **й**, при чім чуже **ia** передаємо через **ія**, **ie** — через **іє**, **iu** через **ію** (у загальних іменниках), але **io** — через **іо**: *матеріял, історія, ... спеціяльний..., амоніяк, діялект* і т.ін.; *авдієнція, гієна, клієнт, пієтет, Трієст* і т.ін.; *тріюмф..., радіюс, консиліюм, медіюм,* але *Кіу-Сіу* і т.ін.; *ембріон, геліотроп, біоскоп, соціологія, аксіома, Онтаріо...*" (с. 66). "Після голосних у чужих словах **і** передаємо через **ї**: *Каїн, руїна, егоїст, Енеїда, ... теїн, наївний, целюлоїд* і т. ін." (с. 67).

Нормалізатори 1933 р. скасували ці історично й живомовно обґрунтовані правила і веліли все писати на лад російської орфографії (крім написання **іє**, бо в російській мові звучало **ие**, тобто **іє**!): "Завсігди пишеться в іншомовних словах **і**... б) після всіх приголосних перед голосними та **й**: *матеріал, соціалізм, діалектика,... геніальний, пієтет, клієнт, тріумф, радіус, соціологія..., радій...*" (с. 61). "Після голосних в іншомовних словах **і**

передається через **і** (а не через **ї**): *егоїзм, Енеіда, прозаік, архаічний, теін..., целулоід...*" (с. 62). Але оскільки в російському правописі написання **ие** передає йотацію **е**, в правописі 1946 р. зроблено поступку правилу 1928 р. (хоч цього окремо не виділено). Відновлено також написання **ї** після голосних у запозичених словах: "**І** пишеться... Після всіх приголосних перед голосним (нейотованим і йотованим) та перед **й**, напр.: *артеріальний, геніальний, діалектика, індустріалізація, матеріал, ... фіалка; аудієнція, гієна, клієнт, ...; соціологія, фіолетовий, радіус, тріумф...*" (с. 104); "**Ї** пишеться після голосного, напр.: *мозаїка, наївний, прозаїк, руїна, ... Енеїда...*" (с. 105). Ці правила чинні понині. Але в них кричуща суперечність із історією, живою мовою і всередині правил, бо в одних запозичених словах треба після голосного писати нейотовані голосні (**іа, уі, іо**), в інших — йотовані (**аї, іє**). Поступку було зроблено (або ж це недогляд) написанню **я** після голосних у кількох словах церковної сфери: *християнин, парафіянин, василіянин* і т. ін.

Ми переконані, що тут необхідно повернутися повністю до правил 1928 р., принаймні писати всередині іншомовних слів **ія**: *діялект, діялектологія, матеріял, матеріяльний, соціяльний* і т.д. До речі, у лексемах, похідних від іменників із кінцевим **-ія** збережеться фонетично незмінним цей елемент: *матерія — матеріяльний* тощо.

Необхідно підкреслити, що Т.Шевченко, який відбив у своїх творах мовлення Наддніпрянської України, також засвідчує **ія** на місці іншомовного **іа**: Ляхи, *уніяти*[1]. Пор. ще: *Та батько не хотівъ хрестить мене увъ уніята*[2].

---

[1] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1: Поезія 1837—1847. — К., 1989. — С. 20, 302.

[2] *Записки* о Южной Руси / Изд. П.Кулиш. — СПб., 1856. — Т. I. — С. 138.

Старовинний звичай вимовляти **я** на місці іншомовної сполуки **іа** давно узаконено в правописах кількох інших слов'янських мов — у білоруському: *дыядема, дыялог, дыялект, матэрыял, фіялка* тощо; хорватському: *dijadem, dijafragma, dijalekt, dijamant, indijanci, radijator* тощо; сербському: *дијагонала, дијалекат, материјал, социјални* і т. ін.; македонському: *дијабетес, дијагонала, иницијал, специјален* тощо.

Як зазначалося, в правописі 1946 р. видання відновлено правило, за яким після **і** в іншомовних словах треба писати йотований **е**. Проте з цього правила маємо єдиний виняток — орфограму *проект* — рудимент норми 1933 р., що якимось чудом зберігся донині (пор. у російській мові: *проект*, а не *проэкт*). Звичайно нині потрібно відновити написання *проєкт.*

Напевне, нині не варто відновляти правило 1928 р. про йотацію **у** перед **і** в іншомовних запозиченнях і писати *радіюс, тріюмф* та под. замість *радіус, тріумф* тощо. Тим паче немає сенсу вживати вставні **й** або **в** перед **о** після **і**: *радійо* чи *радіво* і т.ін. Правила 1928 р. кодифікували написання **ю**: *біографія, ідіома, імпресіоніст, радіо* тощо. Але при цьому варто звернути увагу, що в деяких лексемах таки вживаємо сполуку **йо** на місці іншомовних **іо**, **уо**: *мільйон* (франц. *million*, з італ. *milione*), *більйон, район* (франц. *rayon*).

Варто звернути увагу на явище йотації **о** та **у** після **і**, що виступає перед голосними (чи його відсутність) в інших слов'янських мовах. У білоруській мові послідовно виступає **ё** (тобто **й** + **о**) відповідно до **іо**, зокрема коли **о** наголошений: *біёграф, біёлог, ідыёма, радыё* і т.ін. На місці сполуки **іу** в такій позиції йотації немає — виступає **у**: *радыус, трыумф*. У сербській мові перед **о** немає йотації: *биолог, трио, радио* тощо, а перед **у** вона

непослідовна: *радијус, радијум* «ра́дій», але *триумф* (пор. хорват. *radius, radio*). У македонській мові в іншомовних словах після **і**, що йде після голосної, перед **о, у** немає йотації: *биографија, радио, радиум, радиус, триумф*.

Варто уніфікувати правило про йотацію **у, о** в початковій частині слова.

Як уже було зазначено, в давньоукраїнськоруській мові відповідно до грецької початкової сполуки **ιου** засвідчується **ию** (тобто йотація **у**). Крім поданих уже прикладів, пор.: *июдѣа, июда, июдинъ, июдѣи, июдѣискъ*[1]. З часом початковий **и(і)** перейшов у **й**, а **й** злився із **й** сполуки **йу** — **ю**, тому й засвідчується в староукраїнських пам'ятках написання з **ю**-: sabbatharii *юдеЕ*[2]. У новоукраїнській літературній мові також фіксується **ю**-: *юдей, Юдея* та ін.[3] Перекладач Біблії сучасною українською літературною мовою видатний філолог І.Огієнко вживав тільки форми *Юда, Юдея, юдейський*[4] і т.ін. Отець І.Хоменко в своєму перекладі Святого Письма також використовує живомовну і традиційну форму: *Юда, юдейський, Юдея*[5] тощо. З огляду на це варто єдиною формою узаконити початковий **ю**- у словах *Юда, Юдея, юдаїзм, юдей*, відкинувши написання *Іуда, іуда*,

---

[1] *Апракос* Мстислава Великого / Изд. подгот. Л.П.Жуковская, Л.А.Владимирова, Н.П.Панкратова / Под ред. Л.П.Жуковской. — М., 1983. — С. 370, 478.

[2] *Славинецький Є*. Зазнач. праця. — С. 358.

[3] *Словарь* української мови / За ред. Б.Грінченка.— К., 1909. — Т. 4. — С. 531.

[4] *Біблія* або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Новий Заповіт. — К., 1992. — С. 3—5.

[5] *Святе* Письмо Старого та Нового Завіту / Пов. пер. за оригінальними єврейськими, арамійськими та грецькими текстами. Новий Завіт. — Рим, 1963. — С. 1—3.

іудаїзм, іудей і под. навіть як паралельні[1]. Крім російської, в усіх слов'янських мовах у цьому слові вживають **ю-** (**ju-**): білоруськ. *юда, юдаизм*, болг. *юдаизъм*, серб. *јудаизам*, хорв. *judaizm*, словенськ. *Jydež*, макед. *juda*, польськ. *judaizm*, чеськ. *judaizm*, словацьк. *judejský* тощо.

Нині в небагатьох словах неправомірно (за зразком російської орфографії) пишемо **іо** на початку слів навіть там, де в мові-джерелі — **й** (графічно — **j**, **y**): *іон* і похідних від нього (*іонізатор, іонізація, іоніти* і т.д.), *іогурт* (із турецьк. *jogurt*), *іол* (із голландськ. *jol*) "тип невеликого вітрильного судна", *іонійська школа, іонійський ордер, іох* (з німецьк. *Joch*) "стара одиниця земельної міри в Німеччині, Швейцарії, Угорщині". Як відомо, на позначення початкової сполуки **jo** в питомих російських лексемах вживається буква **ё**: *ёлка, ёж* тощо. В ненаголошеній позиції виступає **е** із йотацією: *еловый*. Мабуть, щоб якось наблизити написання слова в мові-джерелі росіяни в деяких лексемах зберегли **о**. Проте йотований **о**, що не чергується з **е**, не притаманний російській фонетиці, тому з'явилися написання з **ио**, а за ними — українські з **іо**. В українській мові з давніх часів виступає на початку слова сполука **йо** незалежно від наголосу: *йогó, йой, йолоп, йор* "назва літери ъ", *йорж — йоржóвий*. З огляду на це треба писати також *йон* (пор. *йод*) і т.д., *йогурт, йол, йонійська школа, йох*.

Написання початкової **й** виправдовується і тим, що в мовах, із яких запозичено відповідні слова, їх пишуть із початковим **j** (див. вище). Пор. ще орфографеми *йог; йога* (давньоіндійськ. *yogi*), *йодль, йодлер* (нім. *Jodel, Jodler* "жанр народних пісень у Альпах") тощо. При цьому

---

[1] Пор.: *Словник* української мови. — К., 1973. — Т. 4. — С. 57—58 (тут: *іуда — юда, іудаїзм — юдаїзм* і т.д.). «Російсько-український словник» (Т. 1. — К., 1968. — С. 527) трактує варіанти із **ю-** як розмовні!

підкреслимо, що назву грецької літери ι — *ιωτα* і нині передаємо як *йот, йота.* Пор. також *йод* (гр. *ιοδης*). Звичайно, **йо** на місці грецької сполуки **іо** треба писати й у власних найменуваннях — богиня *Йо*, супутник Юпітера *Йо* (а не *Іо*), *Йордан, Йоан* (а не *Іоан(н)*), як *Йосиф* тощо.

Упорядкування потребує написання апострофа в словах іншомовного походження. За нині чинною орфографією пишемо: *комп'ютер, інтерв'ю, Б'юкенен, П'яченца* тощо, але *бязь, бюджет, бюро, пюпітр, мюрид, фюзеляж, Барбюс, Вюртемберг, Мюллер.* Така непослідовність іде ще від УП 28, хоча в мовленні українців, які засвоїли рідну мову з самого дитинства від родичів і які не є російсько-українськими білінгвами, принаймні після губних приголосних перед йотованими в словах другої групи виразно чуємо роздільну вимову звуків, а не м'які приголосні, тому ліпше писати їх з апострофом: *б'язь, б'юджет, б'юргер, вестиб'юль, б'юро, б'юст, п'юпітр, куп'юра, м'юрид, ф'юзеляж, Барб'юс, В'юртемберг, М'юллер, М'юнцер* і т.ін.

Завдяки «Українському правописові» 1928 р. у нас наведено лад із правописом **і** — **и** в іншомовних словах, закріпилося так зване правило "дев'ятки". Це був поступ в закріпленні літературної норми. Але правило різко відділило правопис власних іншомовних імен й загальних назв, запозичених із інших мов, в тому числі апелятивів, похідних від антропонімів, наприклад: *Дізель* винайшов *дизель.*

Не тільки після "дев'ятки", але й після інших приголосних перед приголосними українці колись вимовляли звук **и**. Нині ставиться питання, чи не поширити б правило "дев'ятки" й на власні чужомовні найменування. Історична й частково сучасна практика дають для цього

підстави. Наприклад, у І.Котляревського читаємо: Сю *Сыцылію* оставъ[1], у Т.Шевченка: Шо *Сынопомъ*, Трапезонтом Галушки варило[2], О, прекрасний *Вихлієме*! Отверзи врата Едема[3], у перекладі Святого Письма П.Куліша та І.Пулюя: Як же народивсь Ісус у *Витлеємі* Юдейському... прийшли мудрці зі сходу в *Єрусалим*; Ісус... перейшов у *Галилею*; по всій *Сирщині*; з *Єрусалиму*; перейшов у *Тирські* та *Сидонські* сторони; прийшли в *Витфагию*; Скажіть дочці *Сионській*; був Ісус у *Витанії*; передали його Понтийському *Пилату*; як виходив Він із *Єрихону*... син *Тимеїв, Вартимей* сліпий, сидів над шляхом. І приходять на урочище *Гетсиман*[4].

У сучасній конфесійній літературі немає послідовності у передаванні і іншомовних власних найменувань. Наприклад, у перекладі Святого Письма, який здійснив І.Огієнко, спостерігаємо тенденцію до написання біблійних топонімів за правилом "дев'ятки", наприклад: у *Віфлеємі* Юдейськім; увесь *Єрусалим*; втікай до *Єгипту*; із *Галілеї*; Горе тобі, *Харазіне*, горе тобі, *Віфсаїдо*..., в *Тирі* й *Сидоні*; в землю *Генісаретську*; Ісус був у *Віфанії*; до місцевости, званої *Гефсиманія*[5].

---

[1] *Котляревский И.* Виргилиева Энеида на малороссийский язык переложенная. — Харьков, 1842. — Ч. 2. — С. 37.

[2] *Шевченко Т.* Три літа / Автографи поезій 1843-1845 років. — К., 1966. — С. 84.

[3] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 3: Драматичні твори, повісті. — К., 1991. — С. 23.

[4] *Святе* Письмо Нового Завіту мовою руськоукраїнською / Пер. П.Куліша та І.Пулюя // Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою руськоукраїнською/ Пер. П.О.Куліша, І.С.Левіцького й І.Пулюя. — Відень, 1912. — С. 4—6, 18, 24, 30, 33, 47, 52.

[5] *Біблія,* або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена / Пер. І.Огієнка. — Б.м., 1990. — С. 4, 5, 12, 22, 38.

Перекладач Святого Письма о. І.Хоменко найчастіше вживав **и** відповідно до іншомовного **і** між приголосними. Він, наприклад, писав: Ісус народився у *Вифлеємі* Юдейськім; ввесь *Єрусалим*; втікай в *Єгипет*; прибув Ісус із *Галилеї* на Йордан; Горе тобі, *Хоразине*! Горе тобі, *Витсаїдо*; в *Тирі* й *Сидоні*; в землю *генезаретську*; Ісус був у *Витанії*; місце, зване *Гетсиманія*[1].

Введення правила "дев'ятки" у сферу власних назв спростило б наш правопис, але віддалило б вимову голосного від вимови (і написання) в мові-джерелі запозичення. Щоправда вимова твердого приголосного перед **и** наблизила б нашу вимову до більшості чужих мов, звідки взято онім. Доцільно було б ще раз продискутувати про межі дії правила "дев'ятки". У кожному разі в відомих біблійних назвах варто узаконити **и** на місці **і** незалежно від того, після якого приголосного він виступає: *Вифанія (Витанія), Вифлеєм, Галилея, Гефсиман (Гетсиман), Єрусалим, Тир, Сидон* і т. ін.

Варто наголосити на тому, що запозичені слова, вживані в конфесійній сфері (за небагатьма винятками — грецизми), ввійшли в українську мову дуже давно, добре адаптувалися до нашої фонетичної системи, тому на них не поширюється правило "дев'ятки". У них між будь-якими приголосними природно писати **и**: *акафист, алилуя, єпископ, єпитрахиль, каноник, литургія, митрополит, прокимен* і т.д.

Досі не вщухає суперечка навколо того, щó писати в запозичених словах на місці дифтонга, який у сучасній німецькій літературній мові позначається сполукою **ei**, але вимовляється як **ai** (тобто **ай**), адже в одних лексе-

[1] *Новий* Завіт //Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Пов. пер., здійснений за оригінальними єврейськими, арамійськими та грецькими текстами. — Рим, 1963. — С. 8—10, 20, 25, 41.

мах відповідно до **еі** пишемо **ай** (наприклад, *поліцай* із німецьк. *Polizei* "поліція", в українській мові слово введено в парадигму іменників із суф. **-ай(-яй)**, *Шайба* із німецьк. *Scheibe*), в інших (їх абсолютна більшість) — **ей** (наприклад, *крейда* пор. сучасне німецьке *Kreide*).

Такий стан зумовлений історично джерелами й шляхами запозичень. Німецькі слова (питомі й запозичені) українська мова спочатку засвоювала через польську мову, яка їх запозичувала прямо з німецької мови або через чеське посередництво[1]. Вони проникали і прямо від німецьких колоністів або від євреїв із мови ідиш. З XVIII ст. німецькі слова запозичувано через російське посередництво.

У запозиченнях відбиваються фонетичні особливості різних говорів німецької мови. Варто зазначити, що й нині функціонують німецькі говори, в яких дифтонг **еі** реалізується як **еі**, **äі**[2], зокрема дифтонг **еі** звучить **äі** в австрійському варіанті німецької літературної мови, причому компонент **а** дуже відкритий голосний: *mɛin* "мій"[3]. Існує думка, що вимова **ей** дифтонга **еі** в багатьох словах відбиває діалект німців Прибалтики[4]. Варто додати, що відповідно до німецького дифтонга **еі** у мові ідиш, яка склалася на ґрунті верхньонімецьких діалек-

---

[1] Пор.: *Огиенко И.* Иноземные элементы в русском языке: История проникновения заимствованных слов в русском языке. — К., 1915. — С. 79.

[2] *Жирмунский В.М.* Немецкая диалектология. — М.; Л., 1956. — С. 219—220.

[3] *Домашнев А.И.* Современный немецкий язык в его национальных вариантах. — Л., 1983. — С. 124.

[4] Пор.: *Горбач О.* Німецькі позичені слова в українській мові: Доп. на міжнар. конф. у Києві, 1995. — С. 5 // *Горбач О.* Зібрані статті. — Зб. VIII: Історія мови. Діялектологія. Лексикологія. — Мюнхен, 1997. — С. 50.

тів, дифтонг **еі** реалізується в формі **ей**: *ейнс* "eins", *цвей* "zwei" тощо.

Запозичення зі сполукою **ей** на місці німецького дифтонга **еі** фіксують староукраїнські тексти. Наприклад, у «Лексиконі» П.Беринди 1627 р. фіксуються *блейвасъ* "білило, блейвейс" (із старопольськ. *blejwas*, із нім. *Bleiweiss*) — ѱіммvфъ: *Блейвасъ*, фарба є(ст) фарбовати лице; *крейда* (із старопол. *kreida*, з нім. *Kreide*, з латинськ. *creta*) — мѣлъ: Вапно, и ты(ж) *крейда*...[1], *клейнот* (з польськ. *klejnot*, із середньоверхньонімецьк. *kleinôt* > сучасне нім. *Kleinod*; пов'язане з *klein* "малий, дрібний", у середньоверхньонім. також "чистий, гарний, витончений"[2]) — Гривна: *Клейнотъ*, ланцухъ; Оуваслo: Митра, ... *клейнотъ*...[3]

Нові запозичення з **ей**, що йшли через російську мову, фіксуються з початку XVIII ст.: praetoriani milites — *лейбгвардіа*[4].

Гадаємо, що нині немає потреби фонетику давно запозичених німецьких слів із **ей** штучно підганяти під норму сучасної німецької літературної мови і писати *лайбгвардія, лайтмотив, портвайн* тощо замість *лейбгвардія, портвейн* і т.ін.

Не варто модифікувати й новіші слова німецького походження. У якій формі слово запозичене, в такій хай і функціонує: *Гейне, Лейпціг, гнейс, едельвейс, клейстер, рейсфедер, штрейкбрехер* тощо. Тим паче немає сенсу

---

[1] *Лексикон* словеноросъкий П.Беринди / Підгот. тексту і вступна стаття В.В.Німчука (фотомехан. перевидання тексту 1627 р.). — К., 1961. — С. 67, 241.

[2] *Етимологічний* словник української мови.— К., 1985. — Т. 2. — С. 457.

[3] *Лексикон* словеноросъкий П.Беринди. — С. 28, 136.

[4] *Maximowicz J.* Dictionarium latino-slavonum: 1718—1724 / Facsimile O.Horbatsch cura vi. — Romae, 1991. — Pars 2. — P. 1010.

“перезвучувати” на лад сучасної німецької літературної мови імена етнічних євреїв: *Ейнштейн, Куперштейн, Рубінштейн* тощо.

Звичайно, не потрібно чіпати також слів із **ей** нідерландського (голландського) походження: *рейс* (нідерландськ. reis[1], пор. німецьк. Reise) та ін.

У запозиченнях із нинішньої німецької літературної мови відповідно до дифтонга **еі** доцільно писати **ай**.

Аналогічну справу маємо також із відповідником німецького дифтонга **eu** (**äe**), який у нинішній німецькій літературній мові звучить як **ой**. Низка слів німецького походження в нас має на місці **eu** українську звукосполуку **ей**, що відбиває запозичення з відповідного німецького діалектного середовища. Наприклад: *крейцер* «дрібна монета в Німеччині та Австро-Угорщині» (пор. нім. літерат. *Kreuzer*, від *Kreuz* «хрест»), *фейєрверк* (нім. *Feuerwerk*), *фрейліна* (нім. *Fräulein*), *цейхга́уз* (нім. *Zeughaus; Zeig* «зброя») тощо.

З паралельних форм варто поставити на перше місце ту, що ближча до сучасної німецької вимови: *фройдизм* і *фрейдизм*[2]; *Фройд* і *Фрейд*.

У чинному правописі в одних запозичених іншомовних словах на місці дифтонга **au** мови-донора або мови-посередника пишемо **ав** (*автор*), в інших — **ау** (*аудиторія*). Написання з **ав** відбивають природну вимову іншомовних дифтонгів **au**, адже в українській мові після голосних звук **в** набуває характеру нескладового **у**, який на письмі (за етимологічним принципом) позначаємо через **в** (у білоруській мові для позначення нескладового, нескладотворчого **у** існує спеціальний знак **ў**).

---

[1] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. — М., 1971. — Т. 3.— С. 463.

[2] Пор. *фрейдизм, фройдизм* у «Словнику іншомовних слів» за ред. О.С.Мельничука. — К., 1974. — С. 724, 725.

Навіть старослов'янські пам'ятки засвідчують **авъ** на місці латинського **au**, грецького **αυ**: *авъгоустъ* (лат. *Augustus*), *авътономъ* (*Αυτόνομος*)[1] тощо. Аналогічні факти фіксують і пам'ятки української мови раннього періоду: *августъ, авдияне* (*αυδιανοι*)[2].

Протягом XVI—XVIII ст. збільшується кількість іншомовних запозичень із сполукою **ав** відповідно до **au** у мові-джерелі: *автентикъ* "оригінал" (старопольськ. *autentyk* < латин. *autenthicum* < грецьк. *αυθεντικός*) і похідні *автентице, автентичне* "правдиво, достовірно", *автентичний* "справжній, достовірний", *авторъ* (латин. *auctor*), *авшус*[3] (старопольськ. *auszus* із середньоверхньонім. *ausschuss*) "найгірший ґатунок", *авдиєнція* (лат. *audientia*), *авдиторъ* (лат. *auditor*) "біскупський намісник", *авксилѣярний* (лат. *auxiliarius*) "помічний", *авреа* (лат. *aurea* "золота") "блиск, світлість", *авреоля* (лат. *aureola*) "ореол" та ін.[4]

Згідно з живою вимовою нині доцільно писати **в**, а не **у** в початкових складах принаймні в запозиченнях із класичних мов, зокрема *авдитор, авдиторія, авдієнція* та ін. з латинським коренем **aud-**, вирівняти звукове обличчя деяких слів, наприклад, узаконити *автизм* замість *аутизм*, бо є *автор*, *лавреат* замість *лауреат*, бо є *лавр*, тільки *інавгурація* (без паралельного *інаугурація*), бо є *авгур*; *фавна, фавністика* замість *фауна, фауністика*, бо є *фавн* тощо.

Багатьох фахівців хвилює звукове оформлення терміна на позначення науки, що досліджує склад, будову,

---

[1] *Slovník* jazyka staroslověnského. — Praha, 1966. — D. 1. — S. 10.

[2] *Словарь* древнерусского языка (XI—XIV вв.). / Глав. ред. Р.Н.Аванесов. — М., 1988. — Т. 1. — С. 72.

[3] *Словник* української мови XVI — першої пол. XVII ст. — Львів, 1994. — Вип. 1. — С. 70—71.

[4] *Історичний* словник українського язика / Ред. Е.Тимченко. — Т. 1: А—Ж. — Харків; Київ, 1930. — С. 5—6.

властивості, перетворення речовин, та похідних від нього номенів. Нині нормативною є форма *хімія* (від грец. *χημεια, χυμεια*), яка дала кілька похідних — *хімічний, хіміотерапія, хімізація*. Проте чимало дериватів мають у складі варіант **хем-** (лат. *chemia*): *хемілюмінесценція, хемітрон, хемосинтез, хемотропізм* та ін.

Варіант **хім-** пов'язаний із давньоукраїнською традицією. Як відомо, предком науки хімії була алхімія. Уже від середини XVII ст. наші пам'ятки фіксують слова: Роботу... *алхимицкую* (1631 р.)[1], огнѣ *алхимицкіе* (1646 р.)[2], alchimia *алхимія*; chimice, es *алхїміа*; chimicus *алхїмїста* (1718 р.)[3].

У старовинних українських пам'ятках назва намагніченого тіла (гр. *μαγνης, μαγνητος*) виступає з **е** та **и** після приголосного **н** — *магнитъ* камень (XIII—XIV ст.)[4], *Магнесъ, магнисъ*: Каме(н) притѧгаючі(й) желѣзо до себе з(ъ)далека (1627 р.)[5], magnes, -tis *магнитъ*; magneticus *магнитовий* (1642 р.)[6], magnes *магнитъ*, magneticus *магнитовый* (1718 р.)[7].

Нині нормативною є форма *магніт*, від якої утворено низку дериватів із елементом **магніто-**: *магнітобіологія, магнітограма, магнітограф* тощо. Однак ряд номенів за латинсько-західноєвропейським зразком містить елемент **магнет-**: *магнетизм, магнето, магнетон, магнетохімія* та ін.

---

[1] *Словник* української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1994. — Вип. 1. — С. 99.

[2] *Історичний* словник українського язика. — Харків; Київ, 1930. — Т. 1. — С. 19.

[3] *Maximowicz J.* Dictionarium latino-slavonum. 1718—1724. — Romae, 1991. — P. 1 — P. 49, 176.

[4] *Словарь* древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Глав. ред. Р.Н.Аванесов. — М., 1991. — Т. 4. — С. 490.

[5] *Беринда П.* Зазнач. праця. — С. 221.

[6] *Славинецький Є.* Зазнач. праця. — С. 261.

[7] *Maximowicz J.* Зазнач. праця. — С. 700.

Коли б у відповідних коренях зберігалася старожитня українська вимова, ми б сьогодні писали *химія, магнит* (пор. *маґнит*[1]). Нинішні нормативні форми *хімія, магніт* усталилися під впливом російської мови. У 1927-28 рр. була спроба кодифікувати вирівняні кореневі частини відповідних термінів із наближенням до загальноєвропейської практики: *хемія, магнет* (УП 29, с. 67). Однак ці форми були відкинуті після заборони орфографічних норм, що їх ухвалила Всеукраїнська правописна конференція.

Варто подумати, чи не вернутися до форм коренів *хемія, магнет* і уніфікувати за ними всі відповідні терміни.

Довгу й досить суперечливу історію в нас має практика передачі (читання) грецької букви θ.

У візантійський період греки свою літеру θ вимовляли як міжзубний приголосний звук. Його слов'яни сприймали то як **т**, то як **ф**. У найдавніших старослов'янських текстах на місці θ, напевне, читали **т**, бо в цих пам'ятках найчастіше на місці зазначеної літери проти етимології писали са́ме **т**: *Тадеи, Тома, Варътоломѣи, Марта, Витания* тощо. Випадки заміни θ через **ф** у старослов'янських пам'ятках надзвичайно рідкісні: *Вифаниѩ*[2].

І в пам'ятках української мови найдавнішої доби, хоч і не часто, зустрічаємо написання **т** на місці θ. У Ізборнику 1073 р. читаємо: *иєротѣа* (с. 228), *єлевтерию* (с. 245), *завтании* (с. 190; грецьк. δαβαχθανί). Проте частіше спостерігаємо заміну θ через **ф** : *Анъфракъсъ* (пор.

[1] *Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький* словник. — Львів, 1886. — Т. 1—2. — С. 422.

[2] *Соболевский А.* Древний церковнославянский язык. Фонетика. — М., 1891. — С. 48; *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку. — М., 1952. — С. 92.

антрацит)[1], *єоуфими*[2]. Заміна букви **ѳ** буквою **ф** і навпаки також свідчить про читання літери **ѳ** як **ф**:къ *ѳилиписиомъ, сапьѳиръмь,* видѣ *сєраѳима...* нъ и *сєрафими* видѧть[3]. У Супрасльському збірнику XI ст., переписаному, на нашу думку, в Києві, на місті **ѳ** фіксується навіть **х** в імені *марѳа*: оть вьси мариѩ и *мархы* сєстры ѥи[4].

На кінець XIII ст. написання (вимова) **ф** на місці **ѳ** стало панівним. Наприклад, у Євсевієму Євангелії 1283 р. читаємо: **ω(т)** – *назарефа* (31), але пор. *назарьѳѣ* (30), *матьфѣѩ* (34 зв.) на землю *гєнисарєфьскоу* (38 зв.), *нафанаилъ* (63 зв.), въ *вифаньи* (79 зв.), на соудищи нарицаѥмѣмь *лифистратѣ* (94), **ω(т)** *аромафѣѩ* (102 зв.), *ѥлисавєфь* (110), *марфа, фєωдоры* (110 зв.) тощо.

Варто зазначити, що одна з назв запашної смоли й куріння (кадіння) нею в оригінальних давньоруських текстах (і в поодиноких списках із старослов'янських) засвідчується у формі *темьıанъ, темиянъ, тьмьıанъ* (у списках XIV–XV ст. – *теміянъ*): *тьмьıанъ* къ бѹ҃у[5] (Ізборник 1076 р.); *теміанъ* имени моемѫ приноситсѧ ("Слово" митрополита Іларіона серед. XI ст. – список XV ст.),[6] ражаеться *теміянъ* ладанъ ("Хоженье" ігумена Данила, поч. XII ст., список XV ст.)[7], нб҃сьныи *тьмьıанъ*;

---

[1] *Изборник* Святослава 1073 г. – С. 152 зв. (стара пагінація – 21 зв.).

[2] *Остромирово* Евангелие 1056—1057 г. – 2-е фотолитогр. изд. – СПб.: Савинков, 1889. – С. 222, 282 зв.

[3] *Изборник* Святослава 1073 г. – С. 90, 104, 142 зв.

[4] *Супраълски* или Ретков сборник: В 2 т. / Под ред. И. Заимова и М. Капалди. – София, 1983 – С. 313.

[5] *Изборник* 1076 г. – С. 192.

[6] *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984. – С. 88.

[7] *Житье* и хоженье Данила Русьскыя земли игумена, 1106–1108; по древнейшему списку XV в. ... / Изд. И. Глазунова. – СПб., 1896. – С.7.

тьмиꙗнъмь испълниша (Успенський збірник XII–XIII ст.)[1], приносѧ ...*темьꙗнь* бл҃говоныи (Повість временних літ)[2]. В Ізборнику 1073 р. – копії із старослов'янського манускрипту – фіксується міжрядкова глоса *фимиꙗнъ* до слова *штѫрить*[3]. Глоса, можливо, давня.

Непрямим свідченням того, що в мові XI–XIII ст. **θ** вимовляли і як **т**, є гіперичні написання слова грецького походження на позначення "запашної речовини, пахощів, аромату" з **θ, ф** замість **т** (гр. ἄρωμα, =ατος) *ароматъ* (XII–XIII ст.)[4] і *ароmaθъ:* кѫпиша *ароmaθы* да помажють іс҃а (кінець XI – поч. XII ст.)[5], оуготовавшѧ *арамафы* (Євсевієве Євангеліє 1283 р., арк. 103 зв.). ~~Пор. *диꙗ* и *арθема* (гр. Ἄρτεμις, "Артеміда").~~

Форма слова з **т** зберігалася й у староукраїнській мові: *ладану* и *темьяну* к цр/к/ви (грамота 1350 р.)[6].

Немає підстав, отже, категорично твердити, ніби слова типу *катедра, Атон, Атанасій, Теодосій* та ін. "з часів наших перших літописів на Русі ... писалися з літерою **ф**"[7].

Тексти XI–XV ст., що відбивають антропоніми, носіями яких були українці, імена грецького походження

---

[1] *Успенский* сборник XII–XIII вв. /Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова. – М., 1971. – С. 247, 437.

[2] *Полное* собрание русских летописей. – Т. 1. – С. 214. Див. ще: *Срезневский И. И.* Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 946, 947.

[3] *Изборник* Святослава 1073 года. – Факсимильное изд. – М., 1983. – С. 243 зв.

[4] *Апракос* Мстислава Великого. – С. 40.

[5] *Успенский* сборник XII – XIII вв. – С. 224.

[6] *Южнорусские* грамоты, собранные В. Розовым. –К., 1917. – Т. 1. –С. 8.

[7] *Толочко П. П.* Що або хто загрожує українській мові. – К., 1998. – С. 10.

здебільшого фіксують із **ф (хв, п, х)** відповідно до θ: ***Фалелей, Фалєлѣи*** (пор. гр. θαλλελαιος), ***Федоръ, Федько, Феодоръ*** (пор. гр.θεοδωρος), ***Федутъ*** (пор. гр. θεοδοτος), *Тимофеєвич* (пор. гр. Τιμοθεος), в іменах молдован – **т** відповідно до **θ** : *Теодоръ* та ін., *Тома* та ін., пор. і *Тимофтій* [1]. Лише зрідка фіксується **т** відповідно до **θ** : Томко[2] (демінутив від *Тома* "Хома"). Зустрічаються й назви з **θ** згідно з етимологією: ***θалелей, θедоръ, θедосеи, θеодосія, θеоктистъ*** тощо[3].

У пізніших пам'ятках XVI–XVIII ст. також панівним є написання з **ф (хв, х, п)** та **θ** відповідно до **θ:** **ω**(т)ца ***Феωдосея*** (1569 р.), ***Федо(р) Со(л)та(н)*** (1571 р.) [4], ***Федора*** и ***Дамида*** (1583 р.) [5], ***Федко*** (1605 р.)[6] ***Тимофея; Ма(т)феєм, Феωдора*** Козла, ***Фоми*** Сенюковича, ***Федуса*** и инши(х) (1665 р.) [7], ***Афанасий Жураковскій; Фєωдори***...Ковалихи...; в ***Феωдора*** Рака (1710 р.) [8] тощо.

Імовірно, під впливом латинської (західноєвропейської) вимови **θ (th)** в українській мові активізується (бо пор. старовинне *темьянъ*) аналогічна вимова θ як **т**, що засвідчують пам'ятки від другої половини XVI ст. (що-

---

[1] *Словник* староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1978. – Т. 2. – С. 497, 499, 500.

[2] *Там же.* – С. 427, 428, 436.

[3] *Там же.* – С. 590, 591.

[4] *Волинські* грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995. – С. 82, 117.

[5] *Актова* книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К., 1965. – С. 59.

[6] *Ділова* мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Зб. актових документів) / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К., 1981. – С. 62.

[7] *Лохвицька* ратушна книга XVII ст. (Зб. актових документів) / Підгот. О. М. Маштабей та ін. – К., 1986. – С. 37, 48,51.

[8] *Ділова* документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1992. – С. 263.

правда, нечасто): возного... *Томка* Хомича; у *Томаша* пограблено (1584 р.) [1], *Томаш* (1595 р.)[2], панною Теѡфилию з Хоцимира (1646 р.) [3], *анатеме* их предавши (1596 р.) (гр. ἀνάθεμα "прокляття"), *атенчикъ* "мешканець Афін" (XVI, XVII ст.), *атеизмъ*, *атеиста* (XVI ст.) [4], *атеизмъ* (1599 р.), *атеиста* (1599 р.), *атеистъ* (1597, 1599 р.), *анатема* (1613) [5].

У XVII ст. й пізніше під впливом навчальних закладів, де панувала латинська мова, в Україні ще більше поширюється **т** паралельно із **θ**, **ф** у словах грецького походження. Звичайно, не обійшлося без польського посередництва. Навіть у "Лексиконі" (1627 р.) П. Беринди, який добре знав грецьку мову й дотримувався етимологічних написань, читаємо: ***Єлісавеθъ*, т** [тобто *Єлісаветъ*], *Калістенъ*, θ [тобто *Калісθенъ*], ***Назареθъ*, т** [тобто *Назаретъ*], ***Филисθѣи*, те** [тобто *Филистей*] [6].

Варто звернути увагу на те, що відповідно до **θ** грецької мови в українській маємо **т** у слові *нафта* (гр. νάφθα) – *Нафта*, **θ** [тобто *нафθа*]: Смола алой, в(ъ) котро(й) и воскъ, и смердѧчій камінь (1627 р.) [7].

Напевне, конкуренція типових старих форм із **ф** та поширення їх варіантів із **т** спричинила появу контамінованих форм із **фт**. Такі форми у вигляді **θт, фт** фік-

---

[1] *Актова* книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – С. 91, 114.

[2] *Актова* книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підгот. до вид. Г. В. Боряк та ін. – К., 1991. – С. 77.

[3] *Ділова* мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – С. 243.

[4] *Історичний* словник українського язика. – Т. 1. – С. 21, 41.

[5] *Словник* української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1. – Львів, 1994. – С. 103.

[6] *Беринда П.* Лексіконъ... – С. 204, 214, 224, 238.

[7] *Там же.* – С. 224.

суються вже в XV ст.: а хто оучне(т) оустоупатися и пакостити... *анаθтема* и *маранаθта* (1481 р.;[1] гр. μαραναθα із гебрейської мови), не было под *анафтемою* (1591 р.)[2].

І. Огієнко твердить, що написання **фт** замість θ "знаходимо часто у наших письменників XVI–XVII віку", а про поширеність вимови θ як **фт** свідчать Полтавські акти 1666–1667 р., де нерідко замість *вторий* (*-ый)* писано *форий*: *форий* свѣдок; перве такъ и *пофоре* твердилъ[3]. Форми з **хвт, фт** набули в деяких районах України значного поширення. О. Павловський (1818 р.) підкреслював, що в українській мові "θ вимовляється як потрійна буква **хвт**, напр.: *Саваохвтъ, рыхвтма, хвтеологія, Хвтеодоръ*"[4]. П. Білецький-Носенко зауважив, що літеру θ малоруські каліграфи називали *фтита* і вимовляли як **фт**: *θома – Фтома, Матθей – Матфтей, θеологія-фтеологія; ариθметика – арифтметика*[5] тощо.

Та під впливом школи на українських землях, що були в складі Росії, закріпилися форми з **ф** (як і в російській мові): *арифметика, ефір, міф* і под. На теренах, що перебували в складі Австро-Угорщини, закріпилися форми з **т**: *аритметика, анатема, етер, міт* тощо[6].

---

[1] *Словник* староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 1. – С. 74, 575.

[2] *Словник* української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1. – С. 103.

[3] *Огієнко І.* Нариси з історії української мови: Система українського правопису: Популяр.-наук. курс з іст. освітленням. – Варшава, 1927. – С. 178.

[4] *Павловський А.* Грамматика малороссийского наречия...– СПб., 1818. – С. 3.

[5] *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966. – С. 416.

[6] *Желихівський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. – С. 4, 5, 215.

Із старовинною вимовою **хт** залишилися в розмовній мові слова *анахтема* "*анафема*", *анахтемський* "*проклятий, жахливий*"[1] (пор. діал. закарпат.*наўхтема* на *маранафтӱў* дин' "назавжди", давнє *маранаθта*). Форми із **фт** на місці **θ** нині побутують, зокрема, в закарпатських говірках: *кафтизма* "*кафизма*", *Голгофта* "*Голгофа*", *Саваофт*.

Ще на початку нашого століття на Полтавщині відзначали такі фонетичні варіанти імен із **хт** відповідно до **ф, т** : *Ахтанасій, Охтанас, Мехтодій,Хтадей, Хтодора, Хтодос, Хтодось, Хтодот* та ін.[2] У народному українському середовищі різних територій поширені імена із **т** на місці **θ**: *Єротей, Марта, Методій, Тадей, Танас-Опанас, Текла /-я/, Теофан-Теохван, Техван, Тодір, Тодора, Тодос-Тодось, Тодоска-Тодося, Тома-Томко* та ін.[3]

Протягом XVII–XX ст. в українську літературну мову ввійшло багато слів грецького походження в латинському звуковому оформленні з **т** (лат. **th**) безпосередньо з латинської або через посередництво інших мов. Наприклад, назва *библиотека (библеотека, библіотека)* фіксується з кінця XVI ст.[4] (пор. старoросійське *вивлеофика*[5]) тільки з **т**.

Розмаїття приголосних (**ф, т, фт, хт**) відповідно до **θ** у словах грецького походження намагалися усунути укладачі правопису 1927 р., сформулювавши правило на користь **т**, яке зближувало українську орфографію із

---

[1] *Словник* української мови. – К., 1970. – Т. 1. – С. 43, 44.

[2] *Словарь* української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1909. – Т. IV. – С.. 549, 558, 562.

[3] *Там же.* – С. 552, 555, 556,561.

[4] *Словник* української мови XVI – першої пол. XVII ст. – Вип. 2. – Львів, 1994. – С. 82, 83.

[5] *Словарь* русского языка XI–XVII вв. – Вып. 2. – М., 1975. – С. 171.

загальноєвропейською: "Грецьке **θ (th)** передаємо через **т** (а не через **ф**): не тільки *театр, теологія, бібліотека...,* але й *патос, етер, катедра, міт, ортографія, аритметика, дитирамб, логаритм, етіопський, Пітагор, Атени, Корінт, Методій* і т. ін." (УП 28, с. 64).

У 1933 р. це правило ліквідоване: "В іншомовних словах пишеться **ф** (а не **хв**): *факт...* Так само пишеться: *міф, орфографія, кафедра, логарифм, ефір, пафос* при *ортопедія, ортодокс, театр, теорія...*" (УП 33, с. 60).

Проте **т** на місці **θ(th)** в українській мові досить глибоко вкоренилося, адже в орфографічних кодексах 1918−1921 рр. було правило, за яким "у словах недавно або не дуже давно взятих чуже **θ,th** на письмі передаємо через **т** (не через **ф**): *катедра, Атени, ортографія, міт (міф), анатема, апотегма, บористен, логаритм, аритметика, пафос, Пітагор, етер* та ін"[1]. Наприклад, М. Зеров писав і римував: Храм Артеміди, перший *партеніт.* Літа минають, не минає *міт* (1927 р.); ... дивують світ. Тут і Тичина ... животворив душею давній *міт* (1923 р.); ... шепіт *віт* − і людська творчість підіймає *міт...* (1931 р.); книга *Рут* (1932 р.); *Тесей* (1921 р.)[2]. Письменники в еміграції та народжені в діаспорі також використовують старе правило. Нині широко відомий роман В. Барки з назвою "Сад *Гетсиманський*".

Послідовно **т** відповідно до **θ (th)** вживають декотрі церковні діячі: Ісус був у *Витанії*; місце, зване *Гетсиманія;* місце, що зветься *Голгота*[3] та ін., свят Господь *Саваот*[4].

---

[1] *Шумлянський Ф.* Зазнач. праця. − С. 28, 29.

[2] *Зеров М.* Твори: В 2 т. − К., 1990. − Т. 1. − С.23, 28, 41, 44, 58.

[3] *Святе* Письмо... Новий Завіт. − С. 40, 41, 43.

[4] *Прийдіте* поклонімся: молитовник. − 2-е вид., скороч. − Львів, 1994. − С. 338.

І. Багряновъ

Беручи до уваги історичну і сучасну орфографічну практику та перспективи контактів із західноєвропейськими мовами, варто, на нашу думку, узаконити паралельне вживання відповідних слів із **ф** і **т**: *логарифм — логаритм, міф — міт, Гефсиманія — Гетсиманія* і т. д. Ідеться, звичайно, про назви, які походять із грецької мови або запозичені через її посередництво і мають у звуковому складі **θ** (а не про заміну всякого іншомовного **ф** на **т**, зокрема в антропонімах *Фрідріх, Фауст, Фаберже* [1]).

Дехто бажав би повернутися до правила 1928 р. про вживання твердого і м'якого **л** у запозичених словах.

Вважаємо, що "ляльолюкання" треба рішуче відкинути, бо палатальність чи непалатальність **L** в неслов'янських європейських мовах, що користуються латинською графікою, не має фонологічного значення, в них не розрізняються два **L** (**л**). Слова писати по-українськи треба так, як їх засвоєно більшістю українців — *ла, ло, лу* або *ля, льо, лю*, тобто зберегти нині чинну норму.

Також немає сенсу переглядати категорію роду у словах іншомовного походження, через те що вона вже в структурі нашої мови не грає кардинальної ролі.

Отже, зміни в орфографічному кодексі запропоновано не кардинальні. В основному — це уточнення правил, зменшення кількості винятків. Повернення до норм 1928 року власне в орфографії немає: пропозиції торкаються двох флексій — у родовому відмінку третьої і четвертої відмін, причому в останній вирівнюється парадигма, усувається виняток. Лише поодинокі елементи правопису іншомовних слів повертають нас до правопису, прийнятого Всеукраїнською правописною

---

[1] *Толочко П. П.* Зазнач. праця. — С. 10.

конференцією. Щодо правопису літер **г** і **ґ** в іншомовних словах можливе повернення до норм 1919 р. (1921 р.) як чітких і прийнятих для всіх українців.

Слушною є думка академіка Ю. Шевельова (її він не раз висловлював), що "не мета правопису воювати з мовою і накидати їй те, що їй уже чуже", а "формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису"[1]. Однак цей принцип нині треба застосовувати обережно, бо інакше можна узаконити все, що з'явилося в ній унаслідок "суржикізації" мовлення значної частини населення України.

Вважаємо, що, виходячи з нинішнього стану лінгвосистеми, беручи до уваги шляхи її формування, враховуючи сучасні тенденції в розвитку та змагання в правописі, фахівці мають право не тільки спрощувати й уточнювати правила орфографії, а й надати повнокровне життя тим елементам української мови, які в часи тоталітаризму з політичних міркувань було несправедливо й примусово відтіснено на другий план чи на периферію спілкування або й зовсім заборонено. І це не є війною з мовою, а плеканням її неповторності й багатства.

Група науковців, у яку ввійшли працівники Інституту української мови НАНУ (чл.-кор. НАНУ, д.ф.н. В. В. Німчук, чл.-кор. НАНУ, д.ф.н. І. Р. Вихованець, д.ф.н. К. Г. Городенська, к.ф.н. С. І. Головащук), Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ (чл.-кор. НАНУ, д.ф.н. Г. П. Півторак, д.ф.н. В. В. Жайворонок, д.ф.н. Н. Ф. Клименко), викладачі київських вузів (чл.-кор. АПН, д.ф.н. А. П. Грищенко, д.ф.н. О. Д. Пономарів, д.ф.н. Н. І. Тоцька), скрупульозно вивчила матеріали засідань Національної правописної

---

[1] *Літературна Україна.* — 1999. — № 13/14. — 1 квіт. — С. 10.

комісії при Кабінеті Міністрів України, ще раз повернулася до дискусійних питань нашої орфографії і запропонувала проект найновішої редакції "Українського правопису", який винесено на обговорення широкого кола лінгвістів, літературознавців, письменників, освітян, редакторів друкованого слова, усіх, хто цікавиться нашою мовою, вболіває за її нинішній стан, турбується про майбутнє.

Члени групи прагнули вдосконалити не тільки правила орфографії, але й сам текст правописного кодексу.

Сподіваємося, що найголовніші зміни в українській орфографії нам удалося науково обґрунтувати і що громадськість сприйме їх із розумінням.

Дбаючи про орфографію, дбаємо про глибинні елементи нашої культури. Через правопис охороняємо неповторність звучання української мови, зміцнюємо її оригінальну структуру.

Мова — живий організм, система якого перебуває в постійному русі, тому ніякий правописний кодекс не може охопити всього того, що в ній наявне. Потрібно постійно враховувати нове в нашій мові, уточнювати, а може, й змінювати поодинокі елементи орфографії. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне утворити в системі Національної академії наук України, на базі Інституту української мови, постійну Правописну комісію. Як відомо, така комісія існувала на початковому етапі функціонування НАН України.

ЗМІСТ

І. ПРАВОПИС ОСНОВИ СЛОВА

II.ПРАВОПИС ЗАКІНЧЕНЬ ВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

III. ПРАВОПИС СЛІВ ИНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

IV. ПРАВОПИС ВЛАСНИХ НАЗВ

V. НАЙГОЛОВНІШІ ПРАВИЛА ПУНКТУАЦІЇ

Національна академія наук України
Інститут української мови

УКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВОПИС
(проєкт
найновішої редакції)

Обкладинка художника *Н.М.Абрамової*
Художній редактор *Р.І.Калиш*
Технічний редактор *Т.С.Березяк*
Коректор *Л.Г.Бузіашвілі*
Оператори *Н.С.Борисова, М.А.Кравченко, О.І.Фуженко*
Комп'ютерна верстка *Л.І.Прокопчук*

Здано до набору 20.06.99. Підп. до друку 20.08.99. Формат 84×108/32.
Папір офс. № 2. Офс. друк. Ум. друк. арк. 14,6. Ум. фарбо-відб. 15,6.
Обл.-вид. арк. 18,93. Тираж 100 прим. Зам.

Видавництво "Наукова думка"
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3

Український правопис